Solon jelleméről.

Kedves Barátom! Mint rokon szakkal foglalkozónak tisztán szakszerű sorok által kellene hoznom üdvözlésemet, de nem tud elnémulni bennem a múzeumi tisztviselő.

Ez azonban csak az elismerés koszorúját nyújthatja neked s nem fog-e láttára suttogni a vád: íme a baráti kedvezés, az érdekszövetség zeng magasztalót!

De hát nem lesz-e több az elismerés, az együttérző kebel? Bizonyára. De nem teszi-e gyilkossá egy csöppnyi méreg az életet adó kristály vizet? s balga-e az anya szive, ha örvénytől fél, holott fia a tengeren, százfelé is biztosan vezetheti csolnakát? Nem lesz-e néked is keserűbb a rossz indulatnak mérges fúlánkja, mint a milyen örvendetes az elismerésnek gyönge hangomon megnyilatkozó szava?

Bízzuk hát az utódokra az itéletet? Hagyjuk reá a hála szózatát, hogy oly szerető gonddal gyűjtéd össze nemzeti múltunk s hazánk földének drága emlékeit?

De hiszen vannak immár, a kik agyrémmé akarják sülyeszteni a hálás utókor fogalmát is. Hiszen már károsnak hirdetik ápolni az elődök emlékezetét, dicsőítni a mult szellemóriásait. Hunyadi azt hitte, hogy nemzete s hite védelmében szent ügyet szolgál, ha őrt áll hazája határinál — ma hősi küzdelmében sokan a véres munkát látják csupán. Míg eddig nagylelkű egyesek, tehetségük jogán kiváltságos nemzetek alkotásiban az eszményi diadalát láttuk, ma ezt a történelmi materializmus hívei az üres gyomor kényszerének hirdetik. Persze ők a tömeget nézik csupán, hogyan látnák meg a még oly kiváló egyes áldozatát? Nagy Rákóczit, ki nemzete szenvedésitől hajtva, a kötelesség szavára hallgatva, oda dobta kényelmét, fejedelmi vagyonát: hogyan értsék meg azok, a kik oly hamar kimerültek az utolsó *nemzeti ellenállás* idején, mert tőkéiket egy-két éven át kellőképen nem forgathaták.

És van más indíték is leszállítni a múlt nagyságait s nem is modern szociológusok részén. Nehéz ma már a régen múltat új adatokkal megvilágítani. Elő hát az új felfogással! S itt a legkönnyebb: lefokozni a régi nagyságokat s ezzel történetírónk is emelkedik. Ime egy példa közös tanulmányunkból, az ókorból.

* * *

Az athenéi Solont bölcsnek tartotta nemzete s a késő utókor hálásan emlegette, mint a ki az adósság miatt szolgaságba sülyedt népet fölszabadította s ki az athenéi demokrácziának alapvetője volt. Ám 2500 év múlva nagy tudományú Schvarcz Gyulánk, ki lefokozott még másokat is Athené nagy fiai közül, így ír:

Minden oda mutat, hogy Solon jellemében nagyon sok vonása volt meg ugyan az emberszerető bölcsnek, de sokkal inkább volt kényelemszerető, elpuhult és élvvágyó ember, semhogy hazájának megtehette volna teljes sikerrel azt a nagy szolgá-

latot, a melyet az ő nemes szíve egész melegével megtenni óhajtott. Hogy voltak az ő jellemében vonások a bölcs emberből: ezt mutatja az ő nem kevésbbé körültekintő, mint higgadt és minden ízében tárgyilagosságra törekvő, gáncsolhatatlanúl pártatlan eljárása az ő hazája érdekében. A görögök is bölcsnek tartották és a hét görög bölcs mellé állították oda az ő nevét is ... De hogy, kivált törvényhozó korában nem volt meg benne az az erélyesség, az a minden perczben halálrakész lelkesedés a közügyért, a mely oly eszményi magaslaton tünteti föl az úgynevezett antik politikai jellemet: ez kiderül azon lanyha, sőt mondhatni nyárspolgárias magatartásából, a melyet ő éppen akkor tanúsított: midőn a saját alkotmányát és ennek alapján a nép szabadságát kellett volna megvédelmeznie Peisistratos ellenében. Az igaz, hogy Solon, ki 639-ben született Krisztus előtt, ekkor már öreg volt a mi fogalmaink szerint: de már az sem vall igazi antik politikai jellemre, hogy Solon alig hogy befejezte a törvényalkotást és az athenéi állam rendezését — azonnal odább állott Athenéből és Egyptomba, Kanoposba útazott kereskedelmi üzletekben.[1]

Hogy ezekben az állításokban e sorokból is kivehetőleg mennyi ellenmondás van, annak megítélését az olvasóra bízom. Foglalkozom azonban az állítások alaptalanságával.

Solonból tehát hiányzott volna a „halálra kész lelkesedés", nyárspolgár és elpuhult lett volna. Hiszen szépen megírta Plutarchus[2] és Schvarcz nem vonja kétségbe, hogy midőn az athenéiek súlyos vereségek után törvényt hoztak, a mely halállal fenyegette azt, a ki csak indítványozni is merné a háborút Megara ellen Salamis szigetéért és senki sem merészkedett a fenyegetéssel szembe szállani: Solon, a kit keserített a szép sziget elvesztése, gyönyörű elegiát írt a sziget visszaszerzéséről s őrültnek tettetvén magát, a piaczra rohant és elénekelte költeményét. Hatása alatt eltörölték a törvényt, a szigetet pedig visszaszerezték. Nem „halálra kész lelkesedés" késztette hát Solont? erélytelen, elpuhult nyárspolgárhoz illő tett volt-e ez? Igaz, hogy Solon ekkor csak 35 éves volt és 10 év múlva lett törvényhozó, de hát nem elég, ha az ókori történelem gyéren folyó adatai közt egy ilyen becseset találunk egy ember jellemzésére? Talán érezte is ezt írónk, mert amaz erényeket, Solonban „kivált törvényhozó korában" nem találja. De hát lehetett volna erély nélkél keresztülvinnie a törvényhozónak az adósságeltörlést, kibékíteni a pártokat, midőn egyik a nép elnémítását, a másik a nemesség teljes letörését és a földbirtok új kiosztását követelte? És honfitársai nem czáfolták meg Solon szavait, a melyeket egyik költeményébe foglalt, a midőn pályájára visszatekintvén, mondja magáról: „Annyi befolyást adtam a népnek, a mennyi megillette, nem csorbítva tekintélyét, de mértéken túl sem gyarapítva; másfelől gondoskodtam arról is, hogy a hatalom és vagyon birtokosai méltatlanságot ne szenvedjenek. Erős paizsként állottam a két fél között, hogy egyik se üljön igaztalan diadalt a másik felett".[3]

Schvarcz azonban Solon nyárspolgárias elpuhultságát törvényhozói korában Pisistratussal szemben tanúsított lanyhaságával bizonyítja. De hát Solon törvényhozása és Pisistratus államcsínyja között több, mint 30 esztendő van!

Pisistratus fölemelkedésekor Solon 79 éves volt. Ezt enyhítő körülménynek tudja be Schvarcz is. De hibáztatja feltétlenül, hogy törvény-

---

[1] *Schvarcz* Gyula, Görög történelem 201—2. l.
[2] *Plutarchus*, Solon 8.
[3] *Plutarchus*, Solon 16. *Aristoteles*, Ἀθηναίων πολιτεία 12.

hozásának befejezése után „azonnal odább állott". Nem ment bizony *azonnal*, mert Plutarchus határozottan állítja, valamint Aristoteles[1] is, hogy darab ideig meghallgatta a kifogásokat, panaszokat; felelgetett reájuk, de aztán, midőn mind nagyobb mérvben ostromolták a változtatások iránt: hogy ne jőjjön polgártársaival meghasonlásba s törvényeit se kelessék változtatnia, a melyeknek jóságáról meg volt győződve, útazott el. És vajon szélhámosokra illő *odábbállás* talál-e Solonra, ki Schvarcz szerint, mielőtt ment volna, polgártársait megeskette, hogy törvényeit megtartják, mint a különböző tudósítások szólanak, 10, 20, 30, 50, 100 évig. Megjegyzem, nem hihető, hogy Solonnak a törvényeire most esküdtek volna meg a polgárok, midőn már mutatkozott az elégedetlenség. Plutarchus azt mondja, hogy Solon 100 évre kötelezte a polgárokat,[2] de hogy mikor, nem szól róla. Herodotos[3] szerint azonban a polgárok előre szigorú eskűt tettek le, hogy bárminő törvényeket hozzon Solon, meg fogják tartani 10 évig. Ez igen is valószínű, érthető. De ha Schvarcz amúgy fogja föl, éppen nem jogosult Solonról azt mondani, hogy odább állott.[4]

Schvarcz Gyula midőn leírta az Akropolis elfoglalását Pisistratus által, így folytatja:

> Most már tehát ura a városnak és ez által az egész athénei államnak. Solon kiáll ugyan a saját háza elé, — tiltakozik a tyrannis ellen. Nem hallgat rá senki. És mit csinál erre Solon? Talán kész a vérét ontani, az életét koczkáztatni azon alkotmányért, a melyet ő adott a hazájának? Legkevésbé. Solon fogja fegyvereit, csomóba rakja a házának ajtaja előtt és azután fel sem szólal többé Peisistratus ellen a nyilvános életben, hanem elnémúl egészen jó darab időre, hogy életének végső éveiben bután nevezze és nyomorúltnak az athénei népet az ő költeményeiben — és azután a függöny mögött még tanácsokat is ad Peisisratusnak, hogy hogyan kezelje a legfőbb hatalmat. Peisistratussal átalában jó lábon marad, később meg már nem is titkolja, hogy egy cseppet sem haragszik Peisistratusra, a ki neki különben is közeli rokona volt.[5]

Igaz, hogy bár Solonnak Pisistratussal szemben tanúsított s itt a forrásokhoz nem egészen híven előadott e magatartását általában hitelesnek ismerik el tekintélyes írók, mint Grote, Curtius, Duncker, Holm, Meyer E.; de Busolt[6] Wilamowitz—Moellendorff után indulva, kétségbe vonja, mint olyan tudósítást, a mely elbeszélések útján maradt fenn s nem Solon történetének teljes hitelű forrásaiból, tudniillik az ő költeményéből merítetett: Schvarcz mégis elfogadja, midőn Solon felszólalását, meg a fegyver összerakásának szinpadi jelenetét említi. De ha ezt elfogadja, miért hallgatja el Plutarchus előadásának ama részeit, a melyekben legalább is ennyi, ha nem több a valószínűség, s a melyek bizony azt mutatják, hogy Solon bátran szembeszállott Pisistratussal. Plutarchus és részben az Athenaion Politeia[7] ugyanis így adják elő Solon tiltakozását: Midőn Pisistratus sebekkel borítva jelent meg az agorán, Solon közvetlen közelébe lépve, szemére vetette, hogy nem mint Odysseus ellenfeleinek, hanem polgártársainak megtévesztése végett sebezte meg magát. Midőn

---

[1] *Plutarchus*, Solon 25. *Aristoteles*, Ἀθηναίων πολιτεία 11.
[2] *Plutarchus*, Solon 25.
[3] I. 29.
[4] Plutarchusnál az üzlet csak ürügy a távozásra.
[5] *Schvarcz*, 205. l.
[6] *Busolt*, Griechische Geschichte, 1895. II. 314. l.
[7] *Plutarchus*, Solon 30. Athp. 14.

pedig Aristion megtette indítványát a népgyűlésen a fegyveres kíséret iránt, Solon kimerítően festve a helyzetet, tiltakozott az indítvány ellen. De látva, hogy a szegények teljesíteni akarják Pisistratus óhaját, a gazdagok pedig félelmükben elszaladtak, maga is odahagyta a gyűlést, mondván, hogy ő okosabb, mint amazok, kik nem látják, mi van készülőben és bátrabb, mint emezek, a kik bár látják, de félénkebbek, mintsem a tyrannusnak ellenszegűlni mernének. Midőn pedig Pisistratus elfoglalta az Akropolist, Solon, bár igen öreg volt már és mások támogatására sem számíthatott, az agorán[1] ismét beszédet intézett a néphez, a melyet egyfelől dorgált esztelenségeért és gyengeségeért, másfelől buzdított, hogy ne engedje magát a szabadságtól megfosztatni és semmisítse meg a tyrannist. Ez már fegyveres fölkelésre szóló fölhívás volt. De a félelem erőt vett a polgárokon és senki sem hallgatott reá. Haza ment hát s fegyvereit e szavakkal rakta ki háza előtt az utczára: Én a mennyire erőmtől telt, védtem a hazát és a törvényeket." Barátai ajánlották, hogy meneküljön Athenéből. Nem tette. Hanem éleshangú költeményt írt, a melyben a népet a tyrannus megbuktatására ösztökélte. Sokan intették, hogy a tyrannus még kivégeztetheti vakmerő magaviseletéért.

És mindez nem elég Schvarcz Gyulának. Vagy azt kívánta volna, hogy Solon, a kinek egész működése erkölcsi alapon, erkölcsi fegyverekkel történt, midőn egyedűl állott, fegyvert ragadjon? Ebben az esetben eszelős lett volna. Ellenkezőleg, Solon nem fegyverkezett, hanem midőn látta, hogy küzdelme sikertelen, modus vivendit keresve, békésebb viszonyba lépett Pisistratussal, ki különben neki unokatestvére volt. Utóbbinak becsületére válik, hogy erőszakoskodás helyett igyekezett Solont megnyerni. Így állítólag olyan viszony fejlődött ki közöttük, hogy Solon jó tanácsokat adhatott neki s Pisistratusnak, ki Solon törvényeit, intézményeit, a mennyiben az egyeduralommal egyeztetni lehetett, meghagyta, sok tettét helyeselte, a mint helyesli maga Schvarcz Gyula is. Utóbbi aztán mégis neheztel, hogy Solon nem is titkolta, hogy egy cseppet sem haragszik Pisistratusra. De hát hogyan mutasson haragot az, a ki mást és hozzá éppen egy hatalmas embert tanácsokkal akar irányítni? Solonnak különben ez a barátságos hangulata kihívja a történelmi kritikát. A különböző hangulatok érvényesülésére már alig volt idő, mert Solon a Pisistratus fölemelkedésére következő évben 560/59-ben meghalt. Schvarcz egyébként is furcsán bánik el a chronologiával, a midőn írja a már idézett részben: „... azután fel sem szólal többé Peisistratus ellen a nyilvános életben, hanem elnémúl egészen, legalább jó darab időre, hogy életének végső éveiben butának nevezze az athénei népet." Az Akropolis elfoglalása után történt felszólalásra, aztán jó darab ideig való hallgatásra és Solon élete utolsó *éveiben* való gáncsoskodásra nem nyújt elég időt a chronologia, midőn Pisistratus 561/0-ban foglalja el az Akropolist és Solon a következő 560/59. évben meghal.

Schvarcz Gyula azt mondja, hogy Solonnak a tyrannis ellen harczolva, azt meggátolva, a „nép szabadságát" kellett volna megvédenie. Ám az igazság az, hogy az athenéi tyrannis, mint általában a görög tyrannisok, a demokrata fejlődés útját egyengette, s midőn Solon harczolt ellene állásából kifolyólag, mint a két párt békéltetője, tényleg inkább

[1] Tehát nem a háza előtt, mint Schvarcz mondja.

az arisztokraták érdekeit szolgálta, mint a népét. S ha a végén mégis kibékült Pisistratussal, talán fel lehet tenni róla, a ki azt mondta magáról, hogy holta napjáig tanul,[1] hogy maga is átlátta: merre nyilik a jövő és a kor szelleme a demokratikus fejlődést segíti elő a tyrannis utján is. Kik voltak a tyrannisnak születésénél ellenségei? mindenütt Görögországban az aristokraták; és kik vontak belőle hasznot? a demokraták. S ne higyjük, hogy Pisistratus ámította pártját, a demost. Hiszen már több, mint egy százada, hogy a tyrannis járta Attika szomszédságában, s mindenki tudta, hogy *ez* az oligarchák leszorításának az útja. Pisistratus önsebzése csak elősegítette annak a megszületését, a mi már meg volt fogamzva az idő méhében. Midőn a nép nem hallgatott Solonra s kitartott a Pisistratus törekvésének előmozdítása mellett, tudta, hogy mit cselekszik, tudta, hogy az előtt 30 évvel jó volt a Solon egyensúlyozó politikája, de most már meghaladott álláspontté vált, a demosnak újat kellett lépnie.

Schvarcz szerint Solon „kényelemszerető, elpuhult és élvvágyó ember" volt. Szerinte a hagyományos kritikusok nem bírják igazolni abbeli állításukat, hogy Solon csak fiatal korában írt ledér tartalmú költeményeket. Ámde Plutarchus[2] azt mondja, hogy a költészetet, mint látszik, kezdetben nem használta komoly célokra, hanem csak üres óráiban való tréfálkozásra és szórakozásra, de később igenis arra használta, hogy általa philosophiai és politikai tételeit hírdesse. Igaz, hogy életírója fölemlíti, hogy szerette a pompát, élvezeteket, a jó asztalt; de hát ez jóformán általános nemzeti vonás s minő csekélység ez a talán csak mendemondák alapján oda vetett általánosság azokhoz az érdemes tettekhez és tulajdonokhoz képest, a melyekről adataink részletesen és történelmi bizonyossággal tudósítnak. Igaz, hogy a Pisistratus államcsínyja után visszavonulva írja egy költeményében,[3] hogy „most Venus, Bacchus, meg a Múzsák dolgai kedvesek előtte, de hát a két első kultuszát a 79—80 éves költőtől valami komolyan nem vehetjük és Venus meg Bacchus mellett ott vannak a Múzsák is. Költeményeiben óhajtandónak mondja a gazdagságot, de írtózik a gonosz úton szerzett vagyontól. Boldogan számítja magát a szükölködők közé, „mert sziklán épült s örök az erény, mig a szerencse múlandó", mint maga mondja.[4]

Solon tehát mégis csak a régi Solonnak marad. Száz ilyen kísérlet sem fogja azt a tényt megdönteni, hogy a klasszikus görög nép, az emberiségnek e tanítómestere Solont századokon át mint bölcs államférfiút, s mint hazája társadalmának megmentőjét, az athenéi demokrata alkotmány mély belátású alapvetőjét emlegette és pedig méltán emlegette. S a törvényhozó bizonyára akkor sem tért volna le útjáról, ha mindjárt tudja vala, hogy egykoron ily támadásban részesül.

* * *

Te is csak előre nézel s a gáncs el nem tántorít, midőn tudományért és hazáért serényen munkálkodol. Tudod, hogy sötét éjnek kell beállnia, hogy a hajnalnak örülhessünk; halálnak is kell lennie, hogy élet fakadhasson és a jó is értékesebb, ha rossz leselkedik mellette.

---

[1] *Plutarchus*, Solon 2.
[2] *Plutarchus*, Solon 3.
[3] *Plutarchus*, Solon 31.
[4] *Plutarchus*, Solon 3.

Midőn idejövél s láttam lángoló tettvágyadat, aggódtam, hogy el fog az égni haszon nélkül a meddő küzdelemben! — A múzeumhoz a szervező szakerőn kívül még két főtényező kivántatik: lelkesen támogató társadalom és bőkezű állami gondoskodás. Egyik sem mutatkozott. És odaadó, önzetlen munkád, ügyszereteted mégis mutat fel nem remélt eredményeket.

A régi rend idejében az érem- és tégiségtárnak az őrön kívül csak egy fizetett, de csakis 1/4 részben rendelkezésre álló szolgája volt. Te díjtalanúl lettél igazgatója s ebben nem is történt azóta változás, de ma már sürgetéseid, érveléseid eredményeképpen öt, fizetéssel ellátott, tudományos segéd dolgozik vezetésed alatt és három alsóbbrendű alkalmazott. Hányszor sürgették egykor illetékesek a tárhoz szolgáló útmutatót s hányszor hallottunk annak elháríthatatlan akadályairól. Igazgatásod negyedik évében egészen váratlanúl adtad a közönség kezébe! Tíz év alatt a gyűjteményi tárgyak megkétszereződtek és pedig értékes darabokkal. Egészen új csoportok keletkeztek. Megkezdődött a gyűjtésnek leghálásabb és egyedűl tudományos módja, a szakszerű ásatások rendezése.

Ámde a rohamosan szaporodó anyag ma szétszortan, öt külön helyiségben, nagyrészt raktározva szorong. Ez pályádnak mondhatni tragikus útvesztője. A múzeum akkor valóban az, ha láthatja mindenki s ha szakemberek feldolgozzák, ismertetik kincseit. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület sokszor kérte már a kormányt, mint a melyre tartozik az alkalmas hely biztosítása, hogy emeljen külön épületet e par excellence muzeális gyűjtemény számára. Nemzeti érdek volna ez. A közönség is csak ekkor látná meg a múzeumot, csak ekkor tanúlna belőle, csak ekkor részesítné maga is illő támogatásban. Épület azért ma sincs s nincs elegendő mód a közlemények kiadására! Igaz, hogy kormányunk részéről nem hiányzik merőben az áldozatkészség, sőt évről-évre nagyobb erővel jő segítségünkre, de be kell vallani, hogy távol attól a mértéktől, mint a mely az ügyhöz illenék. Pedig utolsó napjait éljük annak az időnek, a mikor hazarészünknek páratlan műkincseit legalább roncsaiban még hazánknak megmenthetnők.

E nemes munkára immár nem is vagy egyedűl. Mert hiszen — s ez egyik nagy érdemed — egész sorát neveled a lelkes és szakértő ifjú erőknek.

De nem, nem lehet, hogy annyi tettvágy, annyi tetterő féleredményekért lobogjon el! Te menni fogsz útadon. Ha gáncs letiporni akar, fölemel a tiszta öntudat, föl a tudomány, a haza szent szeretete!

Meg fogják látni munkád értékét. És jutalmad elveszed: megéred, hogy gazdag gyűjteséid fenséges palotából fogják hírdetni nemzeted dicső múltját, ifjú erejét!

Úgy legyen!

Schilling Lajos.

Etruria pénzrendszere.

I.

Az ókori érmek egyik legérdekesebb és legtanulságosabb csoportjának, az etruszkus érmeknek tudományos alapon való osztályozását *Deecke W.* kísérelte meg legelőször az *Etruskische Forschungen* második füzeteként megjelent művében: *Das etruskische Münzwesen* czímen. (Stuttgart, 1876.) Neves numizmaták, metrologusok és történetírók előtte is, utána is foglalkoztak a kérdéssel hol az általános ókori és főleg az Itáliát érdeklő éremtan keretében, hol speciális tárgyú értekezésekben.

Az egész kiterjedt irodalom ismertetése helyett inkább egy-két, a további kutatásoknak irányt adó nézetre hivom fel a figyelmet. Foglalkozom tehát *Mommsen*nek[1] és főleg az ő nyomán dolgozó *Deecke*nek már említett munkájával. Ez utóbbi külön monografiában foglalja össze az ő koráig e téren tett kutatások eredményeit. Önálló vizsgálódásainak gyümölcsét, mint tételes igazságokat állítja oda, melyekre a legutóbbi időkig kritika nélkül hivatkoztak numizmaták, műtörténészek és historikusok egyaránt.

Előre bocsáthatom, hogy a legtöbb pontban nem értek egyet Deecke felfogásával. Az újabb kori metrologiai és éremtani kutatások eredményeire támaszkodva igyekezem bebizonyítani, hogy az a rendszer, melyet Deecke felállított, alapjában hibás: Etruria pénzrendszerében sokkal nagyobb a törvényszerűség és konzervativizmus, mint azt Deecke látta és nem is állott annyira az itáliai, szicziliai és görög pénzrendszerek hatása alatt, nem volt annyira nemzetközi, mint azt idézett munkájában fejtegeti.

Mikor a ránk maradt etruszkus érmek rendszerbe foglalását megkísértem, első sorban metrológiai alapon teszem azt, de természetesen nem tekinthetek el a tipológiai és a művészi stílus szempontjaitól sem. Mert csak mind a három szempont együttes figyelembe vétele vezethet kellő eredményre. És ha a művészi szempontokon belül a metrológia fog vezetni munkám közben, sokszor talán a tipológia rovására, ezt az etruszkus érmeknek az a sajátos vonása magyarázza, hogy csaknem minden darabnak értékjegye van, s a tipológiának nem jut olyan önálló szerep a rendszerezésben, mint az ó-görög érmek sok más csoportjában.[2]

---

[1] *Mommsen* Th.: Geschichte des röm. Münzwesens, Berlin, 1860. Ugyanez megjelent *Blacas* fordításában franczia nyelven is.

[2] Igy pl. Korinthosz érmeinél, hol a szárnyas pegazus teljes alakjával csak a drachmákon és didrachmákon fordul elő, míg a féldrachmákon csak a pegazus testének első fele a típus. *Head*, Catalogue of Greek Coins, I—II.

A metrologusok az éremtan legfontosabb tudományos feladatát az érmek által képviselt metrológiai anyag helyes kifejtésében találják meg. Ha nem is osztjuk a metrológusok ez önző felfogását, kétségtelen, hogy az éremtan nagy hasznára válik a tudománynak azzal is, hogy a metrológiát támogatja. Főleg sokat köszönhet neki az ókori metrologia, mely jórészt az éremtan segítségével szerezte meg azokat az alapokat, melyekkel ma rendelkezik. Az érmekre és az általuk képviselt pénzrendszerekre támaszkodva sikerült a metrologia sok bizonytalan kérdését eldönteni. Tehette pedig az éremtan ezt a szolgálatot azért, mert az ókorban a súly- és pénzrendszerek még sokkal jobban összekapcsolódtak, mint napjainkban. Sőt azonos fogalmak voltak. Legszebb példája ennek — a görög példákat elhagyva — a római súly- és pénzrendszer, hol a nagy súlyegységül szolgáló libra,[1] a font és annak részei — a pénzrendszer nagy egységének és ez egység részeinek súlyát és nevét is adták.

Ez a szoros és közvetlen kapcsolat azonban nem állandó tulajdonsága minden súly- és pénzrendszernek. Ott, a hol különböző súlyrendszerek egy időben és egymás mellett vannak alkalmazásban a különböző minőségű árúk mérlegelésére, mint pl. Rómában, hol a késő császári korban is a 273 grammos, u. n. oszkus-fontot használták az olaj mérésére a 327·45 grammos rendes kereskedelmi súly mellett, vagy Athenaeban, hol a Solon-féle mina mellett a μνᾶ ἀγοραῖα kereskedelmi súlyegységet — természetesen csak az egyikkel társulhat a pénzrendszer. De egyik vagy másik rendszer fejlődésével, átalakulásával elválhatnak a legszorosabban kapcsolt rendszerek is és egészen önállóan fejlődhetnek tovább. A legklasszikusabb példa rá ismét Rómának későbbi pénzrendszere, melyben a nagy egység, az *as* akkor is ugyanazon módon és nevek alatt tagozódott részeire, mint kezdetben, holott lassanként elveszítette eredeti súlyát és nem nyomott többé már egy római fontot, hanem annak csak felét, harmadát, tizenketted részét stb.

A milyen fontos szolgálatot tehet tehát az éremtan a metrológiának, éppen oly végzetes tévedések forrásává is lehet, ha anyagát nem kezeljük kellő vigyázattal és módszerrel.

De nem kisebb szolgálatot nyújthat a metrologia az éremtannak. A különböző korú és nemű pénzdaraboknak rendszerbe való foglalása szükséges azért, hogy ennek megvilágításánál lássuk a rendszer fejlett vagy fejletlen voltát és következtetést vonhassunk abból az illető állam pénzügyi politikájának fejlettségére; láthassuk esetleg azt, hogy az állam háztartásában időről-időre bekövetkezett pénzügyi rázkodtatásokat milyen gyakorlati eszközökkel oldották meg. A rendszerezés pedig megkívánja, hogy ismerjük azt a súlyegységet, melynek az illető pénzdarabok szerves tagjai, hogy tudjuk azokat a törvényeket, melyek szerint az részeire oszlik — ismerjük tehát az érmék kibocsátásának pénzlábát. Fontos ez az ismeret azért is, mert kölcsönzés esetén világosan mutat rá a különböző kulturnépek közötti kereskedelmi, gazdasági és sok esetben a politikai természetű érintkezésekre is.

Hogy az Etruria területén használatos súly- és pénzrendszereket kellően meg tudjuk bírálni és azok eredetére helyesen mutathassunk rá, szükséges pár szóval megemlékeznünk a metrologia terén tett legújabb

[1] *Böckh* számításai szerint 327·45 gr.

kutatások eredményeiről. Annál is inkább meg kell ezt tennünk, mert azóta, hogy *Finály* Henrik az ókori súlyokról és mértékekről — szorosan Böckh, Brandis és Hultsch nyomán — megírt értekezése a M. T. Akadémia kiadásában megjelent,[1] alig történt valami irodalmunkban e téren.

* * *

Az összehasonlító metrologia tudományos alapjait *Böckh* Ágoston tette le.[2] Már ő sejtette, hogy az összes ókori súlyrendszerek a babilóniai központban gyökereznek. Az ő munkálatait Itália területére vonatkozólag *Mommsen* Tivadar,[3] Ázsiára vonatkozólag *Brandis*[4] folytatta tovább. Már egy lépéssel tovább ment *Dörpfeld*,[5] ki a legtöbb ókori állam részére egy, a hosszmértéken nyugvó *zárt* mértékrendszert tételez fel.

Feltevését elfogadja *Nissen*,[6] ellenben *Lehmann*[7] a stockholmi orientalista kongresszuson tartott értekezésében a zárt rendszert csupán Babilóniára vonatkozóan fogadja el. Véleménye szerint innen kölcsönöztek az ókor más kultur-népei, szükség szerint egyes tagokat, itt egy súlyegységet, amott egy hosszmértéket. Vele szemben Egyiptom számára követeli a prioritást *Brugsch*,[8] *Nissen* és *Hultsch* is. Ez utóbbi foglalja össze munkájában a metrologiai kutatásoknak 1882-ig mutatkozó eredményeit.[9] Lehmann Brugschsal és Nissennel szemben felvette a harczot s nyomós érvekkel mutatta ki, hogy az egyiptomi font, illetve annak $^1/_{10}$-e, a keth, nem más, mint az általa felfedezett ős-babiloniai súlyrendszerből levezetett másodlagos súly. Tehát mégis Babilónia a súlyrendszer és a hatvanas szám-rendszer őshazája.[10] Itt csak röviden mutatunk rá Lehmann felfedezésének lényegére. Ez abban áll, hogy a Layard által Ninive romjai között felfedezett bronz- és kősúlyok által képviselt, u. n. királyi babilóni-perzsa súlyegységeknél[11] valamivel könnyebb s régebbi, Gudea szumir király idejéből származó súlyegységre talált, melyhez viszonyítva az elébbiek, mint ebből — $^1/_{30}$-ad ráadással előállott súlyok jöhetnek csak számításba.[12]

Az eddig ismert legrégebbi súlyok a Ninivében talált s nyugvó oroszlán alakjában öntött bronz és a kacsaformájú kősúlyok voltak, melyek a következő könnyű és nehéz súlyegységeket, minákat szolgáltatják:[13]

---

[1] *Finály* Henrik: Az ókori súlyokról és mértékekről. Budapest, 1883.

[2] *Böckh* A.: Metrologische Untersuchungen ü. Gewichte, Münzfüsse und Maasse des Alterthums in ihrer Zusammenhange. Berlin, 1838.

[3] *Mommsen* Th.: i. m.

[4] *Brandis:* Das Münz-, Maass- und Gewichtwesen in Vorderasien. Berlin, 1866.

[5] *Dörpfeld:* Mitth. d. kais. deutsch. arch. Instituts. Athenische Abth. VII. köt.

[6] *Nissen* H.: Griech. u. röm. Metrologie. Az Iwan Müller-féle Handbuch d. klass. Alterthumswissensch. I. köt. 833. s köv. l. *Külön kiadás*, Nördlingen, 1886.

[7] *Lehmann* C. F.: Das altbabylonische Maass- u. Gewichtsystem als Grundlage der antiken Gewichts-, Münz- u. Maasssystems. (Actes du 8e. congrès international des orientalistes, tenu en 1889 à Stockholm et à Christiania. Section I. Leyde, 1891.)

[8] *Brugsch:* Die Lösung der altägyptischen Münzfrage. Zeitschr. für aegypt. Sprache u. Alterthumskunde; 1889. évf.

[9] *Hultsch:* Grichische u. römische Metrologie. Berlin, 1882.

[10] *Lehmann* C. F.: Altbabyl. Maass u. Gewicht u. deren Wanderung. Zeitschr f. Ethnol. 1889. évi XXI. köt. 245—328. l.

[11] Leírásuk *Brandis*, i. m. 46–53. l.

[12] „ *Lehmann* (Actes du congrès internat. stb.)

[13] *Lehmann:* Zeitschr. für Ethnol. 254. l. *Brandis*, i. m. 158–9. l.

A súlyegység megnevezése	Nehéz gr.	Könnyű gr.
1. *Kereskedelmi mina*	1010	505
2. Aranymina	842	421
3. Babilóniai-perzsa ezüstmina	1122	561
4. Fönicziai ezüstmina	746	373

Ezeket képviselik a pénzrendszerek közül a perzsa dareikos és siglos; amaz 8·4 gr. súlylyal, mint a könnyű aranymina $^1/_{50}$-ed része, emez 5·61 gr. súlylyal, mint a könnyű ezüstminának $^1/_{100}$-ad része; és a fönicziai 7·46 gr. ezüstérmek, mint a fönicziai könnyű ezüstminának $^1/_{50}$-ed részei stb. Ezekből a súlyegységekből vagy egyáltalán nem, vagy pedig csak rendszertelen kikerekítésekkel, hozzáadásokkal és levonásokkal lehetett az ókor különböző súlyrendszereit levezetni. Már Brandis érezte, sejtette, hogy egy könnyebb súlyrendszer szolgálhatott alapjául ennek az aránylag késői eredetű súlyrendszernek.[1] Ezt fedezte fel Lehmann több ősbabilóniai kősúlyban, melyek a Kr. e. 3-ik évezred közepe tájáról származnak és szumir felírat van rajtuk. Az általa felfedezett kősúlyok egy 492 grammos kereskedelmi minát képviselnek, melyből az arany és ezüst mérlegelésére szolgáló súlyok, mint másodlagos súlyok fejlődtek ki a következő nagyságban:[2]

A súlyegység megnevezése	Nehéz gr.	Könnyű gr.
1. Kereskedelmi mina	982·4	491·2
2. Aranymina	818·6	409·3
3. *Babilóniai ezüstmina*	1091·6	545·8
4. Fönicziai ezüstmina	727·6	363·8

A 492 grammos kereskedelmi mina volna tehát minden súlyrendszer ősatyja. Hozzá és a belőle előállított arany- és ezüstminákhoz csatlakoznak közvetlenül az ókor folyamán az egyiptomi loth, mely $^1/_{60}$-ad része a babilóniai eredeti ezüstminának (545 : 60 = 9·1.) Ezt képviselik a legrégebbi fönicziai, lydiai, kyzikosi, thrakiai pénzek és ezeknek redukált formái az aiginai, korinthoszi, euboeai minák, az itáliai ősfont (273 gr.) stb.

Területenként azonban az eredeti súlyok bizonyos ráadással növelt magasabb egységeket mutatnak. Így az eddig egyedül ismeretes, elébb felsorolt babilóniai-perzsa súlyok $^1/_{30}$-ad részszel nagyobb súlyúak, mint az eredeti babilóniai súlyok. Lehmann megkülönböztet még $^1/_{24}$-ed, $^1/_{20}$-ad hozzáadással növelt súlyrendszereket is.

Nekünk csak az eredeti babilóniai és babilóniai-perzsa rendszerekre van szükségünk s éppen ezért a többiek tüzetesebb felsorolását mellőzzük. A mint látni fogjuk, az Etruria területén használatos két súlyrendszer egyike az eredeti babilóniaihoz, a másik a perzsa rendszerhez csatlakozik.

II.

C. Casati de Casati az etruszkus pénzrendszert annyira sajátos karakterrel biró homogén rendszernek jelenti ki,[3] hogy ennek alapján az etruszkus érmek számára önálló helyet kiván az ókori görög

1 l. m. 99. 158. l.
2 *Lehmann* i. m. 257. l.
3 Congrès international de numismatique à Paris, 1900. 102. l.

és római éremsorozatokon kívül s helyteleníti, hogy a gyűjteményekben az arany és ezüst darabokat következetesen a görög-, a bronz darabokat pedig a római érmek közé sorozzák. Ha az *Eckhel* által felállított szempontokat[1] az ókori érmek két csoportba való osztásánál elfogadjuk, az etruszkus érmeket csakis a görög érmek közé sorozhatjuk. A római államhatalom Etruria részére sohasem bocsátott ki pénzt. Annál jelentősebb helyet foglalhatnak el azonban valóban sajátos, eredeti vonásaikkal a görög érmek itáliai alosztályában.

Jellemző vonásaikat röviden a következőkben foglalhatjuk össze:

1. arany, ezüst és bronz sorozatokat egymás mellett, sőt egy időben is mutatnak fel;

2. a legrégibb etruszkus érmek a legelső római érmeknél legalább másfél századdal idősebbek;

3. a pénzláb, mely szerint kibocsáttattak, tisztán babiloniai, illetve perzsa, de egyes nomináljaik mégis szervesen kapcsolódnak Közép és Dél-Itália más területeinek érmeihez;

4. legnagyobb részük értékjegygyel van ellátva;

5. sajátos vonásuk az egylapúság, mely egyébként különösen Kyprosz szigetének érmeit jellemzi. Ugyancsak keleti hatást mutatnak legelső éremtípusaik, de ezt később a görög befolyás váltja fel.

Arra, hogy az etruszkus érmek e sajátosságait kellően elbírálhassuk, szükséges tudnunk, hogy az Itália, Sziczilia és a Fekete-tenger északi partját felölelő, u. n. szkita-terület őslakói a cserekereskedésnek annál a fejlett állapotánál, melynél minden más nép is a tárgyak, dolgok értékét viszonylag állandó értéket képviselő és állandó szükségletnek örvendő anyagban igyekszik megállapítani, a rezet fogadták el ilyen értékmérőül. Ellenben a keleti és déli művelődési középpontokban, Babiloniában, Asszíriában és Egyiptomban az arany és ezüst töltötte be ezt a szerepet. Itt az arany és ezüst, ott a réz rúdakba, karikákba öntve, vékony húzalokban vagy formátlan rög alakjában került forgalomba és kereskedelmi ügyleteknél mérleg segítségével állapították meg azok súlyát. (Babilonia, Asszíria súlyrendszerét a hatvanas (sexagesimalis) szisztema jellemzi, mely ma is uralkodik pl. időszámításunkban. Itália, Sziczilia mértékrendszerében a 12-es szisztema uralkodik, melynél az egység mindig 12 részre oszlik; ez is szerves tagja a 60-as rendszernek. Egyiptom területén ellenben a tizes szisztema volt otthonos, vagyis az, mely mai pénzrendszerünket is jellemzi).

Azt, hogy idővel a nemes fémek az egész vonalon diadalmaskodtak a nemtelenek felett, egészen természetesnek találhatjuk. De tény az, hogy mikor a Közép-tenger nyugati medenczéjét gyarmatosító görögök és fönicziaiak az emberi szellem egyik legszebb találmányával, a tulajdonképeni pénzzel megjelentek Sziczilia szigetén és Itália déli partjain, mindkét helyen a réz szolgált értékmérő fém gyanánt. A görög koloniáktól eltekintve, Etruria volt az első állam az italiai félszigeten, mely a keletről jött hatásoknak engedve, már a Kr. e. V. század elején az ezüstöt, majd az aranyat is bevette a réz mellé értékmérő fémként, szoros értelemben vett pénzalakban.

* * *

[1] *Eckhel* J.: Doctrina nummárum veterum. Wien, 1792—98.

Etruriának körülbelül harmadfél századra terjedő érmelése idejéből arany, ezüst és bronz pénzek maradtak ránk. Úgy tűnik fel, mintha a három különböző fém mint érmeanyag egymás mellett és egy időben lett volna forgalomban, mintha tehát hármas értékmérőről, — hogy ne mondjuk valutáról — beszélhetnénk Etruria területén. A kronológiai és metrologiai osztályozás azonban világossá teszi, hogy hol az ezüst, hol az arany és ezüst együtt szolgált valuta féműl, és ezek mellett a réz kezdetben megtartotta régi szerepét s csak mint általános csereeszköz maradt használatban, melynek értékét minden egyes esetben mérleg segítségével állapították meg, de bizonyos súlyegységével mégis viszonyban állott a pénzrendszerhez olyanformán, hogy az ezüst pénzek kisegysége 1:120 értékarány mellett egy meghatározott súlyú (egy font) nyers réz-masszával volt egyenlő értékű. Bronzérmet csak később bocsátottak forgalomba, de akkor már úgy látszik a belföldi kereskedelem szolgálatában álló váltópénz szerepét töltötte be az arany és ezüst, mint törvényes, értékmérőfémek mellett.

Az arany és az ezüst érmek úgy tehnikai kivitelüket, mint számítási rendszerüket tekintve, — a bronzérmek jelentős részétől külön válva, — egy csoportban maradnak. Mindig *verési* tehnikával állíttattak elő és mindig a 10-es rendszer és ennek változatai szerint alakúlnak az egységekből azoknak többszörösei. A *bronzérmek* négy csoportot alkotnak: *1. az u. n. aes grave nehéz sorozata*, melynek legrégebbi példányai, kétségen kívűl, az etruszkus font súlyában *öntés* útján állíttatnak elő. *2.* az előbbiekhez csatlakozó *könnyű sorozat*, melynek javarészét azonban nem öntötték, hanem verték. Mindkettőt a duodecimalis szisztema jellemzi. Ezekhez járúlnak, mint *harmadik* csoport, azok a sajátságos bronzérmek, melyeket a nagygörögországi u. n. *numi incusi*jéhoz hasonló tehnikával *vertek* s a melyek számítási rendszere ismét tízes. *Negyedik* csoportnak vehetjük azokat a bronzérmeket, melyek sem az egyik, sem a másik csoporthoz nem sorolhatók és hovátartozásuk is bizonytalan.[1]

* * *

A mi az érmek korát illeti, kétségtelen, hogy az aranyok és ezüstök sorozatában találjuk a legrégebbi darabokat. Ezeknek egyrésze határozott arhaikus vonásokat mutat, míg másik része fejlettebb, űdébb művészi stilust képvisel. Időrendi osztályozásukra a legellentétesebb nézetekkel találkozunk. Igy *Deecke*[2] és *Hultsch*[3] azt a fejlett stilusú szép aranyérmet[4] tartják legrégibbnek, melyről *Haeberlin*[5] meggyőzően mutatta ki, hogy a legfiatalabb. Ugyancsak így állunk azzal az ezüstéremmel, melynek előlapján egy férfi fej látható, hátlapja rendesen üres, súlya 11·38 és 10·56 gr. között váltakozik.[6] *Deecke*[7] és *Klüg-*

---

1 Elefánt-tipusú érmek.
2 I. m.
3 I. m. 684—689. l.
4 *Sambon*, A.: Les monnaies antiques de l'Italie. Paris 1906. 40. l. (Fiatal babérkoszorús fej, — bika felette lebegő galambbal.)
5 Zeitschriff f. Numismatik, 1908. évi folyam.
6 Sambon A. i. m. 65—66. lap.
7 I. m.

mann[1] a legrégebben vert etruszkus éremnek tartják a Kr. e. 500—450. év tájáról, míg *Sambon*[2] makedon befolyást lát rajta s korát a IV. századra teszi. Abban azonban mindnyájan egyetértenek, hogy a ránk maradt legrégebbi arany és ezüst etruszkus érmek a Kr. e. V. sz. elejéről valók. Ilyenek az oroszlánfejes tipusú, arhaikus jellegű aranyak és a chimerát, hyppocampust, sphynxet és szaladó Gorgont stb. feltüntető ezüstérmek. Ez teljesen elég nekünk ahhoz, hogy osztályozásunk kiinduló pontjául szolgáljanak. Csupán a fent említett férfifejes ezüstérmek időrendi elhelyezése támaszt némi nehézséget. De itt is segítségünkre lesz a metrologia és az a nem mellőzendő körülmény, hogy más illusztrációkban[3] sokkal több arhaikus vonást mutatnak, mint Sambonnál.

Annál nehezebb az aes grave sorozatainak sokat vitatott korát a többi etruszkus és hasonló római érmek karához viszonyítva megállapítani. Mert a milyen fontos a kérdés, éppen olyan nehézségek állanak megoldásának útjában. Tény az, hogy az aes grave sorozatain arhaikus vonásokat hiába keresünk. Nem is sorolhatjuk tehát a legrégibb arany- és ezüstérmekkel egy kronologiai csoportba. A fejlettebb művészetet mutató arany- és ezüstérmek pedig hosszú időn át nagy konzervativizmust mutatnak a típusok kivitelének megtartásában, míg másfelől nemsokára feltünnek a könnyű rézsorozatok is. Maga a két különböző tehnikai kivitel is nehézséget támaszt a művészi stilus helyes megítélésénél, mert más feladatok megoldására vállalkozik az öntő, — ismét másra a verő tehnika. Nem marad tehát más hátra, mint hogy az ezüst és réz értékviszonyát lehetőleg pontosan megállapítva, ennek segítségével jelöljük ki az arany- és ezüstérmek mellett a bronzérmeket megillető helyet.

Újabban mind jobban megerősödik az a nézet, hogy Róma első nagy bronzérmeit nem, mint *Mommsen* állította, a Kr. e. V. sz. közepén, hanem később, a IV. sz. elején vagy épen annak a közepén bocsátotta ki. Az, hogy vajjon melyik állam, Etruria avagy Róma szolgáltatta-e a példát a másiknak, még sokáig eldöntetlen kérdés marad. Ha nem is értünk teljesen egyet *Lepsius*szal,[4] röviden megállapíthatjuk, hogy az etruszkus nehéz bronzérmek sokkal egyszerűbb típusokat mutatnak fel, mint a rómaiak, holott Etruria a Kr. e. IV. sz. elején kétségkívül fejlettebb művészettel dicsekedhetett, mint Róma. Az is bizonyos továbbá, hogy Etruria tengeri és politikai hatalma meg volt törve akkor, mikor Róma — 268-ban Kr. e., alig egy századdal első érmeinek kibocsátása után — hozzákezdett az ezüst érmek veretéséhez, s a köztársaság korát a császároké váltotta már fel, mikor Róma rendszeresen kezdett aranyérmeket veretni.

* * *

Jellemző vonása az etruszkus érmeknek, hogy legnagyobb részükön értékjegy van. Ez lehetővé teszi, hogy biztosan belássunk abba a

---

[1] Bulletino dell' Instituto, Rome, 1877.

[2] I. m. 19—20. l.

[3] *Garucci:* Le monete dell'Italia antica. Roma, 1885. LXXII. t. 20. 21. sz.

[4] *Lepsius* R.: Ueber die Verbreitung des italischen Münzsystems von Etrurien aus stb. Leipzig, 1842.

két, egymástól elütő pénzrendszerbe, melyet Etruria érmelése egyesít magában. Az aranyokon mindig s csekély kivétellel az ezüstökön is ott találjuk az illető érem értékét arhaikus római — vagy mondjuk etruszkus — számokkal jelölve. Aranypénzeken[1] eddig a következő értékjegyek ismeretesek: ↑ = 50; XXΛ = 25; XII< = 12·5; Λ = 5; XX = 20 és X = 10. Az ezüstérmek egyrészén nincs értékjegy.[2] Úgy látszik, hogy ezek a legrégebbiek. A későbbieken azonban — mondhatjuk — mindig előfordulnak ilyen tagoltsággal: I = 1; II< vagy IIV vagy >II = 2½; Λ vagy V = 5; X = 10 és XX = 20.

Félreismerhetetlen ezeken az értékjegyeken, hogy a tízes számrendszerben növekednek, illetve apadnak. A tízes számrendszer főtényezője a 10, de tényezője egyszersmind a 2 és az 5 is. Ezen utóbbi, altényezők szorzó és osztó szerepét látjuk a tiszta tízes számrendszer megtörésében az etruszkus értékjegyek sorozatán. Most miben áll a tiszta decimális szisztema lényege? Abban, hogy az egységek képzésére szolgáló faktor a 10 és minden magasabb egység tízszerese a hozzá legközelebb álló kisebb egységnek és minden kisebb egység tizedrésze a hozzá legközelebb álló nagyobb egységnek. A rendszer tehát így alakúl ki: 1000, 100, 10, 1, $^1/_{10}$, $^1/_{100}$, $^1/_{1000}$.

A tíznek alaptényezői a 2 és 5. Ezekkel az alaptényezőkkel való szorzás útján jútunk el a 10-ről a 20-ra, míg ismételt osztás útján a 100-ról az 50-re, 25-re, 12·5-re és 20-ról a 10-re, erről az 5-re, 2·5-re és végre az egységre. Egyetlen értékjegy sincs az arany- és ezüstérmeken, mely ne illenék ebbe a rendszerbe. Az etruszkus érmek értéklő rendszerét tehát osztott vagy tagolt deczimális szisztemának nevezhetjük és nem kell vicesimalis rendszert látnunk benne, mint a hogyan Mommsen teszi.

Még teljesebb formában találjuk meg e rendszer keresztülvitelét az *arhaisztikus* bronz érmek értékjegyeiben, a hol ott szerepel a nagy egység a)|(= 100 mellett, az ↑ = 50, XXX = 30, XXΛ = 25, XII< = 12·5, Λ = 5 és az I = 1.

Valószínű, hogy újabb leletekből még teljesebbé lesz ez a sorozat. De ez értékjegyek közt is van egy, melylyel eddig nem találkoztunk, nevezetesen a 30. Tekinthetjük a tízes rendszer szerves tagjának, mely összeadás útján keletkezett a 10-ből, de láthatjuk benne a 12-es, illetőleg 60-as rendszer tényezőjének, nevezetesen a 3-nak a 10-es rendszerre gyakorolt befolyását is, annál inkább, mert a különböző számrendszerek egészen véletlenül is többször találkozhatnak. Hiszen a 12-es rendszernek is tényezője, a többek között a 2. De másfelől nem szabad felednünk, hogy Itália területén a különböző rendszerek egymás mellett voltak használatban s így ezeknek egymásra való hatását egészen természetesnek is találhatjuk.

Ennek daczára kimondhatjuk, hogy az etruszkus arany és ezüst érmeknek s a bronz érmek egyik csoportjának értékjegyei tisztán és határozottan magukon hordják a deczimális szisztema karakterét. Ennek megállapítása azért fontos, mert véleményem szerint a pénzláb, mely szerint az arany és ezüst érmeket kibocsátották, első sorban szintén

---

[1] *Sambon* A.: i. m. 37—40. lap.
[2] *Sambon* A.: i. m. 41—44. lap.

deczimális rendszerben tagozódott egységeire, sőt Etruria súlyrendszerének kölcsönzésénél is ez a rendszer érvényesült. Ezt a rendszert pedig sem a görögség, sem a Kelet pénzrendszereiben nem találjuk meg s az etruriai példák előtt Itália területén sem. A tízes számítási rendszer őshazája Egyiptom. Innen jutott be az ázsiai súlyrendszereket jellemző sexagezimális szisztémába is.[1] Megtaláljuk alkalmazását a szicziliai ezüstlitra rendszerben is,[2] de azzal a tagoltsággal, mint Etruriában, itt is csak később tűnik fel. Röviden tehát etruszkus rendszernek is nevezhetjük.

Az etruszkus nehéz bronzérmeket és a hozzájuk csatlakozó könnyű bronzokat, — ellentétben az arany és ezüstérmekkel, — az itáliai és szicziliai területeken ősidők óta használatos 12-es rendszer szerinti értékelés jellemzi. A súlyegység, a font (litra, libra), mely országok szerint más és más volt, ezeken a területeken mindig 12 részre oszlott. Így volt ez pl. a 327·45 *gr*os római fontnál is, melynek $^1/_{12}$-ed része, az uncia szolgáltatta a kis egységet.

A súly- és pénzrendszer szoros kapcsolódása révén ez az osztályozás átment a római pénzrendszerbe is és pedig ugyanazon nevek alatt. A római nagy pénzegységnek, az *as*nak értékjegye az érmeken a függőleges vonal (|), míg részei, illetve az uncia többszörösei a pont vagy kis gömb ismétlése által jelöltettek olyan módon, hogy annyi pontot tettek az éremre, a hány unciát tartalmazott. Kivételt csupán a *semis* alkotott, melyet általában S betűvel jelöltek.[3] Ugyanezeket az értékjegyeket találjuk az etruszkus érmek fent említett csoportjain is, azzal a különbséggel, hogy a *semis*t itt egy C formájú betű jelöli és hogy a nagyegység gyakran 12 kis gömbből álló értékjegyet visel.[4]

Sokan ebből a tényből messzemenő következtetést vonnak le és mint *Lepsius* is[5] a tipológiai indokok mellett ezzel bizonyítják, hogy az etruszkus nehéz bronzok régebbiek a rómaiaknál. Mi csak annyit konstatálunk, hogy ezzel az értékjelzéssel azokon a sorozatokon találkozunk, melyeket a többihez viszonyítva általánosan a legrégebbieknek tartanak, t. i. a kerék-kerék típusúakon és hogy ez az eljárás elvi rokonságot mutat a fentebb ismertetett etruszkus értékelő rendszerrel, a mennyiben itt is a kis egység játsza a főszerepet és abból áll elő a nagy egység. De itt már a 12-es rendszer szerint.

Varro a római *as*ról azt mondja: *as erat libra pondus.*[6] Tehát a római nagy pénzegység egy római font súlyú volt. Ugyanez az elv érvényesült a szicziliai rézlitránál. Legalább kezdetben, itt is egyenlő a súlyegységgel, a szicziliai fonttal, a szicziliai autochton pénzegység, a réz-

---

[1] *Lehmann*, i. m.

[2] *Hultsch*, i. m. 275. l.

[3] A leggyakrabban előforduló római bronz érmek értékjegyei a következők:

		az *as* többszöröseinek jelei:	
as	I		
semis	S		
triens . . .	••••	dupondius	II
quadrans . .	•••	quincussis . . .	V
sextans . . .	••	decussis	X
uncia . . .	•		

[4] *Garucci*, Le monate dell' Italia antica. Roma, 1885. LII táb. 2. és LIII tábla 2.

[5] *Lepsius*, i. m.

[6] *Varro*, De ling. lat. V. 169.

litra.[1] Kétségtelenül így volt az Etruriában is. Éppen azért a legrégibb etruszkus érmek egyuttal az etruszkus font nagyságát is képviselik. Ennek a fontnak megállapításánál tehát az etruszkus aes grave sorozatai döntő szerepet játszhatnak. Alább visszatérünk még erre a fontos kérdésre. Most csak annyit jegyzünk még meg, hogy az Itália területén ősidők óta otthonos 12-ős súlyrendszernek az etruriai nehéz bronz pénzrendszerbe való bevitele a legmesszebb menő bizonyítékot szolgáltat arra, hogy Etruriában a hazai súlyrendszer közvetlenül az aes grave sorozataival kapcsolódott össze, nem pedig az arany- és ezüstpénzek rendszerével. Természetesnek is találhatjuk, hogy a bronz, a félsziget legrégibb értékmérő anyaga, akkor is az Itália területét jellemző régi rendszer szerint oszlik részeire, mikor a jövevény arany és ezüst más szisztemát hoz magával.

III.

Mielőtt áttérnénk az etruszkus pénzlábak ismertetésére, lássuk az etruszkus érmeket anyaguk és lehetőleg koruk szerint csoportosítva.

Ez osztályozáshoz *Sambon* A. munkáját[2] használtam, mert ez öleli fel legteljesebben az anyagot. Az egyes érmek részletes leírását, térkimélés szempontjából, mellőzöm; csak a főtípusokat jelölöm meg, de azok mellett hivatkozom Sambon számaira, melyek alatt leírja az érmeket. Az érmek súlyának könnyebb áttekinthetése végett adom minden éremhez az értékjegyet és az ingadozás határait jelölő legkisebb és legnagyobb súlyt grammokban. A hol az érmeken nincs értékjegy, természetesen csoportosításomban is hiányozni fog.

Arany.

Folyó szám	Elő- és hátlapi éremkép	Értékjegy						Súly
1	Hippocampus — üres mezőben 4 hatágú csillag (?) 8[3]	—	—	—	—	—	5	2·75 (1)[4]
2	Oroszlánfej — üres. 1. . . .	50	—	—	—	—	—	2·82 (2)
	2. . . .	—	25	—	—	—	—	1·50—1·38 (3)
	3. . . .	—	—	—	$12^1/_2$	—	—	0·76 (1)
3	Szakálltalan férfi fej — üres 4.	—	25	—	—	—	—	1·43—1·36 (5)
	6. 7. .	—	—	—	—	10	—	0·60—0·53 (9)
4	Női fej — üres 5. . . .	—	25	—	—	—	—	1·38—1·30 (3)
5	Fiatal férfi fej mirtusz koszorúval — bika, felette galamb, felírat: *Velzpapi* 9.	—	—	20	—	—	—	4·67 (1)
6	Női fej — szaladó kutya, biztln. felírás. 10	—	—	—	—	—	5	1·15—1·12 (2)

[1] *Hultsch*, i. m. 275. l.
[2] Les monnaies antiques de l'Italie. Paris, 1903.
[3] Sambon számai, melyek alatt leírja az érmeket.
[4] A zárójel közti számok az ismert példányok számát jelölik.

Ezüst.

Folyó szám	Elő- és hátlapi éremkép	Értékjegy					Súly
1	Chimera; oroszlán, kigyófejben végződő farkkal — üres 18.	—	—	—	—	—	16·67—16·33 (4)
2	Vaddisznó — üres 19. . .	—	—	—	—	—	16·67—15·80 (3)
3	Hippocampus — üres 24. .	—	—	—	—	—	4·25—4·18 (3)
	25. .	—	—	—	—	—	2·02 (1)
4	Nyul — üres 31.	—	—	—	—	—	4·21—4 (2)
5	Bagoly — üres 32.	—	—	—	—	—	2·10 (1)
6	Szakállas férfi fej — üres 99. 100.	—	—	5	—	—	11·38—10·56 (7)
7	Szakálltalan férfi fej — üres 101. 102.	—	—	5	—	—	11·25—10·41 (4)
8	Szaladó szárnyas Gorgon — kerék, felírat: *Thezi* 11. .	—	—	—	—	—	11·12 (1)
	Szaladó szárnyas Gorgon — kerék, felírat nélkül 12. .	—	—	—	—	—	11·45—11·30 (20)
9	Fiatal férfi fej két kigyó között, felírat: *Thezi* — Szárnyas sphinx 13.	—	—	—	—	—	5·35 (1)
10	Ökörfej, felírat: *Thezle* — hippocampus 14.	—	—	—	—	—	9·37 (1)
11	Chimera; fele oroszlán, fele kigyó — üres 15. 16. . .	—	—	—	—	—	11—10·62 (2)
12	Chimerafej (?) — üres 17.	—	—	—	—	—	3·85 (1)
13	Hippocampus 4 delphin között — háromfejű kerberos 22.	—	—	—	—	—	5·35 (1)
14	Hippocampus — üres 23. .	—	—	—	—	—	2·55
15	Tintahal — üres 28. 29. .	—	—	—	—	—	1·02 (3)
16	Oroszlánfej — üres 30. . .	—	—	—	—	—	1·07 (1)
17	Grimászkodó Gorgonmaszk — üres 35. 37.	—	10	—	—	—	8·38—7·84 (4)
	36.	—	10(?)	—	—	—	7·8—6·92 (3)
	41.	—	15? 16?	—	—	—	8·45—6·60 (3)
	38.	—	—	5	—	—	4·15—4·10 (2)
	39.	—	—	—	$2^1/_2$	—	2·06—1·85 (6)
18	Fiatal fej — üres 78. . . .	—	—	5	—	—	3·88 (1)
	79. . . .	—	—	—	—	1	0·90—0·70 (3)
19	Mercurius fej — üres 91. 92.	—	—	5	—	—	3·97—3·58 (4)
20	Kerék — üres, vagy csak értékjegy 26.	—	—	—	—	1	0·85—0·73 (3)
21	Amphorából kimászó tintahal — üres 20.	20	—	—	—	—	22·61—22·51 (2)
	21.	—	10	—	—	—	11·5 (1)

Folyó szám	Elő- és hátlapi éremkép	Értékjegy					Súly
22	Grimászkodó Gorgonmaszk — üres 42—46.	20	—	—	—	—	8·39—7·25 (11)
	47.	20(?)	—	—	—	—	8·30—7·25
	48.	20	—	—	—	—	8·4 (1)
23	Grimászkodó Gorgonmaszk — bizonytalan typus 50.	20	—	—	—	—	8·22—7·85 (5)
	51.	20	—	—	—	—	8·90 (1)
24	Grimászkodó Gorgonmaszk — két caduceus 52. . . .	20	—	—	—	—	8·59—8·29 (3)
25	Grimászkodó Gorgonmaszk — tintahal 55.	20	—	—	—	—	8.22—7·66 (3)
	Grimászkodó Gorgonmaszk — két tintahal 56.	15(?)	—	—	—	—	8·02 (1)
26	Grimászkodó Gorgonmaszk — csillagok, félhold, háromágú szigony és körírat: *Pupluna* 60.	20	—	—	—	—	8·08—6·70 (5)
27	Herakles fej — üres 61. .	20	—	—	—	—	9·05—8·44—7·41 (7)
28	„ — bot 62. . .	20	—	—	—	—	8·43—7·21 (7)
29	Sisakos Minerva fej $^3/_4$ fordulattal b. — üres 64. . .	20	—	—	—	—	8·60—7·50 (2)
30	Sisakos Minerva fej $^3/_4$ fordulattal b. — félhold csillag . . . ? körírat: *Pupluna* 65—67.	20	—	—	—	—	8·38—7·55 (5)
31	Női fej j. diademmel és fülönfüggővel, stilusa változó — üres 68.	—	10	—	—	—	4·20—3·75 (5)
32	Női fej j. diademmel és fülönfüggővel, stilusa változó — tintahal 69.	—	10	—	—	—	3·72—3·5 (2)
33	Női fej j. diademmel és fülönfüggővel, stilusa változó — kerék 70.	—	10	—	—	—	? ?
34	Női fej kalászkoszorúval — üres. Stilusa változó 71. .	—	10	—	—	—	4·00 (2)
35	Fiatal férfi fej — üres 73. .	—	10	—	—	—	4·36—3·93 (5)
	„ „ „ — „ 74. Stilusa darabos	10	—	—	—	—	3·96 (1)
36	Fiatal férfi fej — Herakles botjához hasonló tárgy 75.	—	10	—	—	—	3·40
37	Szakálltalan férfi fej, felírat: *Metl v. Meta* — üres 76.	—	10	—	—	—	? ?
38	Fiatal férfi fej — üres 80.	—	10	—	—	—	3·10
	„ „ „ — „ 81.	—	—	5	—	—	2·45—1·68 (3)
	„ „ „ — „ 83.	—	—	5	—	—	2·40—1·85 (2)

Folyó szám	Elő- és hátlapi éremkép	Értékjegy					Súly
39	Mercurius fej — üres vagy bizonytalan tárgy 93—95.	—	—	5	—	—	1·90—1·33 (6)
40	Szakállas férfi fej — üres 98.	—	—	5	—	—	2·03—1·90 (8)
41	Fiatal férfi fej — üres 84, 86, 87, 88.	—	—	—	2½	—	1·05—0·85 (6)
42	Fiatal férfi fej — két pentagon és két kis koncentrikus kör 89.	—	—	—	2½	—	0·93 (1)
43	Női fej — üres 85.	—	—	—	2½	—	0·95—0·93 (2)
44	Kerék — értékjegy 26. . .	—	—	—	—	1	0·40 (1)
45	„ — üres 27.	—	—	—	—	—	0·30 (1)
46	Silenus maszk — üres 33.	—	—	—	—	—	0·51 (1)
47	Fiatal férfi fej — üres 34.	—	—	—	—	—	0·38 (1)
48	„ „ „ — „ 90.	—	—	—	—	1	0·40—0·36 (2)
49	Mercurius fej — üres 96—97.	—	—	5	—	—	0·94—0·90 (3)
	Campaniai stílusú drachmák:						
50	Női fej ékszerekkel díszítve — oroszlán, etruszkus felírat 103.	—	—	—	—	—	3.53 gr. körül
51	Női fej ékszerekkel díszítve — bagoly, etruszkus felírat 104.	—	—	—	—	—	3·80—3·45 (4)

Bronz.

Az etruszkus bronz érmek, a mint láttuk, négy csoportot alkotnak. Az elsőbe (**a**) tartoznak a duodeczimális rendszer szerint tagozódó *öntött nehéz* érmek; a másodikba (**b**) az első csoporthoz csatlakozó *vert könnyű* érmek; a harmadikba (**c**) az etruszkus szisztéma szerint tagozódó könnyű sorozat és a negyedikbe (**d**) a még bizonytalan származású, de Etruriával kapcsolatot mutató bronzok.

Az aes grave súlyára vonatkozó adatokat *Deecke*[1] nyomán állítottam össze, a többihez *Sambon* idézett munkáját használtam.

[1] I. m. 21—43. lap.

a)

Elő- és hátlapi éremkép	Pénznemek és súlyok grammokban							
	quinc.	dup.	as	semis	triens	quadr.	sext.	uncia
1. Kerék — kerék	—	—	201—177	95—83	78—65	50—32	32—13	18—11
2. Stilizált kerék — stilizált kerék	—	279	—	—	—	—	21—18	12
3. Kerék — kétélű fejsze	—	—	177—149	100—74	53—25	42—13	—	16—1½
4. Kerék — kétfülű korsó	—	—	206—164	106—94	—	54½—32	36—28	21—7
5. Kerék — amphora	—	—	—	48·0	—	43·1	—	11·0
6. Kerék — horgony	736—730	327—285	198·0	81·0	—	43—35	32—19	14—5
7. Kerék — horgony	—	—	129·0	—	—	—	—	11·0
8. Augur fej? — áldozati edények	—	—	—	88—81	—	45—31	21·0	15—12
9. *a)* Janus fej — etruszkus felirat: *Velathri*[1]	—	301—279	198—105	113—48½	65—39	49—26	29—18	16—10
b) Janus fej — furkosbot . .	—	297—253	153—91	85—52	65—37	48—31	—	19—13
c) Janus fej — delphin	—	231·0	156—129	99—40	53—39	49—32	20—19	18—11

[1] Volaterrae város.

b)

A második csoportban csak öt kisebb nominális fordul elő. A feliratosak egyrésze Populoniából, másrésze Vetuloniából és Peithesából származik. Egy Populonia—Vetulonia és Camars (?) városok szövetségpénze, egy meg Vercnas feliratot visel. Értékjegyük, a pénznemek nagysága szerint egy vagy több gömb, rendesen a hátlapon fordul elő.[1]

Elő- és hátlapi éremkép	Pénznemek és súlyok grammokban				
	triens	quadr.	sext.	uncia	$^1/_2$ uncia
1. Kerék — horgony 105, 106	—	—	19·0 (1) 8.85 (1)	9·36—8·29	—
2. Kerék — kétélű fejsze 108—113	—	—	—	9·91—6·80 (10)	4·85—3·65 (4) 2·70—1·29 (4)
Populonia:					
3. Minerva fej — bagoly és néha felirat. 114.117 . . .	22·75—17·70 (3)	—	12·10—9·7 (4) 8·97—8·38 (2)	—	—
4. Mercuris fej — caduceus és felirat 115.118	19·75	—	11·79—10·35 (2)	—	—
5. Hercules fej — íjj, nyilvessző, bot 116	—	—	14·35—10·17 (4) 9·6 (1)	—	—
6. Vulcanus fej — kalapács, vasfogó és felirat 119 . .	13·5—11·1 (3) 9·5—6·7 (7)	—	—	—	—
Populonia—Vetulonia—Camars?					
7. Vulcanus fej — kalapács, vasfogó és felirat. 120 . .	—	—	11·85 (8)	—	—
Vetulonia:					
8. Állatbőrrel fedett szakálltalan fej — horgonyon két delphin és néha felirat 121—125	—	—	15·5—10·0 (14) 8·61—5·35 (4)	9·0—6·5 (2) 5·9—5·25 (2)	—
9. Fiatal fej — horgony. 126	—	14·19 (1)	—	—	—
Vercnas:					
10. Minerva fej — monstrum 127	?	?	?	?	?
Peithesa:					
11. Mercurius, Apollon vagy Pallas fej — bagoly és felirat 128—131 . . . . . Valószinűleg $^1/_2$ uncia.	—	—	—	—	3·45—2·26 (9)

[1] *Sambon*, i. m. 68. lap.

c)

Az osztott deczimális szisztéma szerint tagozódó könnyű, vert sorozat példányain a hátlapi kép, ellentétben az előlapi képpel, a nagy görögországi numi incusi módjára mindig mélyítve jelenik meg. Korukat illetőleg azonban azoktól nagyon messze esnek és így egyenes összefüggést nem kereshetünk a két pénzfaj között. Azok a Kr. e. VI—V. századból származnak, az etruszkus darabok a Kr. e. III. sz. második feléből. A hátlapi éremképek megválasztásában és felfogásában (hippocampus, kigyó) mutatkozó arhaisztikus törekvések tehnikai kivitelben is érvényesültek. Ebben a régi görög előképeket utánozhatták. De a a stílus a III. század bélyegét hordja magán.

Folyó szám	Elő- és hátlapi éremkép	Értékjegy								Súly
1	Szakállas férfi fej virágkoszorútól övezve — hippocampus 132	100	—	—	—	—	—	—	—	40·80—30·70 (4)
	Szakállas férfi fej virágkoszorútól övezve — hippocampus 133	—	50	—	—	—	—	—	—	24·78 (1)
2	Szakállas férfi fej delphinbőrrel fedve — kigyóval viaskodó sas 134	—	50	—	—	—	—	—	—	21·25
3	Szakállas férfi fej delphinbőrrel fedve — griffkeseluü 135 . . .	—	50	—	—	—	—	—	—	20·80—19·10 (3)
4	Állatbőrrel fedett szakállas fej — szamárfej 136	—	—	30	—	—	—	—	—	13·43
5	Sisakos Minerva fej — kakas 137	—	—	—	25	—	—	—	—	11·60—10·72 (3)
6	Babérkoszorúsfej — pontozott mezőben sas 138	—	—	—	—	20	—	—	—	11·4—9·3 (3)
7	Fiatal fej — ovális alaku mélyedésben kigyó 139	—	—	—	—	—	$12^1/_2$	—	—	6·40 (1)
8	Szakállas fej — hal 140	—	—	—	—	—	$12^1/_2$	—	—	5·76 (1)
9	Phrygiai föveggel fedett fiatal fej — egyenszáru kereszt 141 . . .	—	—	—	—	—	—	5	—	3·58—2·49
10	Fiatal fej — hatsugarú csillag 142	—	—	—	—	—	—	—	$2^1/_2$	2·5
11	Szakállas fej — üres 143	—	—	—	—	—	—	—	1	0·55

d)

A bronzérmek negyedik csoportjába tartozik végre a Sambonnál 144. sz. a. leírt nagyobb bronz, — fiatal fejet, félholdakat és csillagokat mutató típussal. Továbbá idetartoznak a már sok vitára alkalmat adott elefántos (7·8—3·6 gr.) és kutyás (3·2—1·6 gr.) kis bronzok. Amazoknak előlapján egy nubiai férfifej, hátlapján pedig a nyakán csengőt viselő elefánt és azok a változatos jegyek láthatók, melyekről Garucci és Gamurini azt hiszik, hogy város initiálék, ellenben Sambon a pénzt veretö hivatalnokok névrejtő jegyeit látja bennük.[1] Emezeken állatbőrrel fedett fiatal férfifej és bal felé szaladó kutya láthatók.

[1] *Babelon* (Rev. Numism. 1896.) a hátlapi típusban Hannibal elefántjaira ismer, melyeken átkelt az Arno és Chiana posványos völgyén; az előlap képe szerinte nem más, mint a nubiai elefántvezető feje. — *Sambon Garucci*val egyetértően azt hiszi, hogy ezek az érmek 217. előttről valók, a Pyrrhus-féle invázió emlékét őrzik és Közép-Itáliában verték őket. (*Sambon*, i. m. 35. l.) Lelőhelyük a Trasimenus tó környéke.

Idetartóznak még azok a kis bronzok, melyek felíratuk alapján Cosa Volcientiumhoz (Orbetello közelében) oszthatók be, Marsfej—lófej és Pallasfej—lófej típusokkal (6·02—5·08 gr.).

IV.

Mommsen idézett nagy munkájában nem kisérli meg az etruszkus érmeknek rendszerbe foglalását. Csak általánosan jelenti ki, hogy az arany, ezüst és könnyü réz szisztema sokkal régebbi, mint a nehéz as.[1] Nem is állott még elég anyag rendelkezésére. Alig ismert Mionnet nyomán pár aranyérmet és ismeretlenek voltak még előtte az ezüst kisegységek is. Szerinte az egylapú kis aranyérmek egysége, valamint a kétlapú arany 0·23 gr. egysége és az ezüst érmek 0·43 gr. egysége annyira különböznek, hogy nehezen képzelhető el közöttük a természetes és egyszerű kombináció. De nincs is szükség erre, mert a kérdéses veretek különböző városoktól származnak, s így ha analogok sem oszthatók ugyanazon egy rendszerbe. Ugyancsak így vagyunk a rézérmekkel is.

Az ezüst érmek eredetét Mommsen szerint a legrégebbi ázsiai görög egylapú érmeléssel kell kapcsolatba hozni, miért is nagyon messze nyúlik vissza. Előképe másfelől Athenae lehetett, melylyel Populania, vasbányái révén, már a legrégebbi időkben összeköttetésben állott. Erre vallanak az egyező éremtípusok, egyező pénzláb és annak egyenlő tagoltsága.[2] Tehát Mommsen szerint a 8 és 16 gr. körüli ezüst érmek *attikai és euboeai pénzláb szerint, athenaei minták után* készültek. Nem úgy azonban a 11·35 és 11·13 gr. közt ingadozó ezüst érmek. Az ezek által képviselt pénzláb abban a korban még ismeretlen Európa területén és semmi más pénzlábból le nem vezethető, csak a perzsa birod. pénzlábból. Helytelen tehát, hogy némelyek az aiginai staterek modifikációit látják bennük, valamint az is, ha mások a chalkidikéi pénzlábbal hozzák kapcsolatba.[3]

Az értékjegy nélküli darabokat (1. 2.)[4] úgy tekinti, mint az attikai illetőleg perzsa pénzláb pénzegységeinek részdarabjait.

Az aranyérmek, Mommsen szerint, miletosi pénzlábra verettek. A 4·67 gr. és 1·15 gr. példányok (5. 6.) úgy tekintendők mint $^1/_3$ és $^1/_{12}$-ed drachmák. Ezt a pénzlábat pedig, ha a *legrégebbi időben* már otthonos Etruriában, csak onnan kölcsönözhette, ahonnan az ezüstöt. Ez pedig attikai. A miletosi pénzláb egyetlen, melyben az európai Görögországban aranyat vertek, nevezetesen Aigina szigetén és így a történelmi összefüggés tisztán áll előttünk.[5]

A rézérmekről az a véleménye, hogy az etruszkus aes grave sorozatai általában könnyebbek, mint a latiumi példányok. *A legnehezebbek is alig haladják meg a 201 grammot.*[6] *Lepsius*szal és *Genarelli*vel szemben vitatja, hogy a típológia vagy a metrológia egymagában elegendő biztosítékot nyújthat a helyes kronológiai osztályozásra. Szerinte az

---

[1] *Mommsen*, i. m. 215. l.
[2] U. a. i. m. 217—8. l.
[3] U. a. i. m. 859—60. l.
[4] A zárójelben levő számok az érmekről összeállított táblázatos kimutatásunk folyószámait jelölik.
[5] *Mommsen*, i. m. 21. és 219. l.
[6] U. a., u. o. 224. l.

érmek művészi stílusának és súlyának együttes szem előtt tartása vezethet csak kellő eredményre. Abból, hogy a legrégibb etruszkus érmek kétlapúak, tökéletesebb felíratokat viselnek, mint a latiumiak és könnyebbek is azoknál, arra a következtetésre jút, hogy fiatalabbak a legrégebbi római *as*oknál és nem Latium kölcsönzött Etruriától, hanem megfordítva.[1]

Az etruszkus font nagyságáról pedig azt mondja, *nem valószínűtlen, hogy könnyebb volt a rómainál és talán egyenlő volt egy sziciliai fonttal, illetve* $^2/_3$*-ad római fonttal, ami egyenlő 218 grammal.*[2]

Ezeknek az érmeknek kronológiai rendszerbe foglalását *Deecke* kísérelte meg először. Ime az etruszkus érmelésnek általa megállapított hat korszaka súlyrendszerével, pénzdarabjaival és pénzlábaival.

Első korszak. Kr. e. 500-ig. A mérleg játsza a főszerepet; mellette a 327·434 gr. római as. Nyers rézrúdak, arany és ezüst rögök és huzalok, továbbá idegen, kisázsiai, arany és ezüst pénzek használatosak.

Második korszak. Kr. e. 450-ig. A változatlan *réz* mellett fellép a perzsa-ezüst stater és dareikos. *Ezüst egység*: $^1/_{12}$-ed uncia = $^1/_{144}$-ed római as (scripulum). Értékjelzés decimális szisztémával, de negyedeléssel. Jóniai arany $^1/_3$-ad és $^1/_6$-od súlylyal utánverve. *Arany egység*: $^1/_{10}$-ed régi scripulum. Értékviszony arany és ezüst között 1: 10. Értékjegy 20 és 5. Ide tartoznak tehát a fenti táblázatokon 5. és 6. sz. a. felsorolt aranyak és 6. 16. sz. a. ezüst érmek.

Harmadik korszak. Kr. e. 400-ig. A *bronzérmek* veszítenek súlyukból. Használatban vannak a perzsa ezüst staterek és kettős staterek, az előbbiekkel egyenlő súlylyal, de az *ezüst egység* $^1/_{24}$-ed uncia = $^1/_{288}$-ad római libra. *Értékviszony* ezüst és réz között 1: 288. Értékjegy: 10 és 20. *Arany* nincs. Ide tartoznának a 21. sz. a. leírt ezüst érmek.

Negyedik korszak. Kr. e. 269-ig. Megtörtént az attikai-syracusaei pénzrendszer átvétele. A *rézérmek* súlya 218·288 *gr*nál megállapodik és képviselik az etruszkus-font nagyságát. Lassanként azonban ismét süllyed a rézérmek súlya, leginkább a kisebb egységeké. *Ezüst* tetradrachmák, didrachmák, drachmák és $^1/_5$ drachmák vannak forgalomban 20, 10, 5, 1 értékjegyekkel. Fellépnek az *arany* litrák 50, 25, 12·5, 10 értékjegygyel. A három fém közti *értékviszony*: 1: 15: 250. Ide tartoznának tehát a 2—4 sz. a. arany-, az 1—5, 17—20 sz. a. ezüstérmek és a bronzérmek ***a*** csoportja.

Ötödik korszak. Kr. e. 200-ig. Bekövetkezett az etruszkus szisztémának a rómaival való kiegyenlítése; 264-ben életbe lépett a trientalisláb, de a *rézérmek* súlya tovább süllyedt, mígnem váltópénzé lettek. Az előbbi korszak *ezüst egysége* felére száll le. Az érmek 20, 10, 2·5, (1) értékjegyeket viselnek. Ez a három pénznem megfelel a római denariusnak, quinariusnak és sestertiusnak. *Arany* nincs. Idetartoznak az ezüstérmek közül a 22—49 sz. alattiak, a bronzérmek ***a*** csoportjának legkönnyebb darabjai és a ***b*** csoport.

Hatodik korszak. Végre a réz sextans-lábat fogadják el és *csak rézérmeket* ***vernek***, melyeknek kis egysége a legnagyobb darabnak $^1/_{100}$ ad része. Az értékjelölés decimális. Arany, ezüst érmek nincsenek forgalomban. Idetartoznék tehát a bronzérmek ***c***. csoportja.

---

[1] U. a., u. o. 227. l.
[2] U. a., u. o. 225. l.

Alapjában ezt az osztályozást fogadja el *Hultsch*,[1] *Head*[2] és *Sambon*[3] is azzal a különbséggel, hogy Hultsch babiloniai és athenaei pénzlábról is beszél, Head pedig hajlandó a perzsa pénzlábat redukált aiginai lábnak tekinteni. Folytathatnók még tovább az eltérő vélemények felsorolását. De ez is elég arra, hogy láthassuk a bizonytalanságot, mely az etruszkus érmek osztályozásában van. Ezek az osztályozások nagy tekintélyek által lefektetett téves alapokon épültek fel. Kiigazításuk csak lassan vált érezhető tudományos szükséggé. Ilyen téves alapokat rakott le Mommsen, mikor azt állította, hogy Róma első nehéz rézérmeit a decemvirek korában, tehát a Kr. e. V. sz. közepén bocsátotta ki, és hogy a 327 grammos font Rómának ősi súlyegysége. Holott minden jel arra mutat, hogy Róma csaknem egy századdal később bocsátotta ki első érmeit és valószínűleg akkor cserélte fel az itáliai első súlyegységet, a 273 grammos u. n. itáliai litrát vagy oszkus fontot új súlyegységével a 327 grammos római fonttal.[4]

Ilyen körülmények között elképzelhető, mennyire téves útakon jár Mommsen és főleg Deecke, mikor az etruszkus font nagyságát Rómáéból vezetik le és ezzel Rómától teszik függővé Etruria egész pénzrendszerét.

Téves alapokon épült fel Deecke rendszere máskülönben is. Hogy a legkülönbözőbb pénznemeket összehozhassa és rendszerbe foglalhassa, egészen önkényesen állapítja meg a három fém közötti értékviszonyt. Az arany és ezüst között egyszer 1 : 10, máskor 1: 15 a viszony. Az ezüst és réz között egyszer 1: 288, máskor 1: 250, holott a fémek közötti értékviszonyok a pénzrendszerekbe bevíve, sokkal nagyobb állandóságot kell, hogy mutassanak. De másfelől nem lehetett az aranynak és ezüstnek soha oly nagy értéke a rézzel szemben.

További gyöngéje a fenti osztályozásoknak, hogy a 8 és 16 gr. körüli ezüst darabok nem érik el sem az attikai, sem a syracusaei didrachma és tetradrachma 8·72 gr. és 17·44 gr. súlyát, hanem 8·4 gr. és 16·8 gr. átlagos súlyukkal alatta maradnak ezeknek. Tekintet nélkül hagyják a pénzláb megállapításában az értékelő rendszernél határozott formában jelentkező deczimális karaktert és figyelmen kivül hagyván azt a számbaveendő tényt, hogy Syracusaeban csak a IV. sz. közepén találjuk meg a deczimális értékelő rendszert azzal a tagoltsággal, mely Etruriában már korábban fellép, egyenesen Syracusaeból kölcsönözöttnek mondják Etruria rendszerét.

Az etruszkus érmek tanulmányozása közben arról győződtem meg, hogy *Etruria területén két különböző nagyságú súlyrendszer volt otthonos: egy nehéz és egy könnyü*. A *nehéz* a régebbi és azonos Itália ősi súlyegységével, az u. n. itáliai litrával vagy oszkus fonttal. Súlya 273 gr. A *könnyebb* 202 grammot nyom és feltűnése összeesik az etruszkus arany éremverés kezdetével, sőt talán az keltette életre. Ez utóbbi képviselői az etruszkus aes grave legnehezebb sorozatai. Úgy látszik, a két súlyrendszer egy időben is uralkodott Etruria különböző területein.

---

[1] *Hultsch* Fr., Griechische und römische Metrologie. Berlin, 1882. 684—89. l.

[2] *Head* B., Historia numorum. Oxford, 1887. 10—14. lap.

[3] *Sambon* A., i. m.

[4] *Samwer—Bahrtfeld:* Geschichte des älteren römischen Münzwesens bis circa 200 vor Christ. Wien, 1883.
Dörpfeld, Mitth. d. kais. deutsch. arch. — Inst. Athenische Abth. X. köt. 289. l.
Pernice, Griechische Gewichte. Berlin, 1894. 8. 30.
Lehmann, i. m.

A nehéz font babilóniai eredetű és fele az eredeti babilóniai ezüst minának (545·8 gr. lásd 78. l.). *A könnyű font perzsa eredetű* és $^2/_5$-de az u. n. királyi babilóniai-perzsa kereskedelmi minának (505 gr. lásd 78. l.).

Babilóniai-etruszkus rendszer.

Etruria összes érmei — véleményem szerint — ehhez a két különböző súlyrendszerhez csatlakoznak. Még pedig a 11 gr. és 22 gr. körüli ezüstérmek, a kétlapú aranyok, a nehéz fonthoz; a 16 és 8 gr. körüli ezüstérmek, az egylapú aranyok és az összes bronzérmek a könnyű fonthoz.

Semmi okunk nincs, hogy Itálián kivül keressük azt a pénzlábot, mely szerint ezek az érmek kibocsáttattak. A 273 grammos ősi itáliai fontból, illetve a vele azonos rézlitrából, a mint látni fogjuk, egészen természetesen fejlődött ki a 22 és 11 *gr*os ezüst érmek egysége olyan módon, hogy a 273 gr. réz fontból az ezüst és réz között fennálló értékviszony szemmel tartása mellett, levezették az ezüst egységet és azt bevitték a pénzrendszerbe. Azok, akik eleddig a perzsa pénzlábból, az 561 *gr*os ezüst mináből vezették le Etruria ezen érmeit és a 11, 22 gr. körüli érmeket a perzsa siglos kettőzéseként fogták fel, mindannyian érezték, hogy csak bizonyos kikerekítéssel juthatnak ehhez, mert hiszen a perzsa siglos 5·6 gr. súlyú és az ebből előállítható stater 11·2 gr., a tetradrachma — hogy görög kifejezéssel éljünk — 22·4 gr., holott az etruszkus érmek példányai 22·61 gr., 11·5 gr., 11·45 gr., 11·38 gr. súlyúak, már pedig ezt nem lehet figyelmen kivül hagynunk. A kis ezüst egységet *Deecke*[1] is 1·137 *gr*nak veszi, de azért tiszta perzsa rendszert lát benne. *Lehmann*[2] ellenben felállított rendszerében az $^1/_{24}$-ed *ráadással* növelt eredeti babilóniai ezüst mina $^1/_{60}$-ad részét látja bennük. Én más úton jutottam erre az eredményre. A 273 *gr*os régi itáliai fontot az eredeti babilóniai súlyrendszerhez viszonyítva (l. 78. l.), nem tekinthetjük másként, mint másodlagos súlynak, mely azáltal állott elő, hogy az eredeti babilóniai könnyű ezüst mina (545·8 gr.) felét[3] Itália területén a réz mérlegelésénél is súlyegységgé emelték, már a legrégebbi időben. Épen azért az ezzel szorosan összefüggő, az ebből előállott ezüst pénzrendszert sem foghatjuk fel másképpen, mint a babilóniaihoz csatlakozó rendszernek, mely Etruria területén nyerte új formáját, tehát *babilóniai-etruszkus* rendszernek nevezhetjük. Képviselői a 11·37 és 22·74 grammos ezüst érmek.

Igen ám, de az ázsiai súlyrendszereket és pénzrendszereket, s az ezekből levezetett összes európai ókori súly- és pénzrendszereket is, a sexagezimális szisztéma jellemzi, melynek szerves tagja az Itália területén ősidők óta otthonos 12-es rendszer is. Az etruszkus érmek értékelő rendszere azonban, mint láttuk, deczimális és tizes osztással jutott el a nagy ezüst egységről a kis ezüst egységre, vagy helyesebben a kis egységből tízes számrendszerrel alakult ki a nagy egység.

Honnan került a tiszta deczimális szisztéma a duodeczimálisnak társaságába Itália területén, Etruria pénzrendszerébe?

---

[1] *Deecke*, i. m.

[2] *Lehmann*, Altbabylon. Maass u. Gewicht etc. Zeitschr. f. Ethnologie, XXI. (1889.) 275. l

[3] *Lehmann*, i. m. 257. és 267. l.

A rövid, kényelmes felelet mindig úgy hangzott erre a kérdésre, hogy Sziczilia ezüst litra rendszere szolgált Etruriának például, hogy Etruria Szicziliából kölcsönözte. Lehetséges, hogy Sziczilia területén a pénzrendszerekbe hamarább bevitetett az idegen számítási rendszer, mint Etruriában, de ez még nem bizonyítja azt, hogy a számítási rendszer korábban divatos volt Sziczilia szigetén, mint Etruria területén, sőt az a tény, hogy Etruriában alighogy a pénzrendszerbe bevitték, mindjárt külső kifejezést is nyert az értékjegyekben, és hogy az a fejlett tagoltság, melylyel Etruriában már az V. század közepén és végén találjuk, Szicziliában csak a IV. sz. közepe táján tűnik fel,[1] azt bizonyítja, hogy Etruria korábban fejtette ki deczimális rendszerét, mint Sziczilia. Mint önállóan, Etruria területén kifejlődött rendszert azonban nem fogadhatjuk el, hiszen Itália népei már a legrégibb idők óta a tizenkettes rendszerrel éltek. Egyenesen Egyiptomhoz kell tehát fordulnunk, mert a deczimális rendszernek ez az ősi hazája.

Az ázsiai kulturállamoknak és Egyiptomnak gyakori érintkezése adott alkalmat arra, hogy az ázsiai sexagezimális rendszerbe a tizes rendszer bevitessék[2] és viszont, hogy az ázsiai rendszer áthassa az egyiptomit.

Amíg a babilóniai eredetű súlytalentumok mindig 60 minára és ezek ismét 60 sekelre oszlanak, addig az arany és ezüst talentumok 60 minára, de ezek már csak 50 sekelre tagozódnak.[3] Ez utóbbi sajátosság mutatja a deczimális rendszer hatását a sexagezimális rendszerre.

Egyiptomban a súlyegység, a then (91 gr.), *mindig tizszerese a kis egységnek a ketnek* (9·1 gr.); *tehát a tizes rendszer tiszta.* Arany és ezüst a legmagasabb összegig, mindig *ket*ben fejeztettek ki.[4] Viszont azonban az egyiptomi font, a *then* a babilóniai rendszer szempontjából nem tekintendő másképp, mint az eredeti babilóniai könnyű mina közönséges normálisa $^1/_6$ részének (546 : 6 = 91.) és a *ket*, mint annak $^1/_{60}$ része. Tehát nem mások, mint a babilóniaiból a hatvanas rendszer tényezőinek segítségével levezetett másodlagos súlyok.[5]

Igen, de az itáliai 273 *gros* font is, mint láttuk, szerves része a babilóniai 546 *gros* ezüst minának és így elfogadhatjuk azt a feltevést, ha már az etruszkus tizes rendszer eredetére akarunk rámutatni, hogy amíg az itáliai rézértékmérésnél a 12-es osztályozás megtartásával volt használatban a 273 *gros* font, addig az arany és ezüst mérlegelése ugyancsak a 273 *gros* fonttal, de az Egyiptomot jellemző *tizes rendszer szerint történt* már jóval előbb, mintsem a pénz kibocsátásra gondoltak volna. A viszony a két rendszer között egyszerű volt, hiszen az egyiptomi font úgy viszonylik az itáliai ősfonthoz, mint 1 : 3, tehát az itáliai ősfont $^1/_{10}$ része egyenlő három egyiptomi *ket*tel (273 : 10 = 91 : 10 × 3 = 27·3 gr.), vagyis a mi ugyanaz, egy egyiptomi *ket* egyenlő $^1/_{30}$-ad itáliai fonttal ($9{\cdot}1 = \frac{273}{30}$). Csak az ezüst és réz értéke közötti viszonyt kell ismernünk, hogy a két különböző rendszer közötti belső összefüg-

---

[1] *Head*, i. m. 156. l.
[2] *Lehmann*, i. m. 247. l.
[3] *Lehmann*, i. m. 251. l.
[4] *Hultsch*, i. m. 372. l.
[5] *Lehmann*, i. m. 325. l.

gést is lássuk. A két nemes fémre később térünk rá, most csak az ezüst és a réz értékviszonyáról szólunk. Ennek lehető helyes megállapítása azért is kívánatos, mert Itália területén az arany és ezüst pénzek megjelenése után is hosszú időn át fontos szerepet játszik azok mellett a réz.

Nemcsak Etruria és Itália, hanem Sziczilia területére vonatkozólag is kezdettől fogva elfogadták az ezüst és réz értékviszonyául az 1: 250 magas arányt. *Mommsen* ezen arány mellett állapította meg, hogy Rómában Kr. e. 268-ban a trientalis láb életbe léptetése alkalmával kezdettek ezüst érmeket verni, és általában ezen értékviszonynyal oldotta meg a Sziczilia és Itália pénzrendszerei körül felmerült kérdéseket.

Deecke is ezt a magas arányt fogadta el, mikor az etruszkus arany-, ezüst- és rézérmeket rendszerbe foglalta, sőt feltételez 1 : 288 viszonyt is.

Eszerint az arany, ezüst és réz viszonyát ezek az arányok mutatják:

arany : ezüst = 1: 15
ezüst : réz = 1: 250
arany : réz = 1: 3750.

Hogy azonban az arany és a réz nem képviselhettek ilyen magas értéket a rézzel szemben, az újabb kutatások mind jobban igazolják. A Kr. e. III. évezredből származó ősbabilóniai kereskedelmi okmányok szerint Babilónia területén abban az időben az ezüst és réz értéke 1: 120 és 1: 130 arány szerint változott.[1] *Brugsch* kimutatta, hogy Egyiptom területén a Ptolemaiosok korában *régi minta szerint*, az ezüst és a réz értékviszonya 1: 120.[2] Rómában sem 1: 250 arány szerint kezdődik meg a kettős értékelés 268-ban, hanem 1 : 120 viszony szerint a sextans láb életbeléptetésével.[3] Az uncialis láb elfogadásakor, Kr. e. 217-ben, a lex Papiria értelmében az arány 1 : 112.[4] Kr. u. 397-iki törvény értelmében is csak 1: 120.[5]

Az értékviszony ilyen állandósága mellett Etruria részére sem fogadhatjuk el a magas arányt, hanem le kell azt szállítanunk 1: 120-ra, mint a mely arány érmelésének utolsó szakaszában is fennáll.[6] E szerint tehát a két fém közti arány; ezüst: réz = 1: 120. Az etruszkus pénzrendszer, melynek legtöbb nominalisa értékjegygyel van ellátva, a legmesszebb menő bizonyítékot nyujt arra, hogy a fémeknek szükséglet és tapasztalat által már régen megállapított viszonya a pénzrendszerbe bevive annak állandóságot kölcsönöz. Az ókori pénzrendszerek sem érezhették meg az áru jelleggel biró nyers fémek piaczi árának naponkénti ingadozását, hanem csak koronként tükrözik vissza az államok gazdasági jólétének sülyedését vagy emelkedését, aszerint, mint az értékarány megtartása mellett kisebb vagy nagyobb pénznemek hozatnak forgalomba. A pénznemek közül az, mely átlépi az értékviszony

---

[1] Dr. *Thrämer* Eduard strassburgi egyetemi tanár úr szives szóbeli közlése alapján hivatkozom erre az arányra. Nemsokára megjelenendő munkájában közzéteszi ezeket az okmányokat.

[2] *Brugsch*, i. m.

[3] *Samwer*, i. m. 172—181. l.

[4] A 3·9 *gros* denarius = 16 drb. 27·28 *gros asszal*.

[5] *Mommsen*, i. m. 834. l.

[6] *Haeberlin*, i. m.

határait, a többivel szemben nem tekinthető másnak, mint lokális kereskedelmi célokat szolgáló váltópénznek.

Visszatérve most az Etruria területén használatos két különböző szisztéma belső összefüggésének kimutatására, az 1: 120 értékarány alapján könnyen megállapíthatjuk azt. Egyiptomban a *ket (lot)*, mint ezüst egység képviseli rézértékben az eredeti babiloniai nehéz ezüst mina súlyát, mely egyenlő két könnyű minával (9·1 × 120 = 1092), míg az $^1/_2$ *ket (lot)* ezüst ugyanannak könnyű formáját rézben (4·55 × 120 = 546). Ellenben az Etruria területén tíz részre oszló 273 gr.-os font, mint kis ezüst egység képviseli a babiloniai könnyű ezüst mina talentumának $^1/_{10}$ részét (6 mina) és a 273 grammos nagy egység ugyanazon arány mellett, ugyanannak egész talentumát rézben. (273 × 120 = 32760; 273 : 10 × 120 = 32760 : 10.) Amíg tehát az egyiptomi ezüst *ket* rézben két babiloniai könnyű mina súlyával egyenlő, addig az etruriai ezüst egység 6 ugyanakkora súlyú rézmináival egyenlő értékü. Tehát a két fontrendszer közt feltételezett 1: 3 egyszerü arány ilyen alakban is kifejezésre jut s nyilvánvaló a köztük levő összefüggés.

Kérdezhetné bárki: miért nem vitték át az ezüst súlyrendszert változatlanul az ezüst pénzrendszerre, miért nem tartották meg a $\frac{273}{10}$ gr. súlyt mint ezüst pénzegységet? A feleletet megkapjuk rá, ha a 273 gr. rézfonthoz az 1: 120 arány mellett keressük a megfelelő ezüst értéket: 273: 120 = 2·275, vagyis az a súlyegység, melyet képviselnek az 5 értékjegygyel ellátott ezüst érmek (6. 7.). Látjuk tehát, hogy az ezüst mérlegelésénél használt kis súlyegységet, a fontnak $^1/_{10}$ részét ismét 12 részre osztották, tehát bevitték a 10-es szisztémába a 12-es, illetve 60-as számrendszer tényezőit. Ez is Egyiptomra utal. Az egyiptomi *ket* (*lot*) részeire való oszlásánál szintén nem tartotta meg a tiszta decimális karaktert, hanem vegyült a hatvanas rendszerrel.[1]

Azt, hogy ilyen módon kapták a fenti kis ezüst pénzegységet, vagyis, hogy a rézlitrából vezették le, mindennél jobban bizonyítja az a jelenség, — melyet eddig nem méltattak figyelemre — hogy az etruszkus értékelő rendszer mindig a kisegységből indul ki és azon épül fel, míg az ókor más pénzrendszereinél, a nagy egység darabolódik részeire.

Ez a kis ezüst pénzegység olyan viszonyban állott a réz litrához, mint 1: 1; ellenben a súlyegység (27·3 gr.) úgy viszonylik hozzá, mint 12 : 1. A míg tehát az ezüst súlyegység 12 rézlitrával volt egyenlő értékü, addig a pénzegység egy litra réz értékét képviselte. Ez az egyenes viszony tette kivánatossá, hogy a fontnak ne $^1/_{10}$ hanem $^1/_{120}$ részén, mint pénzegységen épitsék fel pénzrendszerüket, melybe aztán bevitték az ezüst súlyrendszer decimális jellegét és azzal állitották elé az egység többszöröseit s ezekből, felezéssel, a közbeeső egységeket.

A 2·275 gr. ezüst pénzegységet képviselik az 5 értékjegyü ezüst érmek (6. 7.) 11·37 gr. átlagos súlylyal. (11·37 : 5 = 2·274). Ha elfogadjuk mi is a litra nevet a nemes fémek egységének jelölésére, mondhatjuk, hogy ezek az ötlitrás darabok öt nehéz itáliai réz litrával (à 273 gr.) voltak egyenlő értéküek. Olyan nehéz etruszkus bronzérmek, melyek 273 grammot nyomnának, nem maradtak ránk. Nem gondolha-

[1] *Hultsch*, i. m. 374. l.

tunk tehát másra, mikor rézfontról beszélünk, mint csupán nyers rézre, melynek súlyát minden kereskedelmi ügyletkötésnél mérleg segítségével kellett megállapítani. Ilyen nyers rézrögök gyakran kerülnek felszinre Etruria területén, mint pl. a hires vulcii leletben is.[1]

Az ezüst érmek nehéz sorozatában találunk még két, értékjegygyel ellátott darabot, amphorás típussal (21). A nehezebb a rézfontból levezetett fenti ezüst pénzegység tízszeres súlyát mutatja (22·74 gr.), de 20 értékjegyet visel. A könnyebb pedig ennek felét és értékjegye 10. Az ezüst egység tehát, a melyet ezek képviselnek, éppen fele az elébb tárgyalt ezüst pénzegységnek, (22·74 : 20 = 11·37 : 10 = 1·137) úgy viszonylanak tehát egymáshoz, mint 1 : 2. Ahhoz, hogy a két különböző egység közötti kapcsolat természetét tisztán láthassuk, szükséges, hogy az azokat képviselő pénzdarabok művészi stilusából azok korát megállapítsuk.

Sambon A. az amphorás darabokat idősebbeknek tartja, mint a szakállas férfifejet mutató nehéz érmeket.[2] Az utóbbiakon makedon befolyást lát és azért hajlandó a K. e. IV. századra tenni korukat, mig az amphorás típusúakat az V. századba osztja be. *Klügmann* és *Deecke* ellenben az elsőkben a legrégebbi vert etruszkus érmeket látják. És valóban, ha pl. *Garucci* képeiben[3] nézzük ezeket az érmeket, sokkal több darabosságot és arhaikus vonást találunk kivitelükben, mint a *Sambon* közölte rajzokban. Ez utóbbi, állításának igazolására, felhozza, hogy a perzsa pénzlábat, mely szerint ezek verettek, Makedoniába először az V. sz. végén vitték be és innen terjedt el Etruriában. Láttuk, hogy semmi okunk sincs idegen területről kölcsönzöttnek tekintenünk az ezüst pénzlábat, mely az itáliai régi rézlitrából természetes módon állott elő. De másfelől ezeket az érmeket északi Etruriában, a Pó-vidékén találták. (Bononia?) Azt pedig tudjuk, hogy az Alpesek gerinczén át a Pó síkságára özönlő barbarus népek már a Kr. e. V. sz. végén, illetve a IV. sz. legelején kiszorították az etruszkusokat az északi területekről és dél felé vonulásra kényszerítették őket. Ezek az érmek tehát csak az azt megelőző időből származhatnak és ha nem is adunk igazat *Klügmann*nak és *Deecké*nek, kétségkivül az V. sz. legrégebbi érmei közé kell őket sorolnunk. De viszont az amphorás tintahal tipusú könnyű érmek veretési korát sem tehetjük a Kr. e. V. század második felénél későbbre. A kérdést egy harmadik sorozat oldja meg. Van ugyanis a babilóniai-etruszkus rendszerbe tartozó ezüst érmek közt nehány értékjegy nélkül való is (8—16). Ezek között találjuk a hosszú peplost viselő, jobbra szaladó szárnyas Górgon-tipusút is. Ezek a rendszernek legrégebbi darabjai, melyeket arhaikus stílusuk alapján *Martha* is Etruria legelső pénzeinek tart a Kr. e. V. sz. legelejéről.[4] Az amphorás érmek ezeknél sokkal fiatalabbak, de fiatalabbak bizonyára a férfifejesek is. Azonban az értékjegy nélküli Gorgonos pénzek azonos súlyúak az értékjegygyel ellátott férfifejes pénzekkel és időrendileg sem esnek messze egymástól. Bizonyosra vehető tehát, hogy ugyanazon (2·274 gr.) pénzegységet képviselik, vagyis, hogy a Gorgonos darabok is 5 ezüst litrások. Az értékjegy

---

[1] *Mommsen—Blacas*, Histoire de la monnaie romaine. Paris, 1860. I. köt. 175 l.
[2] *Sambon* A, i. m. 20., 44. és 65. l.
[3] *Garucci*, i. m. LXXII. t. 20., 21.
[4] *Martha* Y., L'art étrusque. Paris, 1889. 609. l.

nélküliek a rendszer legrégebbi darabjai, a melyekhez közvetetlenül csatlakoznak a férfi fejes érmek, hasonló súlylyal, de már értékjegygyel ellátva. Ennek magyarázata az, hogy az etruszkusok legelső pénzeik kibocsátása alkalmával még nem használtak azokon értékjegyeket, csak később, *talán* a második kibocsátásnál, a férfi fejes érmeken alkalmazták az 5 értékjegyet először. Még valószínűbb, hogy az értékjegyes és értékjegy nélküli darabok különböző területeken voltak otthonosak, vagyis más-más város érmeit kell bennük látnunk. Erre vallanak az eltérő típusok és a lelőhelyek különbözősége. A férfi fejes érmek, a mint láttuk, északon, a Pó vidékén otthonosak, mig a Górgon típusúak, hátlapjuk felirata szerint *Phesulae* város érmei. Phesulaehoz tartoznak, vagy a vele szövetséges városokhoz a szintén értékjegy nélküli sphynx, hippocampus típusú érmek is, de ezek ma, a kevés ismeretes anyag alapján, még nem osztályozhatók.

A nehéz ezüst egységet (2·274 gr.) képviselő érmek tehát a Kr. e. V. sz. elejéről származnak.

Az amphorás tintahal típusú érmek ellenben, melyek a kisebb ezüst egységhez tartoznak, fiatalabb és fejlettebb művészetet mutatnak. Veretésük korát *Sambon* is a Kr. e. V. sz. második felére teszi.[1] Ezeket tehát kronológiailag alája rendelhetjük a nehéz sorozatoknak és az egységüket (1·137 gr.) úgy tekinthetjük, mint az előbbi kor nagy egységéből *felezéssel* előállott pénzegységet. E feltevés helyességét bizonyítja az is, hogy ilyen redukálással Etruria érmelésében még találkozunk. Később még szólunk ennek okáról és idejéről. Most csak azt kell még megállapítanunk, hogy a redukált súlyú amphorás tintahalas érmeket *Garucci — Plinius* és *Cato* azon adatai alapján, hogy a görögök Pisát Teutani, Teutae etc. néven hivták — Pisához osztja be. A tintahal szimbolizálta e szerint a város nevét; valóban az érmeket Pisa környékén is találták.

Látjuk tehát, hogy a *babilóniai-etruszkus* pénzrendszer a tárgyalt formában Etruria északi részében az Arnus (Arno) és Padus (Pó) közötti területen volt otthonos. Ebből az következik, hogy a 273 gr. súlyú rézlitra is az északi részekben volt leginkább használatban. Ez a körülmény talán alkalmas arra is, hogy támogassa azt a feltevést, hogy a 273 *gr*os súlyegység a szárazföld felől, a Balkán-félsziget közvetítésével jutott el Ázsiából Itália északi részeibe és innen az Appenninek keleti és nyugati lejtőjén, Etruria, Umbria és Picenum közvetítésével terjedt el Közép- és Dél-Itáliában.

Az elmondattakat röviden összefoglalhatjuk a következőkben: Etruria területén a legrégibb idők óta használatos volt a réz és ezüst mérlegelésére a 273 grammos ős itáliai font, az itáliai rézlitra, oszkus font. A réz font duodeczimális rendszer szerint oszlott részeire, míg az ezüst font, egyiptomi mintára, tíz részre oszlott csupán, de $^1/_{10}$-ed része — szintén egyiptomi analógiára — 12-es rendszer szerint tagozódott. A pénzverés megkezdése alkalmával, a Kr. e. V. század elején, az ezüst font $^1/_{120}$-ad részét (2·274 gr.) pénzegységgé emelték, mi által az ezüst és réz között már fennálló határozott értékviszony alapján (1 : 120) az ezüst pénzegység, az ezüst litra, egyenes viszonyba jutott a réz fonttal, a réz litrával

[1] I. m. 44. l.

olyan módon, hogy az ezüst litra egyenlő értékűvé vált egy réz litrával. Később bekövetkezett az ezüst litra felére való redukálása, a mikor már csak 1/2 réz litrával volt egyenlő értékű. A réz súlyát mindig mérleg segítségével állapították meg.

Minthogy pedig az itáliai 273 *gros* litra nem egyéb, mint az eredeti babilóniai ezüst mina (546 gr.) fele, az etruszkus pénzrendszert, mely ebből fejlődött ki, *babilóniai-etruszkus pénzrendszer*nek nevezhetjük el és képviselői a 22 és 11 gr. körüli ezüst érmek a Kr. e. V—IV. század folyamáról.

Campaniai-etruszkus rendszer.

Ehhez a rendszerhez csatlakoznak, ha későbbi korból származnak is, azok a szép, üde stílusú Volsinii-beli aranyak (5. 6.), melyeket *Mommsen* miletoszi lábra verteknek mond, *Deecke* pedig általánosságban az ion pénzrendszerhez soroz. Korukat mindketten helytelenül állapították meg, mert nagyon koraiaknak mondják őket. *Deecke* a Kr. e. V. századra teszi, holott művészi kivitelük merőben ellenmond ennek. Teljesen azonos művészi kidolgozásúak azokkal a campaniai pénzekkel, melyek a Kr. e. IV. század végén és a III. század elején bocsáttattak ki, pl. Neapolisban, érmelése második szakaszának végén.[1] Éppen ezért, kor tekintetében, nem is választhatók el azoktól. A III. század elején tünnek fel Campaniában a 3·41 gr. átlagsúlyú ezüst drachmák. Ezek Etruria területén is otthonosak, érmelésének legutolsó szakaszában (50. 52.) *Sambon*[2] a marseillei drachmák utánzatait látja az etruszkus drachmákban, mig *Haeberlin* campaniai befolyást vesz rajtuk észre.[3]

Tudjuk, hogy Etruria uralta egy időben Campania legnagyobb részét és itt fennállott egy etruszkus városszövetség, mely sok ideig kezében tartotta Campania kereskedelmi piaczait. Természetes, hogy ezek etruszkus súly- és pénzrendszerüket ide is magukkal vitték. E ponton elfogadhatjuk *Haeberlin* véleményét, mely szerint az etruriai pénzrendszerből vitték be a Kr. e. IV. század végén a campaniai pénzrendszerbe az 1·137 gr. kis ezüst egységet, mely később Rómában, mint számítási egység lépett fel a sestertiusban.

Campaniában annak háromszorosa ezüst pénzegységként jelentkezik a 312 évi pénzreform alkalmával kibocsátott 3·41 *gros* drachmákban. Campaniából vitték tehát ismét vissza Etruria területére, de már háromszoros nagyságban. Az 1·137 gr. súly egyenlő nagyságú a római scripulummal, azért mondhatjuk, hogy Campaniában a Kr. e. III. század első felében három scripulum súlyú ezüst érmek voltak használatban és innen terjedt el, a kereskedelmi összeköttetés révén, Etruriában is. Azt, hogy milyen élénk lehetett a két terület között való összeköttetés, hogy mennyire uralkodott Campania a Kr. e. III. század folyamán az etruriai piaczokon, semmi sem bizonyítja jobban, mint éppen a Volsiniibeli aranyérmek, melyekről *Haeberlin* kimutatta, hogy aranyegységük egy campaniai ezüst drachmával volt egyenlő értékű.[4]

---

[1] *Sambon*, i. m. 221—245. l.
[2] U. o. 241—245. l. és 66. l.
[3] *Haeberlin*, Die jüngste etruskische u. die älteste römische Goldprägung. Zeitschrift f. Numismatik, 1907.
[4] U. o.

A Volsiniihez tartozó nehéz arany (5.) tudniillik négy scripulum súlyú (4·55 gr.) és 20 értékjegyet visel, míg a kisebb (6.) egy scripulumot nyom (1·137 gr.) és 5 értékjegyet visel. Az ezekből nyerhető aranyegység, az arany és ezüst között fennálló 1 : 15 értékviszony alapján, éppen egy campaniai drachmával egyenlő értékű (4·55 : 20 = 1·137 : 5 = 0·227. — 0·227 × 15 = 3·405 = 3·41). Tehát a nagy arany 20 és a kis arany 5 értékjegye 20, illetve 5 campaniai drachmára vonatkozik.

Ezt a pénzrendszert, mely Etruria érmelésének utolsó szakaszát jellemzi a Kr. e. III. század első felében, nevezhetjük tehát *campaniai-etruszkus* rendszernek és képviselői: a még csak három példányban ismeretes, a Volsiniihez tartozó aranyak, a campaniai 3·41 *gr*os drachmák és ezeknek etruszkus utánzatai.

És hogy valóban a campaniai-etruszkus rendszerrel záródik le Etruria önálló érmelése a Kr. e. III. században, az etruszkus érmek művészi karakterén kívül históriai adatok is bizonyítják. Tudjuk, hogy Etruria Rómával szemben már korábban megingott politikai hatalmát véglegesen akkor veszítette el, mikor Volsinii, az etruszkus metropolis, a 12 etruszkus város szövetségének feje 267-ben Kr. e. Rómától kért segítséget a belső szociális mozgalmak elnyomására. Róma a segítség czímén kezébe vette a várost és ezzel véglegesen leszámolt Etruriával.

Perzsa-etruszkus rendszer.

Etruria többi érmei, az egylapú aranyak, a 16, 8 és 4 gr. körüli ezüst érmek, a nehéz rézsorozatok és az utóbbiakhoz csatlakozó könnyű vert bronzok, tehát az etruszkus érmek legnagyobb része más, az előbbiektől eltérő rendszerbe tartozik. *Mommsen*, *Deecke*, *Sambon* és az ő nyomaikon haladva mások is euboeai, attikai, euboeai-syracusaei vagy tisztán syracusaei pénzlábra ismernek az arany és ezüst pénzek által képviselt súlyokban. Az ezüstegységet (0.87 gr.) szoros kapcsolatba hozzák a nehéz réz sorozatokkal olyan módon, hogy a két fém közötti értékviszonyt 1 : 250 aránnyal fejezik ki, azaz elfogadják azt a tévesen felállított tételt, hogy az ezüst és réz értéke úgy viszonylik egymáshoz, mint 1 : 250. Ilyen formán a kis ezüst egységet egyenlőnek tartják 218 gr. rézzel, amely súly szerintük nem *volna* más, mint az etruszkus nehéz bronzok által képviselt etruszkus font. A három fém közötti összefüggést valóban keresnünk kell, hiszen bizonyos, hogy a különböző fémekből álló érmek nem csupán az önmaguk képviselte pénzegységre vonatkoztak, hanem egyik fém értékjegye a másikkal állott szoros vonatkozásban olyan formán, hogy az arany értékjegyei ezüst pénzekre, az ezüstök értékjegyei bronz érmekre vagy legalább bizonyos súlyú nyers rézre vonatkoztak, mint azt az előbbi rendszereknél is láttuk.

A *Deecke* által felállított rendszernek azonban nagy hibája az, hogy az etruszkus arany és ezüst érmek súlya sokkal kisebb, semhogy a Solon utáni attikai mináról (436 gr.) vezethetnők le azokat. A drachmának, — hogy ismét görög kifejezéssel éljünk, — ez esetben 4·36 gr., a staternek 8·72 gr., a tetradrachmának 17·44 gr. súlyúnak kellene lennie, de az etruszkus ezüst érmek csak 4·2 gr., 8·4 gr. és 16·8 gr. súlyosak. Tehát tetemesen könnyebb pénzlábhoz kell tartozzanak ezek az érmek,

mint a milyen az attikai-syracusaei. A tipológia ugyan sokszor támogatja *Deecké*t, de felállított rendszerét még sem indokolja, mert a legelső éremtípusok (oroszlánfej, Gorgon, vadkan stb.) és az érmek egylapúsága egyenesen keletre, az ázsiai partokra és Cyprusra éppen úgy utalhatnak, mint Athenaeba vagy Syracusaeba, sőt sokkal inkább Ázsiába, mint az európai Görögországba. Nehány egyező éremtípus még nem jelenti azt, hogy azonos a pénzláb, mely szerint kibocsáttattak. Pl. a dór Korinthos által gyarmatosított Syracusae attikai pénzláb szerint verette az anyavárosával egyező típusú (pegasos) staterjeit[1] és nem korinthosi pénzlábra. Másfelől az az ellenszenv is, melylyel Etruria a kolonizáló görögséggel és Syracusaeval szemben, történetének egész folyamán, viselkedett, kétségessé teszi, hogy pénzrendszerét a görögségtől kölcsönözte volna. A görögöknek és púnoknak a Középtenger nyúgati medenczéjének birhatásáért folytatott hosszas küzdelmében, mindig Karthago pártján találjuk Etruriát. Közös ellenséget láttak a görögben, véd- és dacszövetségben egyesültek ellene. Mikor a hatalmas perzsa birodalom végleg le akart számolni a kis Görögországgal, előre megállapított terv szerint, a perzsák szövetségeseként támadt fel a görögségnek minden nyúgati ellensége is és a görögök Kr. e. 480 ban, a salamisi csata napján, Himeránál az egyesült *pun-etruszkus* hajóhad felett aratták fényes diadalukat. És Etruria egykor fényesen tündöklő tengeri hatalmát éppen a Syracusaeval folytatott küzdelmek során veszítette el. Távol áll tehát annak a valószínűsége is, hogy Etruria a görögségtől kölcsönözte volna súlyrendszerét és pénzlábát, mely szerint ezeket az érmeket kibocsátotta. Igaz ugyan, hogy minden ellenségeskedés daczára is kereskedelmi összeköttetésben állott Itáliának többi népeivel és a görögséggel, de abból még nem következik, hogy onnan kölcsönözte súlyrendszerét.

Etruria területén a súly- és pénzrendszer ennél a csoportnál is éppen olyan szervesen kapcsolódik, mint a babilóniai-etruszkus pénzrendszernél. Az etruszkus font megállapításánál azonban *Mommsen* — helyesebben *Deecke* — téves útakon haladt, mikor a 327·45 *gr*os római fonttal hozta kapcsolatba, sőt ebből vezette le. Téves nagyságának Deecke-féle 218 *gr*os megállapítása s ebben rejlik *Deecke* rendszerének második főhibája. További nagy tévedése *Deecké*nek, hogy a három fém közötti értékviszonyt, illetve az ezüst és réz közötti értékviszonyt helytelenül állapította meg. Szerinte a három fém közötti viszonyt ezek az arányok mutatják: 1 : 15 és 15 : 250, azaz egy súlyrész arany 15 súlyrész ezüsttel és 3750 súlyrész rézzel volt egyenlő értékű, míg egy súlyrész ezüst 250 súlyrész rézzel.

Az arany és ezüst értékviszonyát elfogadhatjuk 1 : 15 arányban Etruria területére. A két nemes fém értékviszonyára *Herodotos*[2] és *Xenophon*[3] szolgáltatják a legelső irodalmi adatokat. A *Herodotos* által elkövetett átszámítási hiba kijavításával két egyező adatot kapunk, melyek szerint a két fém értéke úgy viszonylott egymáshoz, mint 1 : 13 1/3, vagyis egy bizonyos súlyú arany egyenlő értékű volt 13 1/3 súlyrész ezüsttel. És hogy valóban helyes ez az értékarány a perzsa háborúk

---

[1] *Head*, i. m. 156. l.
[2] *Herodotos*, III. 89.
[3] *Xenophon*, Anabasis 1, 5, 6.

idejére, Perzsia területére, bizonyítja a dareikosok és siglosok súlyviszonya.[1]

Az aranyban szegényebb Itália és Sziczilia területén ugyanebben az időben, vagy kevéssel később, a két nemesfém értékaránya 1 : 15. Ezt igazolják Sziczilia és Etruria pénzrendszerei és ebben egyetértettek mindazok, akik eleddig e területek pénzrendszereivel foglalkoztak. Csupán egyes korokra vonatkozólag tértek el az értékaránytól, a mikor másképen a pénznemeket nem tudták rendszerbe kényszeríteni.

Az ezüst azonban, a mint láttuk, sohasem képviselt olyan nagy értéket a rézzel szemben, hanem csak 120-szor volt drágább annál. A három fém értékét tehát ezek az arányok mutatják helyesen Etruria területére:

arany : ezüst = 1 : 15;
ezüst : réz = 1 : 120;
arany : réz = 1 : 1800.

Most pedig lássuk első sorban azt, hogy mekkora lehetett az etruszkus font, melyet az etruszkus aes grave legnehezebb sorozatai képviselnek.

Az etruszkus érmelés alapelveit *Mommsen* fektette le *Geschichte des römischen Münzwesens* című korszakalkotó nagy munkájában, melyet már idéztünk is egy párszor. Ebben az etruszkus fontot, a *Böckh*[2] által 327·45 *gr*ban megállapított rómaival, szoros kapcsolatba akarta hozni és azon *gyanításának*[3] adott kifejezést, hogy az etruszkus font az ország virágzása korában könnyebb volt, mint a római, ***körülbelül*** $^2/_3$-da volt annak. Gyanításának helyességét igyekezett *Deecke* kimutatni már többször említett monografiájában. Szerinte az etruszkus font valóban 218 *gr*ot nyomott.

Sem *Mommsen*nek, sem *Deecke*nek nem állott egyéb bizonyíték rendelkezésére, mint az etruszkus aes grave sorozata. Nekünk sincs más bizonyítékunk gyanításaik helytelenségének kimutatására, mint a nehéz bronzérmek sorozata.

Az etruszkus nehéz rézérmek súlyáról összeállított fenti táblázatból az első áttekintésre láthatjuk, hogy az etruszkus *as* legnehezebb példánya is csak 206 gr. súlyú (4). A legnehezebb sorozat, a kerék és kétfülű edénytípusú, melyhez ez az *as* tartozik, az *as* részeivel az unciával, sextanssal és quadranssal eléri ugyan súlyban a 218 *gr*os *as* megfelelő részeit, de az *egység*, az *as* 11 *gr*mal marad mögötte a Deecke-féle *as*nak. Részeinél is csak egy-két példány képviseli e magas súlyokat,[4] ellenben a többi as 191—164 gr., a semisek 102—94 gr., a quadransok 46—32 gr., a sextansok 36—28 gr. és az unciák 15·8—7 gr. között ingadoznak.

Még szembetünőbb a különbség, ha az elméleti 218 *gr*os *as*t és részeit összehasonlítjuk a *Mommsen* által is legrégebbinek tartott sorozattal, a kerék-kerék típusú darabokkal.[5] (1)

---

[1] A 8·4 *gr*os arany dareikos egyenlő 10 drb. 11·2 gr. staterrel vagy 20 drb. 5·6 *gr*os siglosszal. (8·4 × $13^1/_3$ = 112.)

[2] I. m. 165. l.

[3] I. m. 225. l.

[4] *Deecke*, i. m. 28., 16a., 17a., 18a., 19a. és 20a-b.

[5] *Mommsen*, i. m. 224—26 l.

	elméleti	kerék-kerék típusú
as	218 gr.	201—177 gr.
semis	109 „	95—83 „
triens	72·4 „	78—65 „
quadrns	54·3 „	50—32 „
sextans	36·2 „	32—13 „
uncia	18·1 „	18—11 „

Csupán a triensnél látjuk, hogy az elméleti súlyt nemcsak eléri, de túl is haladja. Az unciánál találkozunk 18 *gr*mal, mely csaknem megfelel a 218 *gr*os *as*hoz tartozó uncia súlyának, de ezeknél is tekintetbe kell venni, hogy a triens három példája közül csak egy nyom 78 grammot,[1] egy ellenben 67 gr., egy 65 gr.[2] súlyú. Az unciák közül is csak egyik 18 grammos,[3] ellenben tiznek a súlya 14—11 gr. között ingadozik.[4]

Ha most a többi *as*nak, a hozzátartozó részeknek és többszöröseinek teljes és redukált normalisait nézzük, ezeknél is azt találjuk, hogy a nagy *egység*, az *as*, sem magában, sem részeiből vagy többszöröseiből rekonstruálva nem éri el a 218 grammot, hanem alig nyom többet 200 grammnál. A 9a. csoportba tartozó 113 *gr*os semist, mely 8 más könnyebb semis (84—48½ gr.) mellett[5] egyszer fordul elő és nemcsak az elméleti súlyhoz viszonyítva mutat abnormális súlyt, de egymagában abból a hosszú sorozatból is kiválik, melyhez valóban tartozik, nem tekinthetjük másnak, mint az öntő munkás gondatlanságából származó abnormitásnak, kivételnek.

Az ókori pénzlábak megállapításánál általában szem előtt kell tartanunk, a talált legnagyobb súlyokat, sőt ha más körülmény ellene nem szól, azokat kell irányadónak vennünk. Vajjon tehetnők-e ezt az etruszkus aes grave sorozatainál, mikor azt látjuk, hogy az egy korból származó és ugyanazon öntési tehnikával előállított érmek soraiból a nagy egység *részei* nehány esetben súlyosabb *as*ra engednek következtetést, mint a milyet maguk a legnehezebb egységek tényleg képviselnek? Azt kell hinnünk, hogy ha általában lehetséges csupán magukból a nehéz réz éremdarabokból az etruszkus font nagyságát megközelítőleg meghatároznunk, csak úgy tehetjük azt, ha a legnehezebb *as*oknak, mint egységeknek általános súlyát vesszük irányadóúl. Mert nem szabad felednünk, hogy éppen az öntési eljárásnál állhatott elő a legkönnyebben annak a lehetősége, hogy a normális súlyt vagy lefelé, vagy felfelé átlépjék az egyes darabok.

Azt, hogy valóban csakis a kivitelben való pontosság rovására eső súlyingadozást kell látnunk a legnehezebb *as*ok súlykülönbözetében, mutatja az, hogy az 1., 4., 6. és 9a. csoportok *as*ai, csekély súlyeltérésükkel egy csoportban maradnak a redukálást mutató könnyebb *as*ok mellett. Ennek a négynek átlagos súlya pedig 201 gr., s ha ehhez a nehezebb sorozat javára egy gr. javítást veszünk, 202 gr. súlyú normális *as*t kapunk. És minthogy az ó-korban, különösen az érmelés kez-

---

[1] *Deecke*, Etruskische Forschungen, Stuttgart, 1876. 2. Heft. 21. l. 3a.
[2] U. a., u. o. 22. l. 3b-c.
[3] U. a., u. o. 23 l. 6a.
[4] U. a., u. o. 23. l. 6b-l.
[5] U, a., u, o. 35. l. 40a-i.

detén a súlyrendszer és pénzrendszer szervesen kapcsolódtak, a 202 grammot elfogadhatjuk az etruszkus font súlyául is.

Ez a 202 *gr*os font pedig nem egyéb, mint az u. n. királyi babilóniai-perzsa súlyrendszerhez tartozó 505 grammos könnyű kereskedelmi mináнak 2/5 része. Ilyen körülmények között, csak azért, hogy az etruszkus és római fontokat szerves kapcsolatba hozzuk, önkényes eljárás lenne Mommsen gyanításának és Deecke állításának igazat adnunk és az etruszkus fontot 218 *gr*mal a 327·45 *gr*os római font 2/3 részének megtennünk.

Ha meggondoljuk, hogy az egykor hatalmas Etruria nemzeti története akkor zárul le, mikor a hódító Rómáé valóban kezdődik, különösnek is tünhetnék fel, hogy a még csirájában levő Róma adott volna súlyrendszert egy olyan fejlett iparral és kiterjedt kereskedelemmel biró államnak, mint a milyen Etruria volt a Kr. e. VI—IV. sz. folyamán.

Deecke is érezte ezt a nehézséget, mikor az etruszkus font előállásának magyarázatába kezdett és csak úgy tudta megoldani a kérdést, hogy miután nem tartotta valószinűnek azt, hogy a római font is kezdetben 218 *gr*os volt és később emelkedett 1/3 súlylyal, a régibb időkre vonatkozólag egyenlő nagyságúnak vette az etruszkus és római fontokat, feltételezvén azt, hogy Etruria területén lassanként esett a font súlya, mig végre a Syrakusaetól átkölcsönzött pénzrendszer életbeléptetése idején, Kr. e. 413—400 között 218 *gr*ban állapodott meg. Sőt feltételezi, hogy a szicziliai rézlitra is egyenlő volt hajdan a római fonttal s az Etruria területén mutatkozó süllyedés Szicziliában is bekövetkezett. Mindezt Róma konzervativizmusával akarja megmagyarázni, a czivilizáltabb Etruriával és Szicziliával szemben.[1]

Állításának tarthatatlanságát csak fokozza azzal, hogy mégis mindenben a rómaitól teszi függővé az etruszkus súlyrendszert és talál egy időpontot, mikor az elvált két rendszer ismét egyesült, nevezetesen a római trientalis láb életbeléptetése alkalmával, Kr. e. 268-ban. Közben — természetesen — Etruria volt konzervativus.

Ezzel szemben sokkal nagyobb a valószínűség abban, hogy északi és középső Itália területén, sőt talán az egész itáliai félszigeten, a legrégibb időkben a 273 *gr*os u. n. oszkus font volt használatban, melynek emléke az itáliai piaczokon pl. az olajmérésnél, akkor is megmaradt, amikor már a 327·45 *gr*os font, mint új súlyegység bevitetett Rómába. Azt, hogy használatban maradt továbbra is Itália különböző területein, mutatják az u. n. campaniai-római legelső aranyérmek is, a Kr. e. III. szból, melyeknek XXX. értékjegye 30 itáliai régifont rézre, illetve 30 drb 273 gr. súlyú réz pénzdarabra, réz *as*ra vonatkozott.[2] Sokkal inkább szolgálhatott az etruszkus ezüstfont 1/10 része a római új súlyrendszer alapjául, mint megfordítva (27·3 × 12 = 327·6) Róma súlyreformja alig előzhette meg az első római aes grave kibocsátási korát. Azt pedig ma a Kr. e. IV. sz. elejére, sőt közepére teszik. Ha elejtjük a 273 *gr*os font szerepét a legrégibb időkben Etruria területére és az etruszkus fontot 218 gr. súlylyal Rómáéból akarjuk levezetni, fel kell tételeznünk, hogy az iparos

---

[1] I. m. 78. l.
[2] *Haberlin*, i. m.

és kereskedő Etruria virágzó korában nem rendelkezett súlyrendszerrel. Ez pedig képtelenség.

Az etruszkus pénzrendszer tanulmányozása arról győz meg, hogy Etruriában a már látott 273 *gr*os itáliai font mellett, már korán használatos volt egy könnyebb font is, mely 202 *gr*ot nyomott, vagy valamivel többet. Ez a könnyebb súlyegység használatos Etruria bizonyos területein réz és nemes fémek mérlegelésére egyaránt, annál 12-es, ezeknél 10-es és 12-es tagoltsággal. Éppen úgy, mint a régebbi 273 *gr*os font. Ez a könnyű font alig lehet régebbi az ezen rendszerhez tartozó etruszkus pénzeknél, sőt az is lehetséges, hogy éppen ez a pénzrendszer keltette életre. De az első etruszkus pénzek legalább egy századdal régebbiek, mint az első római *as*ok és így ezen a ponton se függhetett Etruria pénz- és súlyrendszere Rómáétól.

Ezt a könnyű fontot képviselik az etruszkus nehéz bronzdarabok. De ezek jóval fiatalabbaknak látszanak, mint az ezen pénzrendszerhez tartozó legrégebbi arany- és ezüstpénzek. Fel kell tehát tételeznünk, hogy csak később bocsátottak ki bronzérmeket a súlyegység nagyságában, addig pedig mérleg segítségével állapították meg az ezüst érmeknek megfelelő bronz súlyát, mint azt már fentebb is láttuk.

Még nem lehet tisztán látnunk, hogy vajjon a pénzrendszer hozta-e magával a súlyrendszert, vagy a már korábban bevezetett súlyrendszerből állott-e elő a pénzrendszer. Csak annyi bizonyos, hogy mindkét esetben úgy a súly-, mint a pénzrendszer a perzsa rendszerekkel függ össze. A 202 *gr*os font nem egyéb, mint az u. n. perzsa kereskedelmi minának (505 gr.) $^2/_5$ része. Az ezüst egység, melyet a 17—20 sz. a. érmek mutatnak (0·84 gr.), nem más, mint a perzsa dareikos $^1/_{10}$ része és az egylapú aranyérmek (2—4) által képviselt (0·056 gr.) egység annak $^1/_{150}$ része. Világos tehát, hogy Etruria ezen érmei perzsa pénzlábra verettek, még pedig úgy, hogy az aranyat és ezüstöt egyaránt *perzsa aranylábra* verték, s a nemesfémek értéke úgy viszonylott egymáshoz, mint 1:15.

Ha már most feltételezzük, hogy a már otthonos súlyrendszerből állott elő a pénzrendszer, az csak úgy történhetett, mint a babilóniai-etruszkus rendszerű érmeknél is történt. Az ezüst font $^1/_{10}$ része, mint súlyegység, $^1/_{12}$ részével, vagyis a font $^1/_{120}$ része adta az ezüst pénzegységet. 202 : 120 = 1·68 vagyis az az ezüst egység, melyet képviselnek az értékjegy nélküli 16 gr. körüli vadkan és chimera típusú ezüstérmek és azok részei. (1—5). Értékjegyet ugyan nem viselnek ezek az érmek, de metrológiailag csatlakoznak a 8 gr. körüli érmekhez (17—20). Ezek pedig mindig a 10-es rendszer szerint épűlnek fel az egységből. Ennek a pénzrendszernek ezek a legrégibb darabjai, hasonlóan a babilóniai-etruszkus rendszer értékjegynélküli darabjaihoz. Csak látszólag mondanak ennek ellent a szintén arhaikus stílusú egylapú aranyérmek. (2). Mert ha az ezen rendszerhez tartozó aranyérmeket művészi kivitelük szempontjából közelebbről vizsgáljuk, az arhaikus stílusú oroszlánfejes darabok mellett találunk egy sokkal fejlettebb művészetre valló sorozatot is, fiatal női fej és férfi fej típussal (3. 4.). Ezekről eltűnt már az arhaizmus emléke is. Ezek a különböző művészi karakterrel biró aranyérmek azonban egy ugyanazon pénzrendszer tagjai. Bizonysága ennek, hogy a legrégiebbeknek látszó aranyak a legfiatalabbakkal azonos pénz-

egységet képviselnek. (0·056 gr.) Ha tehát zárt soraikban ilyen stílusbeli fejlődést mutatnak, szemben a mindig arhaikus vadkanos és chimerás értékjegynélküli ezüst érmekkel, — elfogadhatjuk, hogy ennél a rendszernél is az értékjegynélküli ezüstök a legrégebbi darabok. Ezt bizonyítja az is, hogy az aranyakon azok értéke *mindig* jelölve van; értékjegy nélküli nem is ismeretes.

De másrészt ezek az aranyak könnyebb ezüst egységhez tartoznak, mint a milyent az értékjegy nélküli ezüstök képviselnek és pedig olyanhoz, mely éppen fele annak. Van t. i. az ezüstérmek között egy sorozat, mely 8·4 gr. átlagos súlyt mutat és legmagasabb értékjegye 10. (17—20). Egysége tehát 0·84 gr., vagyis fele a 202 *gros* réz fontból levezetett eredeti ezüst egységnek. (1·68 gr.) Tehát itt is $^1/_2$ *súlyredukálással* találkozunk az érmeknél, a mire példát már a babilóniai-etruszkus pénzrendszernél is láttunk.

A 0·84 gr. ezüst pénzegység úgy állott elő, hogy az 1·68 gr. eredeti egység felét fogadták el pénzegységül. Ezzel a redukált ezüst egységgel egy időben tűnnek fel az első aranyérmek és metrológiailag is csak ehhez tartozhatnak. A redukálás azonban már nagyon korán, az V. sz. első felében, megtörténhetett. Akkor, amikor a művészetet még általában jellemezte az arhaizmus. Ez az oka annak, hogy a legrégibb érmeken, s az ezekből levezetett fiatalabb sorozatok egy részén is, ugyanazon művészi vonásokat találjuk meg.

Önmagától felvetődik a kérdés, vajjon a különböző pénzegységek nem szerepelhettek-e egy időben is, de területileg elkülönítve, mint másmás városok pénzegységei? Erre vonatkozólag a következőket jegyezhetjük meg.

A redukált súlyú ezüst érmekről és a hozzájuk tartozó aranyakról bizonyos, hogy *Populonia* város érmei. Ebben a városban vagy környékén találták az összes eddig ismeretes egylapú érmeket. A Gorgon maszkos ezüst érmek is populoniai veretek, amit az érmek felírata és a típusok azonossága hitelesen bizonyít. A chimerás és vadkanos nehéz sorozat lelőhelye, fájdalom, ismeretlen. Csak a *Mazzolini*-féle gyűjteményben levő egyik vadkanos példáról tudjuk, hogy Populoniában találták és azért mindaddig, mig az ellenkezője be nem bizonyúl, sokkal több joggal sorozhatjuk ezeket is Populoniához, mint bármelyik más városhoz. Az, hogy ezekkel az érem-típusokkal nem találkozunk Populonia későbbi érmein, nem bir ellenmondó jelentőséggel, mert az ókor folyamán gyakori jelenség, hogy a pénzreformmal együtt megváltoznak az éremképek is. Sőt éppen a változott éremképek bizonyítanak amellett, hogy valóban csak történeti szempontok jöhetnek tekintetbe a két pénzegység közti kapcsolat természetének keresésénél, hogy tehát időrendileg és nem földrajzilag kell azokat elkülönítenünk. Mindennél meggyőzőbben bizonyítja állításunk helyességét az, hogy a populoniai ezüst pénzek sorában találkozunk egy *ismételt* súlyredukálással is, melynél a redukczió folytán előállott kis ezüst egység (0·42 gr.) újólag fele a már redukált súlyú 0·84 *gros* pénzegységnek. Sőt észlelünk egy harmadik súlyvesztést is, de nem annyira határozott formában, hogy azt tárgyalásunk keretébe vonhatnók.

Látjuk tehát, hogy az értékjegy nélküli legrégebbi ezüst érmekből

két egymást követő súlyredukálással állottak elő a könnyű és legkönnyebb ezüstérmek sorozatai.

A második redukció az elsőhöz viszonyítva ilyen formában jelentkezik az érmeken: az egységekből felépített nagy pénznem mindkét csoportnál 8·4 gr. átlagos súlylyal bir. De az egyiknél (17—20) a 10-es értékjegy a legnagyobb, a másiknál (22·–48) a 20-as és így áll elő a két eltérő egység.

Sokat vitatkoztak a felett, melyik a régebbi rendszer. Pedig könnyű eldönteni, ha a *Sambon* összegyűjtötte anyagot együtt látjuk. Mert a nagyobb értékjegyüek tipológiailag és metrológiailag is zárt sorokban tükrözik vissza az éremmetsző művészet fejlődését a Kr. e. V. századon át a III. század első feléig. A kisebb értékjegyűek ellenben Gorgon maszkjaik kidolgozásában határozottan az archaikus stílusú érmekhez csatlakoznak.[1]

Lássuk először a redukált nehéz sorozatot és a hozzátartozó aranypénzeket.

A 0·84 gr. ezüst pénzegységhez úgy jutottunk el, hogy feltételeztünk egy időpontot, mikor az eredeti 16·8 *gros* ezüstpénzek súlyát felére szállították le és azt mondottuk, hogy a redukczióval egy időben tűntek fel az ezüstpénzek mellett az egylapú aranypénzek (2—4.) Lássuk tehát a még nem tárgyalt *arany érmeket.*

Azt találjuk, hogy ezek ismét két eltérő egységet képviselnek. Az 50, 25, 12·5 és 10 értékjegyűek (2—4) súlyegysége 0·056 gr., míg azé, amelyik 5 értékjegyet visel (1) 0·56 gr. Tehát egyik a másiknak tízszerese. Próbáljuk most az 1:15 értékarány mellett az ezeknek megfelelő ezüstértéket keresni. $0{\cdot}056 \times 15 = 0{\cdot}84$ és $0{\cdot}56 \times 15 = 8{\cdot}4$. Látjuk tehát, hogy a kis aranyegység egyenlőértékű volt az ezüstegységgel, míg a nagy aranyegység annak tízszeresével, vagyis egy darab 10-es értékjegyü, 8·4 gr. súlyú ezüstéremmel. Nevezzük ezt nagy aranylitrának, amazt kis aranylitrának, a nagy ezüstérmet staternek. Akkor az 50 kislitrás arany azonos értékű — a fentiek szerint — 50 litra (à 0·84 gr.) ezüsttel, azaz 5 drb staterrel vagy 10 darab drachmával (az 5 értékjegyűek ebből a csoportból) stb., míg az 5 nagy aranylitrás darab (1) ugyancsak 5 statert vagy 10 drachmát, stb. ért.

A hippocampus típusú aranyérem lelőhelye ismeretlen, valamint a hasonló típusú ezüst érmeké is. De az bizonyos, hogy tipologiailag Populoniához nem sorozhatók. Lehetséges tehát, hogy itt is egy más város érmével van dolgunk, mely kereskedelmi szövetségben állhatott Populoniával és azért volt azonos pénzrendszerük. Azt, hogy melyik város lehetett, ma nem dönthetjük el.

A nagy aranylitrával egyenlő értékű ezüststater 8·4 gr. súlya egyezik a perzsa dareikos 8·4 gr. súlyával. A szintén perzsa eredetü etruszkus súlyrendszernek és az ebből előállott pénzrendszernek a perzsa pénzrendszerrel való találkozása ezen a ponton nagyon szembetünő. Természetes következménye annak, hogy Etruria súlyrendszerét perzsa

---

[1] *Babelon,* Traité des monnaies grecques et romaines. Paris, 1907. III. rész, XXXI. és LV. tábla.

területről kölcsönözte. Ezért mondhatjuk azt, hogy Etruria a perzsa aranylábra verette ezüstérmeit és ezekhez aranypénzeit a két fém között fennálló 15 : 1 értékviszony alapján úgy, hogy az ezüst egység (0·84 gr.) = a dareikos súlyának $^1/_{10}$ részével, az aranyegység (0·056) = annak $^1/_{150}$ súlyrészével. Azok azonban, akik azt hinnék, hogy Etruria az u. n. királyi babilóniai-perzsa aranyminát használta volna a nemes fémek mérlegelésére — amelynek $^1/_{50}$ része a perzsa dareikos (420·7 : 50=8·4) — ezzel a feltevéssel még nem magyarázták meg azt, hogyan jutott be a 10-es osztályozás az etruszkus pénzrendszerbe. Mert sem a dareikosnak, sem a perzsa siglosnak részdarabjai nem ismeretesek. Más területeken pedig a stater és a drachma a 60-as rendszerben oszlott részeire.

Visszatérve most az eredeti nagy ezüst egységhez (1·68 gr.), az annak megfelelő arany litra 0·112 *gr*ot kellene hogy nyomjon. De ilyen aranyegységet az eleddig ismeretes aranyérmek közt hiába keresünk. Vagy nem bocsátottak ki ilyeneket. vagy nem kerültek még napfényre. De valószínűbbnek látszik, hogy *az ezüst értékelésről az első redukczió korában tértek át az arany és ezüst nemesfémek szerint való kettős értékelésre.*

A 20-as értékjegyű, 8 gr. körüli ezüst érmek és azok része (22—48) kétségtelenül ismételt súlyredukcziót mutatnak a hasonló súlyú, de 10-es értékjegyű staterekkel és azok részeivel szemben. (17—20.) Ezeknek legnagyobb része szintén populoniai veret, de csatlakoznak hozzájuk más városok érmei is.

Az érmek kivitelének művészi karaktere, mely fokozottabb fejlődést mutat a nehezebb sorozattal szemben és a súlyredukálás, egyaránt feljogosítanak arra, hogy a könnyebb sorozatot időrendileg alája rendeljük a nehezebb sorozatnak, s annál fiatalabbnak tartsuk.

Kérdés, hogy mi okozta az etruszkus súlyrendszerekben nyilvánuló ismételt súlyredukálást? Bizonyára az államháztartást ért gazdasági rázkodtatások idézték fel a redukczió szükségességét. Ilyenre példát az újkorban sem nehéz találnunk. Hiszen nálunk az 1811. évi pénzdevalvácziót kevésbbé őszinte eljárással és más formában, de ugyanazon czélt szolgálta, amelyet Etruriában a Kr. e. IV. sz. elején a pénzek súlyának redukálása czélzott. De klasszikus példát találunk erre az ókorban a Solon-féle seisachteia intézményében is. Solon sem tett egyebet, mint az addig használatos aiginai pénzláb helyett egy könnyebbet vezetett be Athenaiban. Tudjuk, hogy az idősebb Dionysos[1] (405—367.), Aristoteles szerint, a polgároktól kölcsönvett pénzdarabokat új bélyegekkel látta el úgy, hogy az eddigi egy drachmás két drachma értékűvé vált. Ez történhetett Etruriában is. De az, hogy ez az intézkedés vajjon az elszegényedett, eladósodott nép felsegítését czélozta, mint a Solon-féle seisachteia, vagy pedig az államkincstár és az uralkodó érdekében történt, mint Syrakusaeban, olyan kérdés, amely felett lehet vitatkozni. A hosszas küzdelem, melyet Etruria szárazföldi és tengeri ellenségeivel folytatott, a nagy csapások, melyek e küzdelmek során érték az államot, mégis valószínűvé teszik, hogy nem szocziális jellegű intézkedéssel van

[1] *Holm*, Geschichte Siciliens, II. 443.

dolgunk, hanem a sok háború tetemes költsége tette kívánatossá a súlyredukálást, illetve azt, hogy ugyanazon súlyú és típusú pénzdarabok nagyobb értékjegygyel láttassanak el. Igy az a pénzdarab, amelyik az előbbi pénzrendszerben 10 litra volt, a pénzreformban 20 litra értéket kapott. De ez az intézkedés természetszerűleg kívánatossá tette a régi, nehezebb példák bevonását. Ez lehet az oka annak, hogy a könnyű sorozattal szemben aránylag kevés ránk maradt ezüstérem képviseli a nehéz sorozatot. Pedig a hozzájuk tartozó aranyérmek bizonyságot tesznek a nehéz rendszer hosszú életéről. Az arhaikus stílusú oroszlánfejes aranyérmekkel azonos szisztémába tartoznak a sokkal fejlettebb művészetet mutató férfi és női fej típusú aranyérmek is (3. 4.). Ez utóbbiaknál legszebb példái nem származhatnak korábbról, mint a Kr. e. V. sz. végéről, illetve a IV. sz. elejéről, míg az oroszlánfejesek legdurvább darabjainak kora az V. sz. második negyedére tehető. Tehát 75—100 évet ölel fel az aranyérmek kora a hozzájuk tartozó, első redukciót mutató ezüstökkel egyetemben.

A másodszor redukált ezüst pénzegységnek (0·42 gr.) megfelelő aranyegységet nem találunk az aranyérmek sorában. Világos tehát, hogy abban a korban, melyből ezek származnak, a két nemes fém közül ismét csak az ezüstöt használták fel éremanyagúl, vagyis a második redukálással egyidejűleg beszüntették az aranyérmek kibocsátását. Ezeknek az ezüstöknek legkésőbbi darabjai lehetnek a Hercules fejet (27—28), sisakos Minerva fejet (29—30) és a szárnyas petasosszal ellátott Mercurius fejet (39) mutató ezüstérmek, melyek korát a Kr. e. III. sz. elejére tehetjük. Még későbbi a szakállas férfifej típusú 5 litrás ezüst (40). Ezekkel le is záródik az etruszkus ezüstérmek sorozata, tehát Etruria arany és ezüst érmelése, mely a Kr. e. V. sz. legelején kezdődött, a Kr. e. III. sz. közepe táján ért véget.

Mielőtt áttérnénk a bronzérmek tárgyalására, szükséges, hogy lehetőleg pontosan megállapítsuk *a redukálások idejét*, hogy az arany- és ezüstérmek biztosabb kronológiája vessen világot ezek szerepére és jelentőségére. Már fennebb jeleztük, hogy Etruria történelme és az érmek művészi karaktere adhatják meg erre a feleletet. Lássuk tehát most, *Mommsen* nyomán, az etruszkus nép jellemző vonásait és röviden történetét.

A nép származása bizonytalan, nyelve sok tekintetben megfejtetlen. Itália területén nem autohton, de történeti kifejlődése ott kezdődik és ér véget. A görögséggel és Rómával szemben mindig ellenséges indulattal viselkedett kereskedelmi és hatalmi érdekek miatt. Egyébként hajós, kereskedő és fényes ipart űző nép. Városi élete korán kifejlődött. Ezek élén valószínűleg, mint Rómában, királyok állottak. Tizenkét város alkotott egy szövetséget. Ilyen szövetség élén állott Etruriában Volsinii, Campaniában Capua. Ipara és művészete keleti hatások alatt már nagyon korán önálló fejlődésnek indult, de mielőtt tiszta karaktert öltött volna, mélyen áthatotta a görög kultura, melynek hatása alatt maradt mindvégig. Kulturájának hatása sok ponton visszatükröződik Róma kulturájában. A Kr. e. VI. sz. volt tengeri és szárazföldi hatalmának fénykora. Ebben az időben uralma alatt áll a Padus (Pó) és a Tiberis közé eső terület, s megvetette a lábát Campaniában is.

Tengeri hatalma oly nagy volt, hogy Karthago szövetségében a Tyrrhéni és Jon tengeren egyaránt uralkodott. Amint *Livius* mondja, nem-

csak a szárazföld, de a tenger is egész Itália hosszat, az Alpesektől a szicziliai tengerszorosig Etruria nevének dicsőségével volt tele.[1]

Hadria, a Pó északi deltájánál a Keleti tenger felől délre irányuló borostyánkő kereskedelem középpontja, a borostyánforrás, mint a görögök hívták, Etruria kezében volt. Bármilyen féltékenyen őrködtek is a délitáliai görög városok és különösen Kymae, a legrégibb görög gyarmat Itáliában, a déli tengerpart felett, nem akadályozhatták meg Etruriát abban, hogy Latium területén Antiumot, Campania partján Surrentumot kezében ne tartsa és ne rettegtesse a békésen kereskedő görög hajósokat. Sőt Campaniában egy valóságos kis Etruria volt, hol a hazai szokásnak megfelelően 12 etruszkus város szövetsége tartotta kezében a hatalmat. Még a késő történeti korban is akadtak itt etruszkus nyelvet beszélő városok.[2]

A pún Karthagó szövetségében küzdött a görögök gyarmatosító törekvései ellen, de közben békésen kereskedett a görögökkel s a szárazföldi piaczokat egész Itáliában kezében tartotta. Hatalma tetőpontját a római királyok elűzetése korában élte. Ekkor teszi az első kisérleteket arra, hogy Róma rovására a Tiberis balpartjára is átlépjen. (Porsenna.)

Az V. sz. forduló pontot jelent történetében. E század folyamán elvesztette a görögséggel (Syrakusae) szemben tengeri hegemoniáját és koloniái közül a legjelentősebbeket. Kymaet nem tudta elfoglalni, Anaxilas a szicziliai tengerszorost zárta el előtte (482); 480-ban Himera mellett a púnokkal együtt vereséget szenvedett. Még nagyobb csapás érte 474-ben, mikor *Kymae* és *Syrakusae* döntő ütközetet vívtak Kymae közelében az etruszkus hajóhaddal, melyből az etruszkusok kerültek ki vesztes fél gyanánt. *Pindaros* ezt a győzelmet magasztalta ódájában, Hieron pedig az ellenségtől elvett fegyvereket és egy feliratos sisakot küldött Olympiába.[3] Ezzel az ütközettel Etruria kezéből kiesett a tengeri hatalom. Syrakusae a tyrhéni tengeren, Tarentum az Ion és Adriai tengereken vette kezébe a hegemoniát. Aenaria (Ischia) szigetét elfoglalta Hieron és ezzel megszűnt az összeköttetés Etruria és Campania között. Capuát 424-ben vesztette el. Aetoliát (Elba), Etruria vasbányáját, 452-ben Syrakusae foglalta el, Hatriát 387-ben Dionysios kolonizálta; ugyancsak ő dúlta fel és rabolta ki Caere kikötő városát, Pyrgit. Végre Karthagoval való szövetsége is felbomlott és ezzel Etruria tengeri hatalma teljesen megsemmisült. A maradék hajóhad rablásra adta magát.

A szárazföldön sem kedvezett neki a szerencse. Az V. század első felében ugyan szerencsésen megtartotta Veiit a Fabiusok minden hősiessége daczára, de 366-ban végre mégis elveszíti, miután közben 425-ben Fidenaet hódítja el tőle Róma.

Nagy csapások ezek, ha meggondoljuk, hogy 424-ben Capuat hódítják el a samniták, kiknek kezébe jutott Kymae is. Mind ezekhez járult a gallus betörés, melynek nagy szerepe van abban, hogy Etruria veszni hagyta déli területeit. Ezzel az északról ellenállhatatlan erővel előre nyomuló ellenséggel szemben hiábavaló Etruria minden erőfeszí-

---

[1] *Livius*, I. 25.
[2] *Mommsen* i. m. 140. l.
[3] C. I. Gr. 34. l. 14. sz.

tése. Veii elvesztésének évében a Pó balpartján fekvő Melpum (Mediolanum?) is elesett a gallusokkal szemben. Ez utóbbiak újonnan jött csapatokkal megerősödve 391-ben átlépik a Pó folyót, az etruszkusokat és umbereket régi lakóhelyükből délre szorítják az Arnus és Tiberis közére. (A mai Toscana területe.)

Az északról és délről jövő csapások a hatalmas etruszkus nép végének kezdetét jelentették.

Alig vonult el Latium felett a gallus veszedelem, Róma már Sutrium és Nepete erősségekkel biztosította déli Etruriában tett hódításait (383. 371.); 351-ben Caere kilépett az etruszkus szövetségből, 343-ban pedig Faleriit kényszeríti erre Róma. A szamnita-háborúk idejében ugyan még veszedelmes ellenfélnek bizonyult Etruria, de eredményeket már nem tudott elérni Rómával szemben. Hatalmának gyöngítéséhez hozzájárultak a belpolitikai és gazdasági villongások. A vagyoneloszlás egyenlőtlensége nagy mérveket öltött. Az ebből származó szociális mozgalmak adtak alkalmat Rómának arra, hogy 301-ben Arretiumot, 266-ban Volsiniit — megsegítés ürügye alatt — megfossza még meglevő függetlenségétől.

Veii és Melpum elestével valóban meg volt törve az etruszkus nép politikai hatalma. Az egykor hatalmas Etruria ettől kezdve lassan, úgyszólván észrevétlenül olvadt be az időközben tetemesen meggyarapodott római birodalom politikai testébe.

Etruria történetében tehát három olyan időpont van, amely az állam fokozatos hanyatlását jelenti.

Az első a kymaei csata napja 474-ben. Syrakusae és az itáliai görögség Etruria tengeri hatalmára oly nagy csapást mért, hogy annak hatása alatt hihetetlenül gyorsan veszítette el a Tyrrhéni, Jóni és Adriai tengerek felett addig kizárólagosan gyakorolt hatalmát. Nem maga a vesztett csata idézte fel Etruriára a veszedelmet, hanem Syrakusae urainak az a mohósága, melylyel győzelmüket kizsákmányolták. Ezek tudták, hogy Etruriával nem számolhatnak le addig, amig a Tyrrhéni tenger szigetei Campania és Etruria között összekötő kapcsot képeznek, s a vasérczben rendkivül gazdag Elba szigete Etruria kezében van. Ezért tehát a vesztett, illetőleg megnyert csata után minden törekvésük arra irányult, hogy a szigetvilágot hatalmukba kerítsék. A kymaei csata tulajdonképpen csak következményeiben okozta Etruria romlását. A legnagyobb csapás akkor érte, amikor Hieron nemsokára a csata után elfoglalta Aenaria (Ischia) szigetét és ezzel elvágta Etruriát Campaniától. Még érzékenyebb veszteség érte 452-ben, mikor Elba szigetét foglalta el Syrakusae. *Tengeri hatalmának elvesztése során kétségkívül Elba szigetének elvesztése okozta Etruriának a legnagyobb gazdasági veszteséget.* Ezért fogadhatjuk el azt a feltevést, hogy Etruria Kr. e. 452-ben vagy kerek számban 450-ben élt *első* pénzreformjával. *A második* nevezetes időpont, a hanyatló Etruria történetében, a Veii és Melpum elesténck éve 396, mikor délen a rómaiak, északon a gallusok szárazföldön mérték rá a legérzékenyebb csapásokat, melyek már közvetlenül érezteték hatásukat. *A harmadik* végre a 266-ik esztendő Kr. e., mikor Etruriának még fennálló egyetlen erőssége, Volsinii is Róma kezébe került. Ezek a legnagyobb csapások, melyek alatt az egykor hatalmas Etruria lassanként kimúlt, kétségtelenül mindig együtt jártak az államháztartás nagy

megrázkodtatásával. A folytonos harcz, háború tetemesebb pénzszükségletet teremtett, mint amennyit rendes úton ki tudtak volna egyenlíteni. Segítettek tehát magukon úgy, mint Róma is segített Kr. e. 217-ben, a trasimenusi csata évében, mikor az unciás pénzláb életbeléptetésével egyidejűleg leszállította az ezüstérmek súlyát.

Az etruszkus pénzrendszerekben mutatkozó redukálások korát a fenn elésorolt nagy történeti eseményekkel kell kapcsolatba hoznunk. Annál könnyebb ezt tennünk, mert az érmek művészi kivitele szerint való időrendi osztályozás is támogat ebben.

Etruria arany és ezüstérmelésében tehát három korszakot különböztetünk meg, u. m.:

Első korszak. Kr. e. 500 tájától 450-ig. Ezen idő alatt területileg elkülönítve használatosak a két különböző rendszer legnehezebb ezüstérmei és pedig a babilóniai-etruszkus sorozatból az értékjegy nélküli, szaladó Gorgont stb. mutató érmek (8—16) és a fiatalabb szakálas férfifej típusú 5 értékjegyűek, (6. 7.) 2·274 gr. egységgel. A perzsa-etruszkus rendszerből a vadkan és chimerás típusúak 1·68 gr. egységgel.

Második korszak. Kr. e. 450-től 390-ig, vagyis körülbelül Elba elvesztésétől Melpum és Veii elvesztéig. A kymaei csata után Etruria változtat eddigi politikáján. Tengeri hegemoniájának elvesztése után szárazföldi politikát folytat. Ebben az időben fordíthatta figyelmét az eddig talán elhanyagolt aranybányák művelésére és ennek lehetett következménye, hogy a tiszta ezüst értékelésről legalább területenként, áttért a kettős arany és ezüst értékelésre, az eddigi ezüst egység megfelezésével. Ide tartoznak a babilóniai-perzsa rendszerből a 20 és 10 értékjegygyel ellátott amphorás tintahalas érmek (20.). A perzsa-etruszkus rendszerből a kis- és a nagylitrás aranyak 50, 25, 12·5, 10 és 5 értékjegygyel (1—4.), az ezekhez csatlakozó 0·84 gr. egységet képviselő ezüst érmek (17—20).

Harmadik korszak. Kr. e. 390 től 266-ig, vagyis a gallus betöréstől Volsinii elestéig. A Kr. e. V. sz. végén és IV. sz. legelején az Alpesek gerinczén át leereszkedő különböző kelta vagy gallus népek, a senonok, boiok, insuberek és cenomannusok az északon lakó etruszkusokat kiszorították régi otthonukból, a termékeny Padus (Pó) melléki síkságokból az Arnus és Tiberis közére. 396-ban a Padus mellett fekvő Melpum város elesett és ugyanakkor Róma Veiit hódította el. A nagy csapás kényszeríthette Etruriát arra, hogy pénzreformmal éljen és ismét leszállítsa ezüst pénzeinek súlyát. A területtel együtt elveszítette az Apenninek északi oldalán már korábban nyított aranybányákat. Ez okozhatta, hogy Populonia és a szövetséghez tartozó városok elhagyták az aranypénz veretését, de annál több redukált súlyú ezüstöt hoztak forgalomba 20, 10, 5, 2·5 és 1 értékjegygyel. (22—48.) Minthogy északra az út nem volt szabad vagy legalább is meg volt nehezítve a gallusok előnyomulása következtében, Etruria a délre fekvő Campaniával kezdett igen élénk kereskedelmi összeköttetést. Mintegy felújította régi ismeretségét vele, ahonnan aztán az Etruriából nyert 1·137 gr. ezüst pénzegység háromszorosára alapított drachmák bejutottak Etruriába és alapjául szolgáltak a campaniai-etruszkus pénzrendszernek, melyet a Volsiniihez tartozó aranyak képviselnek a Kr. e. III. sz. elejéről.

Ebbe a korba tartoznak tehát a 20, 10, 5, 2·5, 1 értékjegygyel ellátott ezüst érmek (22—48) 0·42 gr. pénzegységükkel; Volsinii város aranyai a campaniai izlésű ezüst érmekkel.

Ezek egyszersmind az utolsó etruszkus arany és ezüst pénzek.

Bronzérmek deczimális és duodeczimális értékelő rendszerrel.

Deecke azt állítja, hogy Etruria Rómával egyidejüleg csaknem hét évtízeden át (268—200) bocsátott ki ezüstérmeket, de ezt az állítását csak azzal indokolja, hogy a két pénzrendszerben három pénznem egyezik (?).

Ha meggondoljuk, hogy Róma akkor kezdette meg ezüst pénzeinek kibocsátását (268.), mikor Etruria meghódítását befejezettnek tekinthette, mert hiszen két évvel később elesett Etruria főerőssége Volsinii is, önkénytelenül felvetődik a kérdés, hogy a római pénzreform szükségességét vajjon nem éppen ez a hatalmi terjeszkedés tette-e érezhetővé? Róma Etruria meghódításával olyan területhez jutott, melynek iparűző góczpontjai és kereskedelmi piaczai századokon át megszokták már az ezüstpénz használatát. Alig tévedünk, ha azt mondjuk, hogy Róma Campaniából kapta az újítás gondolatát, de etruszkus földön tett hódításai érlelték meg benne a reform kivitelének szükségességét. De ha Róma pénzreformmal gondoskodott Etruriáról, nagyon valószínűtlen, hogy meghagyta az önálló ezüst érmelés jogát Etruria kezében, mikor a hozzá közelebb álló Campaniában is csak az ő fennhatósága alatt engedélyezte a ROMANO és ROMA felíratú, u. n. római-campaniai érmek veretését.

Az etruszkus arany- és ezüstérmekben azonban egyetlen vonást sem találunk, amely Rómától való politikai függésre mutatna. Ezek miatt mondhatjuk azt, hogy Etruria arany és ezüst pénzverése Volsinii elestével, Kr. e. 266-ban véglegesen megszűnt. Minden jel arra mutat azonban, hogy Etruria ezután is bocsátott ki még önállóan bronzérmeket. A bronz pénzverés jogát tehát — legalább még egy időre — Róma meghagyta Etruria kezében. A redukált 0.42 gr. súlyú ezüst litrához csatlakoznak úgy fiatal korukkal, értékelő szisztémájukkal, mint metrológiai indokoknál fogva, azok az arhaisztikus könnyű, vert bronzérmek, melyeket a bronzérmek harmadik csoportjában soroltunk fel. (Lásd 90. l.) Korukról, tehnikájukról már elébb szólottunk. Most lássuk súlyviszonyaikat. Átlagos súlyuk — mert nagyon különböző súlyúak — egy kis rézegységet ad 0·42 gr. súlylyal. Ennek százszorosát és ötvenszeresét meglehetős pontossággal képviselik a 100 és 50 értékjegyű legnehezebb darabok. (40·80, 20·80 gr.) Az ezüst- és bronzérmek e két csoportját tehát metrológiailag össze lehet, sőt össze kell kapcsolni. De csak úgy tehetjük ezt, ha az ezüst és bronz értékviszonyát 1 : 120-ról, 1 : 100-ra szállítjuk le; t. i. az ezüst szempontjából szállítjuk le. De viszont ilyen törvényes értéke az ezüstnek a bronzzal szemben, az ókor folyamán sohasem volt. Nem tekinthetjük tehát ezeket a bronzérmeket másként, mint belföldi kereskedelem szolgálatában álló váltópénzeket, melyeket azután bocsátottak ki, hogy Róma elvette Etruriától az arany- és ezüstpénz veretésének jogát. Azt, hogy valóban váltópénzek voltak, mutatja nagy súlyingadozásuk is. A római sextans láb-

hoz azonban semmi közük. Nagyon helytelenül állította ennek ellenkezőjét *Deecke*.

Sokkal nehezebb az etruszkus aes grave sorozatainak az arany és ezüstérmek sorába való beillesztése.

Ha a nehéz bronzérmekben (a bronzérmek *a)* csoportja) fel lehetne fedezni arhaikus vonásokat, elfogadhatnók *Lepsius* véleményét, hogy az etruszkus nehézbronzok szolgáltatták Itália enemű pénzdarabjaihoz az előképet és bátran beoszthatnók a 16·8 *gr*os etruszkus érmek mellé. Hiszen a két fém értékaránya (1 : 120) szerint, a kis ezüst egységnek éppen megfelel bronzban az etruszkus font súlyú *as* nagysága. (1·68 × 120 = 202.) De az etruszkus nehéz bronzok éremképeik lágyságával, finom kivitelével, sokkal fejlettebb művészi kort tükröznek vissza, mintsem ezt tehetnők. Nem az ötödik század elejéről származnak ezek, hanem az V. sz. végéről és a IV. sz. elejéről. Ezt bizonyítja az a körülmény is, hogy Etruria középső vidékén, az Apenninek nyugati lejtőjén fordúlnak elé, és így fel lehet tételezni, hogy Rómának déli etruszkus földi hódításai után jöttek forgalomba. De annak eldöntésére, hogy önállóan-e vagy Róma példájára, — nem vállalkozom.[1]

Mégis megkísérlem magyarázatát adni annak, hogy miért szerepelnek ezek a nehéz bronzok a hozzájuk tartozó ezüst egységektől távol eső korban és ennek dacára, miért képviselik az etruszkus font nagyságát.

Természetesnek találjuk *Deecke*vel szemben, hogy a pénzrendszer változása nem vonja maga után a súlyrendszer változását, ha kezdetben még olyan szorosan is kapcsolódnak. Etruria a 273 *gr*os itáliai fontot és a 202 *gr*os u. n. etruszkus fontot bizonyára korábban megszerezte a babilóniai és perzsa súlyrendszerből és Egyiptom 10-es súlyrendszere is régebben áthatotta ezeket, semmint a kölcsönzés idejét és menetét valaha a história megvilágításánál láthatnók. A két súlyrendszerből kifejlődött a két nemesfém pénzrendszere úgy, amint láttuk. De a súlyrendszer változatlan maradt és a réz, mint értékelő anyag nem veszítette el régi jelentőségét. Ha kezdetben nem is öntötték ki pénz alakúra, határozott súlylyal, azért a fémek értékviszonya alapján egy régi itáliai réz litra (273 gr.) egyenlő értékű volt a hozzá tartozó ezüst litrával (2·27 gr.), míg az etruszkus réz litra a neki megfelelő ezüst litrával (1·68 gr.)

Csak később jöttek arra a gondolatra Etruria azon részein, ahol a 202 *gr*os font volt használatban, hogy a folytonos méréseket megtakarítsák és a font nagyságában öntsenek pénzdarabokat. De ekkor már az ezüst pénzrendszerben megtörtént a redukálás és így eltolódott a két rendszer olyanformán, hogy a 0·84 *gr*os ezüstlitra egy *semis*szel vált egyenlő értékűvé, vagyis egy bronz *as* két kis ezüstlitrát ért meg. Lehetséges az is, hogy városok szerint változott az értékelő fém és pl. Populoniában két 0·84 *gr*os ezüst litráért elfogadtak egy volateraei (9.) teljes súlyú *as*t. Az első nehéz etruszkus bronzok kibocsátása alig előzhette meg a második ezüst súlyredukcziót. Erre vall az is, hogy az egylapú kis aranyok fejlettebb stílusú darabjai egykorúaknak vehetők a

---

[1] *Dr. Haeberlin* frankfurti jogtanácsos, kinek a leggazdagabb gyűjtemény áll rendelkezésére az aes gravé sorozataiból, nála tett látogatásom alkalmával közölte velem, hogy nemsokára kiadja nagy munkáját Itália érmeléséről. Ebben, a rendelkezésére álló anyag segítségével, a többek között ezt a kérdést is megoldja.

	Arany		Ezüst		Bronz	
	érték jegy	súly-egység	érték-jegy	súly-egység	érték-jegy	súly-egység
Első korszak. K. e. 500—450.						
A) Babilóniai-etruszkus rendszer:	nincs	nincs	nincs ∧	2·27 gr.		273 gr. nyers
B) Perzsa-etruszkus rendszer:	nincs	nincs	nincs	1·68 gr.		202 gr. nyers
Második korszak. Kr. e. 450—390.						
A) Babilóniai-etruszkus rendszer:	nincs	nincs	XX X	1·137 gr.		136·5 gr. nyers
B) Perzsa-etruszkus rendszer:	↑ XXV XII X ∧	0.056 gr. 0·56 gr.	X ∧ II I	0·84 gr.	Nehéz bronz sorozatok	
Harmadik korszak. Kr. e. 390—266.						
A) Campaniai-etruszkus rendszer:	XX X	0.227 gr.	nincs campaniai drachma	3·41 gr.		
B) Perzsa-etruszkus rendszer:	nincs	nincs	XX X ∧ II I	0·42 gr.		
Negyedik korszak. Kr. e. 266—200 körülig.						
Etruszkus-rendszer:	nincs	nincs	nincs	nincs	)I(↑ XXX XX XII X ∧ I és könnyű bronz érmek duodecimális szisztémával	0·55 gr.

nehéz bronz sorozatokkal és ugyancsak a bronzoknál is találkozunk súlyredukálással (9.).

De az eddig ismeretes bronzérmek nem mutatják a redukálásnak azt a teljes és szabályos formáját, amelyet az ezüstérmek. A mellett bizonyít ez a körülmény, hogy korán a váltópénz szerepére jutottak és csak helyi kereskedelmi érdekeket szolgáltak.

Még inkább ilyenekül tekinthetjük a nehéz rézérmekhez csatlakozó könnyű bronzokat (L. a bronzérmek második csoportját), melyek szintén nagyobb súlyingadozást mutatnak, semhogy határozottabban kijelölhetnők számukra, mint valuta-pénzek számára az őket, az ezüstérmek mellett megillető helyet. A IV. sz. végétől az egész III. századon át használatban voltak ezek az érmek, s így az etruszkus rendszerű bronzérmek mellett ezek is tanúságot tehetnek arról, hogy Róma, első ezüstpénzei kibocsátása után is meghagyta Etruriának a bronz pénzveretés jogát.

Egyébként a bronzérmekkel kapcsolatban még sok kérdés vár megoldásra.

Ezek után adjuk Etruria pénzrendszerének időrendi és metrológiai áttekinthető táblázatos összeállítását, a mellékelt táblán.

Etruria arany és ezüst érmelése tehát annyira magán viseli a folytonosság jellegét, annyira azonos elvek szerint fejlődött ki az Etruria területén otthonos két súlyrendszerből, annyira egységes elvek uralkodtak a különböző pénzrendszerek redukcióiban időről-időre, hogy más állam súly- vagy pénzrendszerének időközben történt átkölcsönzéséről vagy azzal való kiegyenlítésről, mint azt *Deecke* feltételezte — szó sem lehet.

Róma az ő új súly- és pénzrendszere alapjául szolgáló súlyegységet (1.137 gr.), az u. n. scripulumot kaphatta szintén az ős itáliai fontból, de kaphatta Campania közvetítésével az etruszkus pénzrendszerből is. Ezt támogatná az a római tradiczió, melyik szerint az etruszkus származású Servius Tullius király ismertette meg a rómaiakat a pénzzel. Ha a személyre nézve nem is hiteles ez a tradiczió, a lényegre nézve, hogy t. i. Róma Etruriától kölcsönözte a pénzrendszere alapjául szolgáló súlyegységet, épen nem valószínűtlen.

Ha a római és etruszkus pénzrendszerek találkoztak volna, ez etruszkus részről csak a babilóniai-etruszkus rendszerrel történhetett volna meg. Mert ennek lehet közös forrása a rómaival. De nem történhetett meg a perzsa-etruszkus pénzrendszernél, mely kezdettől fogva más súlyegységgel rendelkezett. A babiloniai-etruszkus rendszer azonban, a Kr. e. III. században, már abban a formájában találjuk meg, melyet a Volsiniihez tartozó aranyak mutatnak. Az, hogy a másodszor redukált etruszkus ezüstérmek három neme egyezik a római denariusszal, quinariusszal és sestertiusszal, — csak látszólagos egyezés, de nem igaz, mert a római nominalisok természetszerűleg nehezebbek, minthogy nagyobb egységből is indulnak ki, mint az etruszkus.

Az, a mi a római és etruszkus pénzrendszerekben egyezik, t. i. a tagolt tízes rendszer, nem véletlen találkozás, hanem onnan ered, hogy *Róma* Etruriától *kölcsönözte*.

Kovács István.

Az Alföld tudományos meghódítása.

Tudom, bolondság olyant mondani, hogy a nagy magyar Alföldet még most se hódította meg egészen a magyarság, hanem azért én mégis mondom azt, mert tudom, hogy igazat mondok.

Hát Árpád apánk hetedmagával? Bár a bosnyákok földjét tudnánk mink olyan takarosan behódoltatni, mint a hogy ők megvetették a lábokat itt a Duna-Tisza közt!

Hát ez igaz. Annál a hódításnál, a mit karddal végzett az úr, csak az a különb, a mit ekével, kapával végzett a paraszt. Igaz, neki ezer esztendeje volt hozzá.

Úr, paraszt, tehát megtette a maga kötelességét. Vérrel, verejtékkel tette magáévá ezt a földet, a melynek éppen olyan keleti a lelke, a természete, mint az övé. Ámde mind e mai napig nem hódította meg a nagy magyar Alföldet a magyar tudomány.

Nem csak hogy meg nem hódította: nem is próbálta meghódítani. A tudomány minden zögit-zúgát fölkutatta már az országnak, megmászott minden hegyet, megbújt minden gödröt s harácsolt magának mindenütt: mikor ránk még csak portyázni se járt a tudós.

Hát azért mondom én azt, hogy nem teljes még a magyar Alföld meghódítása. Az nem hódította meg, a kinek a hódítása világra szóló és örökéletű: a Tudomány.

Hogy miért? Én bizony meg nem tudom mondani. Úgy érezte a tudomány, hogy ő nem való a magyar Turánba? Vagy ez a föld, a melyik szivesen hordozta hátán a honfoglalók szilaj paripáit s aranynyal fizet azért, hogy keblét fölhasogatja az eke: nem akarja bevenni a czirkalmat, meg a telepjáró masinát?

Nem tudom, nem is keresem: csak örülök annak, hogy most megindult az Alföld tudományos meghódítása is, melyet a Balaton-bizottságból Alföldi-bizottsággá alakúlt tudós-tábor tűzött ki maga elé nemes föladatul.

Nehéz és hosszú munka lesz az Alföld tudományos feldolgozása s azért nagyon megbecsülendő az az egy-két alföldi múzeum, a melyik legalább az anyaggyűjtést megkönnyíti a tudósoknak.

Ezek közt a múzeumok közt legnagyobb a miénk, a szegedi. A vele kapcsolatos, 70 ezer kötetet haladó Somogyi-könyvtárral együtt éppen most jubilálja a huszonötödik esztendejét. Vidéki múzeumhoz illő csendességgel: a jubileum egyetlen nyilvános mozzanata ez a czikkecske.

A huszonöt esztendő alatt olyan eredménynyel végezte dolgát, az anyaggyűjtést a szegedi múzeum, hogy nincs semmi szégyelni valója. Felgyűjtötte a város 140 ezer holdas tanyavilágának flóráját és

faunáját; összeszedte az Alföld öt vármegyéjének pusztuló néprajzi kincseit; megmentette a város történeti emlékeit s főképpen pompás anyagot ád az ősrégészetnek. Nem szólva nyolczezer darabra menő éremgyűjteményéről, a mely természeténél fogva általánosabb érdekű s így az Alföld szempontjából kevésbbé értékes: 12 ezer darabból álló arheológiai gyűjteménye tisztán alföldi származású. Mondhatnám úgy is, hogy Szeged vidéki, mert legnagyobb részük csakugyan a mi határunk területéről, vagy közvetlen szomszédságából való, körülbelül 100 lelőhelyről. Csodálatos bőséggel ontja ez a mi földünk régészeti kincseit, még ilyen szegényes erő mellett is, a milyennel mi vehetjük az évi 600 koronákból. Olyan bőséggel, hogy olykor sokalja is az ember s kénytelen belátni, hogy kevesebb több lett volna.

A szegedi határ különösen bronzkori, népvándorlási és honfoglaláskori leletekben gazdag, ámbár elég gyakran jutunk a későibb középkor emlékeihez is. Három évvel ezelőtt például nagyon gazdag Anjou-kori telephez jutottam *Öttömös*ön, a puszták szivében. Ezen a vad, lakatlan homokon, a hol most nagy darab járóföldön a gúlyás cserénye az egyetlen emberi szállás, Nagy Lajos-, vagy Zsigmond-korabeli templomocska fundamentumát ásták ki, meg a körülötte levő temetőt, vagy nyolczvan sírral.[1]

A magunk bőségével be nem érve, időnként a szomszédba is átmerészkedünk, rendesen olyankor, a mikor hírt hoznak valami veszendőben levő telepről. Így jutott *Tömörkény* István igazgató a múlt esztendőkben a csanádmegyei *Lelé*n gazdag népvándorláskori zsákmányhoz[2] s így kerültem én a torontálmegyei *Csókár*a, a hol magamon tapasztaltam azt a fönt emlegetett igazságot, hogy a kevesebb néha több a soknál.

Ezen a Tisza árterébe eső hatalmas őstelepen már többen túrkáltak én előttem is, inkább mohó kiváncsiságú amatőrök, mint igazi szakemberek. Őszintén bevallom, hogy először én is az ők tiszteletreméltó, de minden értéknélkül való nyomdokukon haladtam. Az első ásónyomokra özönével kerülköző neolitos kincsek gazdagsága valósággal elkápráztatott s inkább a kezemmel dolgoztam, mint a szememmel. Vagy négy nagy ládával több ezer darab cserepet, csontot, kőeszközt hoztam haza, tán tíz napos ásatás után. Éppen az embarras de richesse keserves érzetével rendezgettem a holmijaimat, a mikor dr. *Pósta* Béla tanár úr, mint a vidéki múzeumok orsz. felügyelője, először tisztelte meg intézetünket látogatásával. A tudós szeme mindjárt fölismerte csókai leletem tudományos értékét s meglepetve konstatált több erdélyi, köztük a tordosi telep leleteivel való analógiát. Egyúttal azonban mindjárt kivallatott ásatási metódusom felől is, a mi szerencsére a legősibb metódus volt: ástunk vaktában és a mit a jó szerencse adott, azt hazahoztuk. Ez volt az egész s én nem egészen értettem meg azt a megjegyzést, hogy az őstelepek ásatásánál a *hogyan* kérdése nagyon elsőrangú kérdés. Megfogadtam azonban azt a tanácsot, hogy leleteim feldolgozását meg se kísértsem addig, míg a második ásatás fel nem deríti a települési viszonyokat.

---

[1] *Archaeologiai Értesítő*, 1906, 1908.
[2] *Archaeologiai Értesítő*, 1908.

Hogy azonban megtanuljak nézni és látni, ahhoz a múlt évi kolozsvári régészeti tanfolyam kellett, a miért — bizonyosan soknak nevében — legyen szabad e helyen is kifejezni hálás köszönetemet a régészeti tudomány kolozsvári művelőinek. Nem csak azért, mert beletanultunk e mesterség elemeibe, hanem még inkább azért, mert embereket ismertünk meg, a kik megéreztették velünk tudományuk lelkét.

Az új csókai ásatásokat a múlt év őszén már kolozsvári tanulmányaim alapján vezettem és csak az ott nyert új látószögből ismertem fel fontosságát ennek a telepnek, mely nehány neolitos probléma megoldását nagyon meg fogja könnyíteni. Különösen ha olyan szakember jóakaratú támogatására számíthatunk, mint Pósta tanár úr, a ki eddig is olyan érdeklődéssel volt ügyeink iránt, a mit vétek volna hivatalos érdeklődésnek mondani s a kinek bírom igéretét, hogy a csókai őstelepet személyesen is tanulmányozni fogja.

Igy folynak az előkészületei nálunk az Alföld tudományos meghódításának, — bizonyára több jóakarattal, mint a mennyi erővel, de az is megbecsülendő a mi, nem a legjobb hírnek örvendő Alföldünkön. Többi alföldi kollégáim valószínüleg sokkal keserűbb nyilatkozatokat tehetnének, mint mink, a kik olyan városban diákonuskodunk a tudomány körül, a mely félmillió koronás palotát emelt a közművelődésnek és évente 20.000 koronát fordít gyűjteményei színvonalon tartására és fejlesztésére. Nem annyit, a mennyit mi kivánnánk, de mindenesetre többet, mint az egész Alföld együttvéve.

S nekünk valóban nincs egyéb bajunk, mint az, hogy kevesen vagyunk ekkora összeghez. Montecuccolinek nem volt egészen igaza abban, mikor csak pénzt, pénzt, pénzt kivánt a háborúhoz. Ember is kell hozzá. Mit ér az egész arzenális, ha nincs hozzá legénység? Mi nálunk mindenhez érteni kell az embernek s nem szentelheti magát egy munkának. Két hétig érmekkel vesződik az ember, aztán három napra átalakúl madártudóssá, egy hét múlva kövületekkel bajlódik, aztán kigubódzik belőle az etnografus, tíz napig régészkedik s mindezen szép tisztségek mellett állandóan könyvtárnok a nyilvános olvasóteremben, a melynek évente 10—12 ezer olvasója van.

Persze hogy nem panasz ez, hanem dicsekvés. Hírt akartam róla adni a bérczes haza tudománykedvelőinek, hogy mi is kivesszük részünket a mi szelid rónáinkban, abból a közös munkából, a mire kincses Kolozsváron tettünk szent kötést.[1] Azok, a kik ott voltunk azok helyett is, a kik csak szivükben lehettek velünk.

Szeged.

Móra Ferencz.

---

[1] *Pósta Béla, Régészeti tanfolyam.* Erdélyi Múzeum. 1908. 237. l.

A paleolitos-kor kérdésének mai állása.

Vidi factas ex aequore terras
Et procul a pelago conchae iacuere marinae,
Et vetus inventa est in montibus anchora summis
Ovidius Metam. XV. 200—202.

Tisztán a kérdés története szempontjából nem lesz érdektelen rövid visszapillantást vetnünk azokra a gyér, sokszor homályos tudósításokra, melyek korábbi idők örökségeképpen maradtak ránk. Nem azért, mintha tudományos alapon megindokolt feljegyzések volnának, hanem mivel az azokat jellemző naivus felfogás közelről emlékeztet bennünket az első lépésre, melyet Boucher de Perthes a Somme völgyében gyűjtött silexek közlésével és az ezekhez fűzött magyarázatokkal tett.

Azokban az adatokban, melyeket *Pythagoras*nál, *Xenophanes*nél, *Platon*ál, *Aristoteles*nél, *Erathosthenes*nél, *Strabon*ál, *Plinius*nál, *Seneca*nál találunk, arról győznek meg, hogy a fossilis csontok alapján már az ókorban következtettek egy olyan korszakra, mely az akkori jelentől különbözött.[1] *Empedokles* pedig kifejezetten mondja, hogy a fossiliák oly állatok maradványai, melyek az ő korában már nem éltek.[2]

Egyáltalán nem lep meg, hogy mindez, bár határozott és kifejlett tudás számba megy, idők jártával elhomályosúlt, részint feledésbe ment, részint pedig ellentétes következtetésekre szolgáltatott alkalmat. A szumir tanító az Assurnasirpal palotájában lelt cserépfeljegyzések tanúsága szerint arra oktatja növendékeit, hogy a föld gömbölyű. Oly igazság, melyet évezredek múlva ismét fel kellett fedezni. Igy esik az is, hogy a VII. sz. folyamán tagadják, hogy a fossiliák állati maradványok volnának s megszületik a *lusus naturae*ról szóló mesés hipotézis. Az ebben való hit erősebb, mint később *Leonardo de Vinci*, *Fracastor*, *Bernard de Palissy* helyes értelmezése a fossiliákról, hogy t. i. azokat a víz rakta le; s a balhit másodkapút keres magának az özönvízről szóló biblikus elbeszélésben.[3]

A kérdés csak a XVIII. sz. végén, a XIX. sz. első felében kezd tisztázódni. Erre két körülmény volt hatással. Az egyik az, hogy már a XVII. sz. óta kezdik gyűjteni és rajzolni a fossiliákat, természetesen több buzgalommal, mint tudással. A másik a geológia megerő-

---

[1] *Pictet*, Traité de Paléontologie, I. 2—22. l.
[2] *S. Reinach*, Revue d' Anthr. 1889. 28. l.
[3] *Lyell*, Principes de géologie I. 47. l.

ödése. Mindkettő meglátszik *G. Cuvier* munkáin.[1] Csak *Ompedokles* tudósítását erősíti meg, mikor kimondja, hogy a fossilis speciesek különböznek a jelen specieseitől. Azzal a megállapításával pedig, hogy a különböző területek különböző fossiliákkal vannak képviselve, paleontologiai tudásunkat vitte előbbre egy lépéssel.

Nem vagyunk híjjával magáról a fossilis emberről szóló értesítéseknek sem. *Pausanias* a Fragmenta Histor. Graec. IV. 469. arról tudósít, hogy: „Ἀπὸ γὰρ δὺο μιλίων τῆς πόλεως Ἀντιοχίας ἐστὶ τόπος ἔχων σώματα ἀνθρώπων ἀπολιθωθέν τῶν κατὰ ἀγανάκτησιν θεοῦ οὔστινας ἕως τῆς νῦν καλοῦσι γιγαντας".[2]

Suetonius pedig Augustusról írva, említi, hogy: „Sua . . . quamvis modica non tam statuorum tabularumque pictarum ornatu, quam xystis et memoribus excoluit, rebusque vetustate sunt Capreis immanium belluarum ferarumque membra praegrandia, *quae dicuntur gigantum ossa et arma heroum.*"[3]

Mindkét adat a maga korának felfogását tükrözteti vissza. Közülök különösen az utóbbi adott sok vitára alkalmat,[4] még a XIX. sz. elején is, mikor a fossilis ember kérdése *Bouét*ől a rhini lőszben lelt s Cuviernek átadott emberi csontmaradványokkal napirendre került.[5] Ösmeretes, hogy Cuvier ekkor vitatta a fossilis ember létét.[6] Egy véleményen van vele *Beaumont* geologus is, ki nem hiszi, hogy az ember az *Elephas primigeniusszal* egyidejűleg élt volna, Cuvier nézetét egyenesen zseniálisnak mondja.[7]

Ez a vélemény másokra is átragad, pedig e kérdés szempontjából figyelemreméltó kutatások történtek. Az irodalom kedvéért is ide jegyezzük azoknak nevét, kik e téren munkálkodtak s a fossilis emberre vonatkozó megfigyeléseikkel a paleolitos-kor egyik fontos kérdésének, a negyedkori ember lételének vetették meg az alapját.

Angliában: *Buckland*;[8] Franciaországban: *Tournal*,[9] *Christol*,[10] *Joly*,[11] *Marcel de Serres*;[12] Belgiumban: *Schmerling*, kinek munkálko-

---

[1] Discours sur les revolutions du globe és Recherches sur les ossements fossiles. Munkálkodását lásd *G. Flourens*, Histoire des travaux de Cuvier, Paris 1841.

[2] V. ö. Revue d' Anthr. 1889. 33. l. és 28. l. 5. jegyzet.

[3] Divus Augustus 72. Roth. kiad. Leipzig 1886. l. még Congrés de Bologne 34. l.; *Evans*, Ages de la pierre, fr. kiad. 4. l.; magáról Augustus múzeumáról *S. Reinach*, le Musée de l' empereur Auguste czimen a Rev. d' Anthr. 1889. 28. s köv. l.

[4] Lásd *Evans* fennti művét.

[5] Annales des sciences naturelles 1829. 50. l.; *Lyell*: Ancienneté de l' homme, appendice 28. s köv. l.; *Broca*, Congrés de Paris 1867. 389. l.

[6] *Cartailhac*, G. Cuiver et l' ancienneté de l' homme a Materiaux XVIII. 27—35. l.

[7] Comptes rendus de l' Acad de Sciences 1863. máj. 18. Revue Arch. 1863. II. 87. l.

[8] *Buckland*, Reliquiae diluvianae 1823.

[9] V. ö. Materiaux VII. 152. XVIII. 29. Rev. Arch. 1872. I. 183. l. és Tournalnak a bizei barlangban végzett kutatásairól az Annales des sciences naturelles XV. 348. l.

[10] *Christol*, Notice sur les ossements humains des cavernes du Gard Montpeller 1829.

[11] V. ö. Bull. de la Soc. d' Anthr. 1868. 640. l.; Materiaux X. 362. l.

[12] *M. de Serres*, Notices sur les cavernes à ossements du département de l' Aude, Montpeller 1839.

dását *Spring* és *M. Dupont* folytatta;[1] Braziliában: *Lund.*[2] S mindezek felett *E. Lartet*, ki a negyedkori ember lételének legbuzgóbb hírdetője volt[3] s a ki mellett a már említett *M. de Serres* vált ki.[4]

E. Lartet munkálkodása a negyedkori fauna terén is gyümölcsöző volt,[5] míg a florára nézve *Saparta* kutatásait kell említenünk[6].

Ezekből az apró, mozaikszerű adatokból azonban nem alkothatnók meg magunknak a paleolitos-kornak a XIX. sz. közepe tájáig való vázlatos történetének képét, ha meg nem említjük *John Frére* közléseit, ki megállapította, hogy a hoxnei pattintott kovák a tipus szempontjából a St. Acheulon lelt kovákhoz csatlakoznak.[7] Ezzel ő a legelsők közé tartozik, kik figyelmüket a paleolitos-kor kézművességére fordították. Csakhogy közlései rejtve maradtak, míg Evans 1859-ben felfedte.[8] Utána időrendben *Schmerling* következnék, ki a tőle belga barlangokban gyűjtött silexekről 1833-ban azt mondja, hogy emberi gyártmányok. Ezzel Tournalnak a bizei barlangban 1828-ban lelt s akkor még csak állítólagos emberi csontokról szóló véleményét erősítette meg.[9] Állításaiban azonban nem volt elég határozott s így a paleolitos-kor atyjának *Boucher de Perthes*t szokták tekinteni. Az ő kutatásai egyfelől függetlenek úgy a John Frére kutatásaitól, mint a Schmerlingéitől, másfelől ezek adták meg a közvetlen indítékot e korszak kimerítő tanulmányozására és helyes világításba helyezésére.[10] Felfogása naivus, a kritikát ma meg nem állja. A maga korában is kételkedéssel találkozott.

Másfél évtizednek kellett elmúlnia, míg elfogadható kép alakult ki erről a korszakról. Ez idő munkásai közül különösen a következőket kell megemlítenünk: *Rigollot, Falconer, Prestwich, Evans, Lyell,*[11] *Quatrefages, Christy, Lubbock, Verneuil, Collomb* stb. s a kit legelőbb kellett volna említenünk: *Edouard Lartet*, kinek nevével ma is sűrűn találkozunk. Ő volt az első, a ki rendszert teremt az eddigi eredmények alapján. Az ő két felosztása képezi a bevezetést a paleolitos-kor újabb történetében.

Már 1864-ben felosztja a paleolitos-kort a kézművesség alapján négy periodusra.[12] Ezek: 1. acheuléen, 2. moustérien, 3. Langerie Haute, 4. Eyzies. Ösmerünk tőle egy másik felosztást is, mely a faunán

---

[1] V. ö. Congres de Copenhague 84. l., továbbá: *Dupont*, l' Homme pendant les ages de la pierre. II. kiad. 1882.

[2] V. ö. *Nadailhac*, L' Amérique préhistorique 25. s köv. l. Materiaux XII. 331. l. XVIII. 55. l. XX. 264. l.

[3] Comptes rendus de l' Acad. de sciences 1837.

[4] *M. de Serres*, Essai sur les cavernes à ossements, Montpellier 1838.

[5] Comptes rendus de l' acad. des sciences XLVI. 409. l.

[6] Aperçu sur la flora de l' époque quaternaire, Caen 1858.

[7] Archaeologia XIII. 103. l.; lásd még: *Evans*, Ages de la pierre fr. kiad. 573. l.

[8] Procedings of the Soc. of Antiqu. IV.

[9] 1833—34-ben közli. Recherches sur les ossements fossiles déconverts dans la province Liège.

[10] 1838-tól kezdve foglalkozik a geologiával s a Somme-völgyi alluvium pattintott kováival. Ásatásait 1846-ban közölte „De l' Industrie primitive ou des arts à leur origine" czimen (Antiquites celtiques I. k.). Életrajzát s munkálkodását l. *Alcius Ledien*, Boucher de Perthes, sa vie, ses oeuvres, sa correspondance, Abbeville. 1885.

[11] The antiquity of man. London 1863. V. ö. Különösen 94—95. l. Boucher de Perthesről.

[12] Revue Arch. 1864. I. 238, 245, 253, 255. l.

alapszik.[1] Ebből a szempontból a paleolitos-kor szerinte három periodusra tagozódik. 1. az *Ursus spelaeus*, 2. *Elephas primigenius és* 3. a *Cervus tarandus* korára. *Dupont* még tovább megy a periodusok összevonásában. Mindössze két periodust különböztet meg, szintén a fauna alapján. Az elsőt az *Elephas primigenius-* és *Ursus spelaeus*szal, a másodikat a *Cervus tarandus*szal jellemzi.[2] A paleolitos-kornak két, egy régibb és egy újabb periodusra való felosztásának a gondolata jut itt kifejezésre, melyet idővel *Boule* is felelevenít.

Cabriel de Mortillet volt az első, a ki belátta, hogy magára sem a kézművesség, sem a fauna nem nyújt biztos alapot elfogadható rendszer megalkotására. A paleolitos-kor u. i. sokkal jobban függ a geologiai és klimatologiai tényezőktől, semhogy ezeket figyelmen kívül lehetne hagyni. Sőt a stratigraphia fontosságát is jelzi, mikor az 1872-iki brüsszeli kongresszuson bemutatott négy korszakos felosztásában ennek is helyet juttatott.[3]

E felosztás képezi a Gabriel és Adrien de Mortillet további egybevágó munkálkodásának az alapját, ebből nőttek a kutatások gyarapodásával s a tudományos nézőpontok magasabbra emelkedésével a későbbi módosítások. Összes paleolitos tudósaink közvetve, vagy közvetlenül a felosztás hatása alatt állanak, azzal pro, vagy contra összeköttetésben vannak. Ezért érdemesnek tartjuk, mint történetileg is értékeset, az újabb kőkorra vonatkozó részének kihagyásával, ide iktatnunk.[4]

Ezt a felosztást maga Mortillet sem tartotta tökéletesnek. Kitűnik ez az u. e. kongresszuson, *Bourgevis* és Franks megjegyzéseire adott feleletből,[5] másfelől abból, hogy a korábban Lartet nyomán megállapított s a soulétri és magdaléni közé tartozó *aurignaci* periodust fel se veszi most említett felosztásába. Csak útal reá az ehhez adott magyarázatban.[6] Későbbi felosztásaiban sem szerepel. Pedig a felosztások különösen a paleolitos kézművesség tipologiaja szempontjából mértékadók voltak. Más elbírálás alá esnek geológiai és fiziológiai megállapításai.

Szükségesnek tartjuk e rendszereket a maguk időrendjében ösmertetni, egyrészt, mert folytonos fejlődésről tesznek tanuságot, másfelől pedig Mortillet egyike volt a legnagyobbaknak, kik eleddig a paleolitos-kor kérdéseinek tisztázásán fáradoztak.

---

[1] Piette, L' art pendant l' age du rennes. Paris 1907. 31. l.

[2] U. o. 39. l.

[3] Classification des diverses périodes de l' age de la pierre (Extrait du compte rendu du congrés international d' anthr. et d' arch. préhist. 6-me session. Bruxelles 1872) Bruxelles 1873.

[4] U. o. 442—443. l.

[5] Congrés de Bruxelles 1872. 447—448. l.

[6] U. o. 440. l. Bár u. itt elismeri, hogy átmeneti jelleggel bir s mint ilyen szorosabban a magdalénihez csatlakozik, mikor a csont-eszközök már számosak, de „l-industrie ne pouvait se caractériser que por une différence dans la forme des pointes, de lames et de fléches en os. A l'époque d'Aurignac, ces pointes sont fendues à la base et la hampe du manche entre dans la pointe, tendis q'à la helle époque de la Madelaine, c'est l'inverse qui a lieu, les pointes ou leur base taillée en bireau ou en coin pour antrer dans la hampe."

Régi franczia és angol felosztások	A kézművességen alapuló nagy felosztások	A kézművességen alapuló korszakok	Jellemző főlelőhelyek	Geologia és metrologia	Fauna
Pattintott, arheolitikus, vagy paleolitikus kövek	Pattintott kőeszközök csonteszközökkel	*Magdaléni.* Madeleinei korszak. Tipusai: szakállas nyilcsúcsok csontból és kovapengék	Barlangok és az időjárás változásai ellen alkalmas védelmi helyek (abri): La Madeleine, Les Eyzies, Laugerie Basse (Dordogne), Bruniquel (Taon és Garonne), Massat (Ariége), Montrejeau (Haute Geronne), Auransan (Haute Pyrenées), Murceint (Lot), Les Morts, Champs és Puy de Lacan (Corréze), le Plucard (Charente), Arcy (Jonne), Saléve (Haute Savoie), le Scé (Vaud), Baoussé-Roussé (Vintimille), Furfooz (Dinant). — Szabad ég alatt való telepek: Schussenried (Würtenberg).	Postglaciaris	Rénszarvas, bölény nagyszámban Franczia-ország és Belgium lakóhely maradványaiban; mammut, hiena, oroszlán
		Solutréi. Solutréi korszak. Tipusai: babérlevél alakú kovapengék, mindkét végükön kidolgozva	Tartózkodás a szabad ég alatt, abri, barlangok: Solutré (Saône és Loire), Laugerie Haute, Badegols, Saint Martin d'Exideuil (Dordogne).	Hideg, száraz éghajlat	Brachycephal és mesaticephal ember, közeledik a jelen racehoz. La Laisse, Cro-Magnon, Laugerie Basse, Baoussé-Roussé, Solutré (részlet)
	Kizárólag pattintott kőeszközök	*Moustiéri.* Moustiéri korszak. Tipusai: csak egyik végén kidolgozott szakócza és vakaró kés	Barlangokban és a szabad ég alatt való tartózkodás: Moustiers (Dordogne), Chez Pourré (Cornéze), la Martimére és l'Eremilage (Vienne), la Mère Grand (Saône és Loire), Buoux (Vaucluse), Néron (Ardéche), Goudenaus les Moulins (Doubs), Coeuvres (Aisne), Bréches de Genay és Ménétreux le Pictois (Côte d'Or). — Alacsony nivójú alluviumok: Grenelle, Levallois, Clichy (Seine), le Pecq (Seine és Oise), Montguillain (Oise).	Glaciaris hideg, nedves éghajlat	Erős előnyomulása a barlangi medvének. Rinoceros. Meglehetősen alacsony tipusú dolichocephal ember. Engis, l'Olms
		Acheuli. Saint-Acheuli korszak. Tipusai: mandula alakú nagy kőeszközök	Magas nivójú alluviumok: Saint Acheul, Abbeville, Thenne (Somme), Sotteville les Rouen (Seine Inférieure), Vaudricourt (Pas des Calais), San Isidro (Madrid). — Platók: Beaumont (Vienne), Tilly (Allier), la Gamerie Côtes du Nord), Sansse-i és Ceilloue-i völgyek (Haute Garonne).	Praeglaciaris mérsékelt éghajlat	Hippopotamus, elephasantiquus; igen alacsony tipusú ember. Neanderthal, Egnishem, la Naulette, Denize

Azokat a változtatásokat pedig, melyeket egyes rendszereinél tapasztalunk, Hoernessel szemben, ki abbeli búzgalmában, hogy Mortilletet ócsárolja, kissebbitse,[1] ezt hibának minősíti, — hajlandóbbak vagyunk erényének tudni be. Természetes következménye volt ez e korszakról való ösmeretek folytonos gyarapodásának és tisztázásának.

Mortillet 1881-ben megjelent összefoglaló művében[2] az acheuli elnevezést a chellivel cseréli ki, miután azt találta, hogy a Chellesen lelt kézművesség jellemzőbb egy periodus megjelölésére. Megtartja az acheulit is, de csak másodsorban. Tovább fejlődést mutat az *eolitos-kor* felvétele két periodussal. Az alsó „Thenaysienne, Aquitanienne", a felső Ottaienne, „Tortonienne" nevében.

Műve 1883-iki kiadása[3] lényegesebb változást csak az eolitos-kor szempontjából tartalmaz. „Thenaisienne" néven egy periodusba vonja az egész harmadkor kézművességét, mint „Éolithique, Pierre étonnée par le feu"-t, az 1881-iki kiadásban szereplő „Éolithique, Pierre éclatée" elnevezéssel szemben. Ugyanekkor a negyedkor négy fő-periodusának bővebb jellemzésébe bocsátkozik úgy a klíma, mint paleontologia, geologia és kézművesség szempontjából.[4]

Mélyrehatóbb és a periodizálás szempontjából becsesebb Mortilletnek 1894-iki felosztása.[5] Az eolitos-kor ebben két alperiodusra tagozódik; az alsó a korábban is szereplő „Thenaysienne" (Thenay, Loir és Cher), a rákövetkező „Puycournienne" (Puycourny, Cantal.) Kibővülnek a negyedkor periodusai is a chelli és moustiéri közé betoldott acheuli átmeneti periodussal. A paleolitos- és neolitos-kor közötti űr csökkentésére az *M. Salmon*-féle „campygnien" elé betoldja a „*tourrassienne*" átmeneti periodust. Erre őt a Tourrassei barlangban (Haute Garonne) végzett kutatások vezették. Ezt a periodust a rénszarvas eltünése jellemzi, továbbá egy hárpuna — „longue et plate, à fortes barbelures latérales à basse en losange, habituellement percée d-un trou." Kovái degenerálódtak faunája a jelenkori.[6]

A solutréi periodusnak a kézművesség alapján egy alsób (pointe en feuille de laurier) és egy felsőbb (pointe à cran) szakaszra osztását 1900-ban kapjuk tőle.[7] U. itt állítja párhuzamba a maga rendszerét az Evanséval, Rutotéval és Sghiattarellaéval.[8] Tisztán a negyedkor vezérperiodusairól szóló felosztásába pedig egy új, lényeges szempontot is belevesz: a tehnikát.[9] Összehasonlítás kedvéért is adjuk ezt a táblázatot:

---

[1] *M. Hoernes*, Der diluviale Mensch in Europa, Braunschweig 1903. VI. és 2. l.
[2] *Gabr. és Adr. de Mortillet*, Musée Préhistorique. Paris 1881. 40.
[3] *Gabriel de Mortillet:* Le Préhistorique antiquité de l'homme, Paris 1883. 21. l.
[4] U. o. 131. l.
[5] Classification paléontologique du prof. G. de Mortillet 1894—95. 1 feuille in plano. Extrait des Bulletins d. l. Soc. d'Anthr. de Paris 617—622. l. (1894. dec. 6. ülés.
[6] Classification paléontologique stb. Extr. des Bulletins d. l. Soc. d'Anthr. de Paris 619. l. (1894. decz. 6. ülés.
[7] Le Préhist. 1900. 242. l.
[8] U. o. 242. l.
[9] U. o. 241. l.

Mortillet	J. Evans	A. Rutot	Sghyattarella
Magdaléni	Magdaléni	Flandriai (Flandres)	Fanioi (Monta Fanio, Sicilia)
Felső solutréi (Eyzies). Pointe à cran.	Cro magnoni	Hesbayei (Hesbayen)	Vintimillei (Vintinnille, Liguria)
Alsó solutréi. Babérlevél alakú pengék. (Pointe en feuille de laurier	Langerie Haute		
Moustieri	Moustieri	Campinei (Campinien)	Vibratai (Vibrata, Abruzzok)
Acheuli	Gravier des Riviéres		
Chelli		Meusei (Moséen)	Perugiai (Umbria)

Paleolitos	Korszakok	Tehnika	Jellemző eszközök.
Vége	Tourassi	Degenerált munka: csont és kő	Szarvasagancsból készült, nagyszakállú, lapos hárpunák. Ámenet a paleolitos-korról a neolitosra.
Felső	Magdaléni	A csontművesség kifejlődése	Kovavésők. Keskeny, vékony pengék. A csonteszközök és művészet fejlődése.
	Solutréi	Nyomás útján pattintott kövek	Babérlevél alakú és rovátkos (à cran) pengék. A vakaró-kés eltűnése. A kőeszközök legfejlettebb kora.
Középső	Moustieri	Retusirozott és pattintott kövek	Szakóczák (pointes a main) és vakaró kések. Széles, vastag pengék. Az egész pattintás egy lapon. A szakócza (coup de poing) dispoziciója.
Átmeneti	Acheuli	Vegyes	Vékonyabb méretű szakócza (coup de poing) kisebb kiadásban, szebb, gondosabb kidolgozásban.
Alsó	Chelli	Egyszerű, egyenes pattintás	Egyedűli kőeszköz: a szakócza (coup de poing), nagy, nehéz, mindkét oldalon kinagyolva.

A Musée Préhiust. 1903-iki kiadása[1] az eddigi eredmények alapján készült, újabb nézőpontot nem tartalmaz. Annál több összehasonlító anyagot.

Mortillett periodizálása nem találkozott osztatlan tetszéssel saját hazájában sem. Ösmeretes, hogy voltaképpen csak *d'Ault du Mesnil*,[2] és *L. Capitan* csatlakoztak szorosabban hozzá. A többi szisztematikusok vagy határozottan ellene voltak, — mint *E. d'Azy*[3] vagy többé-kevésbbé módosítottak rendszerén, a miben pl. egy *M. Boulet* nagyobb geologiai tudása is támogatott. Mortilletnek a paleolitos-kori kézművességről szóló szisztemája azonban ma is gerinczét képezi az újabb rendszereknek is, legfeljebb a nevek mások (Sghiattarella, Piette), a lényeg ugyanaz.

M. Boule a kézművességnek korszakokba való foglalásában Mortillet nyomán halad, másfelől a Dupont eszméjét eleveníti fel, mikor a negyedkort két — paleotithique ancien és récent — periodusra osztja. Abba a Mortillet-féle chelli, ebbe a Mortillet-féle többi periodusok tartoznak. Ellentétben Mortillettel, a chelli periodust interglaciarisnak tartotta.[4]

A három periodus eszméje jut kifejezésre 1906-iki felosztásában. E felosztás a legtanúlságosabbak egyike úgy a geológia, geológiai jelenségek, alakulások, mint a fauna szempontjából.[5]

	Geologiai felosztások		Geologiai jelenségek és alakulások	Jellemző állatok
	Jelenkor		Új alluviumok. Tőzegek. A jelenkori klima	A mostani fajok. Házi állatok.
Negyedkor	Pleistocän		Átmeneti rétegek — Cervus elaphus — Castor	
		Felső	Felső barlangi rétegek. A lősz felső része. Hideg száraz klima, a steppék ideje	A rénszarvas kora. Rénszarvas, Saïga antilope, steppe-fauna
		Középső	Barlangokat teletöltő rétegek. Lősz. Alacsony niveaujú vagy alsó terraszok alluviumai. A 3-ik nagy jégkori periodus morenái. Hideg, nedves klima	A mammut kora. Mammut, rhinoceros bichorbinus, barlangi medve, hiéna stb.
		Alsó	Középterrászok. Másztofál. Szelid éghajlat. A 2-ik nagy jégkori periodus morenái. Hideg, nedves klima	A hippapotamus kora. Elephas antiquus, rhinoceros Merckii, hippopotamus
	Forest-bed Saint Prest, de Solihac átmeneti rétegei. Mérsékelt klima.			
Harmadkor	Felső pliocän		A platók alluviumai. Az első nagy jégkori kiterjedés morenái.	Az elephas meridionalis kora. Rhinoceros etruscus, Stenon-ló stb.

[1] *G. et A. Mortillet*, Musée Préhist, 1903. (2-ik kiad.)

[2] *G. d'Ault du Mesnil*, La Soc. l'École et le Laboratoire d'Anthr. de Paris à'la Exposition universelle de 1899. Paris 1889. 145. l. U. a. Renne Mensuelle de l'Ecole Anthr. Paris, VI. 1896. 284. l. *G. d'Ault du Mesnil* és *L. Capitan*, u. o. X. 1900. 275. l.

[3] Matériaux X. 282. és l'Anthropologie V. 1894. 371.

[4] Essai de paléontologie stratigraphique de l'homme. Rev. d'Anthr. XVII. 1888. 129. 272. 385. 647. l.

[5] L'Anthr. 1906. 261. l.

Az M. Boule osztályozását fogadja el *Emile Cartailhac* is, — „en attendant mieux." [1]

E. Piette munkálkodása különösen a solutréi periodus és kapcsolat kérdése szempontjából fontos. Általában azonban önkényes és egyre változó elnevezéseivel ahhoz az iskolához csatlakozik, melynek egy másik főképviselője a belga *Rutot* s így a helyi jelentőség bélyegét viselik magukon.

Az ifjabb negyedkort két alsó periodusával (1. a vad ló, 2. a szarvasfélék ideje.) *Période glyptique* néven tárgyalja, [2] mert a többi szisztematikusok elnevezéseit tisztán tipusjelzőknek tartja. [3]

Az angolok részéről megemlékeztünk még *John Evans*ról Mortillettel kapcsolatosan. Ehhez még 1871-iki felosztását adjuk. A következő négy periodus keretén belül tárgyalja a paleolitos-kort: [4] 1) mousticri, 2) Langerie Haute, 3) Cromagnoni, 4) Magdaleni.

A belgák legtermékenyebb írója *Rutot*, ki önállóságra való törekvésében sokszor túlságba megy. Munkálkodása főképpen az eolitos-kor szempontjából érdemel kiváló figyelmet. Három fő periodust állapit meg benne hat alsó réteggel.

I. Az alsó pliocänbe tartozik a *Diestien* II. A középsőbe: a) a *Scaldien*, b) a *Poederlien*. III. A felsőbe: a) az *Amstelien*, b) az *Icenien*, c) a *Cromerien*.

Sokkal józanabb ennél az a felosztás, melyet 1903-ban kaptunk tőle. E szerint a felső oligocänbe Thenay kézművessége, a felső miocänbe Puy-Courny kézművessége, a középső pliocänbe az angliai Chalk-plateau; a felső oligocänt Saint Prest, Forest-Cromer-Bed kézművessége képviseli. Ezekkel megyünk át a negyedkorba, melyet a *reuteli*, *reutelmesvini*, *mesvini*, periodusok vezetnek be. Ez utóbbit a chellivel egy közbeeső s szerinte a II. jégkor előhaladása kezdetére eső periodus hidalja át. [5]

---

[1] *Emile Cartailhac*, Le France préhistorique d'aprés les sépultures et les ossements, Paris 1889. 46. l.

[2] Notes pour servir à l'histoire de l'art primitif (d'Anthr. V. 1894. 129—146. l.

[3] L'Anthr. IX. 531—555. l.

Megemlítjük még a következő műveit: Classificatione et herminologie des temps préhistoriques. V. ö. Zentralbl. f. Anthr. VI. 1901. La station de Brassempouy et les statuettes humaines de la période glyptique a L'Anthr. V. 1894. — Etudes d'ethnogr. préhist. u. o. VI. 1895. VII. 3. Itt jegyezzük meg, hogy a paleolitos és neolitos-kor áthidalására két periodust vesz fel; az alsó az *azili* = a Mortillet-féle tourassi, a másik az *arisi*. Az a „Étage des galets coloriés," ez pedig az „Étage coquillier".

[4] *John Evans*, Les ages de la pierre. Paris 1878. 481—484. l.

[5] Exquise d'une comparaison des couches pliocénes et quaternaires de la Belgique (Extr. du Bulletin de la Soc. Belge de Géol. de Paléont. et d'Hydrol. Bruxelles, XVII. 1903. — *A. Rutot*, L'état actuel de la question de l'antiquité de l'homme (Bull. d. l. Soc. d. belge stb. XVII. 1903.) V. ö. még egy évvel korábban kelt, Belgium negyedkorát és Középeurópa jégkorát párhúzamba állító értekezését: Comparaison du Quaternaire de Belgique au glaciaire de l'Europe Centrale. (Extr. d. Bul. Soc. Belg. de Géol. stb. XIII. 1899.) Bruxelles 1902. Mémoires 307—320. l. és az erről készített táblázatot u. o. 321. l.

M. Boule eredményeinek szemmel tartása mellett készült *Villeneuve* felosztása a grimaldii barlang leleteiről.[1] *Sghyattarella* négy periodusos felosztását Mortilletnél láttuk.[2] Ennyit a délnyugati zóna déli folytatását képező területről.

Penck és *Brückner* munkálkodása átvezet a nyugat-délnyugati zónát a középeurópai zónával összekötő szalagon át Középeurópába.[3]

Maga *Penck* még bécsi professor korában foglalkozott a jégkori képződményekkel és ősemberrel.[4] Négy jégkort és három interglaciaris kort állapít meg. E jégkorok — ama folyók szerint elnevezve, melyeknek vidékén morenáik legtipikusabban fejlődtek ki — *günzi, mindeli, riszi* és *würmi* jégkor. Az interglaciárisok: *günz-mindeli, mindel-riszi, risz-würmi.* Az egyes korszakokat jellemző fauna és flóra figyelembe vételével, a kézművesség szempontjából táblázatos kimutatást ad megfigyeléseiről. Egyben a Nehringéivel is összehasonlítja.

Boule bírálat tárgyává tette s a maga megfigyeléseivel összevetve, a kettő közt összehasonlítást tesz. Ezt közölnünk annál inkább kötelességünk, mivel a kézművesség alapján alkotott periodusoknak a geologiai korszakokkal való eme viszonyba állítása ma irányadó a paleolitos kor tárgyalásánál.[5]

Előbb adjuk (*A*) a geologiai korok összevetését, aztán (*B*) a kézművesség periodusainak a geologiai korokkal való viszonyba állítását.

A)

Penck	Boule
4.-ik jégkori periodus, v. *würmi*	3.-ik jégkori periodus
3. ik interglaciaris periodus	2.-ik interglaciaris periodus
3.-ik jégkori periodus, v. *riszi*	2.-ik jégkori periodus
2.-ik interglaciaris periodus	1-ső interglaciaris periodus
2.-ik jégkori periodus, v. *mindeli*	1-ső jégkori periodus
1-ső interglaciaris periodus	
1-ső jégkori periodus, v. *günzi*	

[1] Les Grottes de Grimaldi (Boussé-Roussé) I. par L. de *Villeneuve,* Monaco, 1906. II. par le dr. R. *Verneau,* Monaco, 1906.

[2] Le Préhist. 1906. 241. l.

[3] *Penck* és *Brückner,* Die Alpen in Eiszetalter.

[4] *A. Penck,* Die alpinen Eiszeitbildungen und der prähistorische Mensch. (Arch. f. Anthr. 1903. 78—90. l.) V. ö. még *dr. H. Obermaier,* La quaternaire des Alpes et le nouvelle classification du prof. A. Penck. L. Anthr. 1904. 26. l.

[5] Anthropologie XIX. 1908. 1—13. l. (*M. Boule,* Observations sur un silex taillé du Jura et sur la Chronologie du M. Penck).

B)

Penck geologiai felosztása	Arheologiai felosztás	
	Penck	Boule
Postglaciaris	Magdaléni	Magdaléni Solutréi
Würmi	„	Moustieri
3. ik interglaciaris	Solutréi	Chelli
Rissi	Moustiéri	„
2.-ik interglaciaris	Chelli	„
Mindeli	„	„
1-sö interglaciaris	„	„
Günzi	„	„

1903-ban jelent meg *dr. M. Hoernes* tollából egy összefoglaló munka az európai paleolitos-korról.[1] Nem nagy jövőt ért. A sok közül egyik fő hibája, hogy a chelli, acheuli és monstieri periodusokat chelleo-moustieri néven egybevonja. Mások eredményeit csoportosítja többkevesebb szerencsével művének a solutréi, magdaléni periodusra s a hiatusra vonatkozó részében. Teljesen nélkülözi azt, a mi az arheologusnak első rendű kötelessége: megfigyelni a fejlődésnek, vagy hanyatlásnak minden apró fázisát s annak okát adni.

Más úton halad *dr. Hugo Obermaier.* Eddigi munkálkodása azt árulja el, hogy a nagy franczia szisztematikusok iskolájában nőtt fel. A legjobb úton van, mikor a fejlődés és hanyatlás minden mozzanatát megfigyeli s a korszakosabb hullámok határát megszabja. Eleddig az ó-paleolitikum osztályozását birjuk tőle, melyben úgy a chelli, mint acheuli periodus két-két alszakaszra tagozódik.[2]

Ennek az iránynak a képviselőjeképpen mutatkozik be a francia *Joseph Déchelette* is, kinek 1908-ban megjelent összefoglaló műve legjobb, mit e nemben eleddig kaptunk.[3] *Reinhard* műve: *Der Mensch zur Eiszeit* szintén összefoglaló, de különösen a miatt, hogy irodalmat nem ad, messze mögötte marad az elébbinek.

---

[1] *Dr. Moriz Hoernes,* Der diluviale Mensch in Europa, die Kulturstufen der älteren Steinzeit. Braunschweig, 1903. — Ismertetését l. *A. Rutot,* Sur les gisements paléolithiques de loess éolien de l'Autriche-Hongrie. (Extr. du Mémoires de la Société d'anthr. de Bruxelles XXII. 1903.) Bruxelles, 1904.

[2] *Dr. Hugo Obermaier,* Die Steingeräte des französischen Altpaläolithikums. Eine kritische Studie über ihre Stratigraphie und Evolution. (Aus den Mitteilungen der prähist. Kommission d. kais. Akad. d. Wiss. II. k. 1908.) Wien, 1908.

[3] *Jos. Déchelette,* Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine. I. Archéologie préhistorique. Paris, 1908.

Mindez voltaképpen csak a keretekre vonatkozik, melyeken belül az eolitos- és paleolitos-kor kézművessége, művészete, faunája tárgyalásának a geologiai viszonyokkal kapcsolatosan helye jut.

Az arheologia a geologiára és paleontologiára támaszkodva iparkodik a régibb kőkor kérdéseit tisztázni. Míg azonban az arheologia általánosságban tisztában van a körébe tartozó s eddig feltárt anyaggal, az őt segítő két tudomány eredményeire nézve még hiányzanak az egyöntetű megállapodások.

Eolitos-kor.

Elnevezése *Mortillettől* származik. A kérdést *Bourgeois* veti fel a Thenayról való silexek alapján az 1897-iki párisi kongressuson. Már szőnyegre kerülése első idejében erős összefüggést árul el a harmadkori ember kérdésével. Ennek megoldása magával hozza a másiknak megfejtését. A vélemények mindkét kérdés tekintetében már korán igen megoszlanak. Az 1872-iki brüsseli kongressuson *Steentrup*, *Kirchow*, *Neirynks*, *Fraas*, *Desor* vannak ellene. Még többen mellette, mint: *d'Omalius*, *de Quatrefages*, *Carthailac*, *Capellini*, *Vorsaae*, *Engelhard* stb., kik e kor állítólagos kézművességét emberi kéz munkájának tartottak, *Mortillet* meg biztosra veszi, hogy a harmadkorban léteztek a negyedkori embernek előfutárjai.[1] A kérdés korábbi történetére nézve utalunk *S. Reinach* művére.[2] Legbuzgóbb tanulmányozója *Rutot*.[3] Megoldása azon sarkallik, hogy ember, vagy emberhez hasonló lény készítette legyen ezeket az eszközöket.

A következő rétegek lelőhelyei képviselik eleddig ezt a még csak állítólagos kulturát.

A *karmadkorból*, és pedig 1. a felső oligocän: Thenay;[4] 2. a miocän: Duan, Puy-Courny;[5] 3. középső pliocän: Kenti mészplateau;[6] 4. felső pliocän: Saint Prest,[7] Cromer Forest Bed.[8] A *negyedkorból* a Rutot[9] szerinti renteli, mafflii és mesvini az eolitoshoz tartozik s a voltaképpeni negyedkort a strépyivel, mint a chellire átvezető periodussal vezeti be.[10]

---

[1] Le Préhist. 1888. 126. l.

[2] Antiquités Nationales. Description Raisonnée Musée de Saint-Germain-En-Laye. I. Époque du alluvions et des cavernes. Paris, 1889.

[3] *A. Rutot*, Le Préhistorique dans l'Europe Centrale. Coup d'oeil sur l'état des connaisances relatives aux industries de la pierre, à l'exclusion du Néolithique. (Extr. du Compte rendu du Congrés d'Arch. et d'Hist., Dinant 1903.) Namur, 1904. 1. különösen 11. l.

[4] V. ö. Congr. de Dinant 1903. 4. l.

[5] U. o. 15. l. és *Klatsch*; Arch. f. Anthr. 1905.

[6] Congr. de Dinant 1903. 22. l.

[7] *Rutot*, Mém. d. l. Soc. d'Anthr. d. Bruxelles XX. 1902.

[8] *M. Levis Abbot*, Worked flints from the Cromer Forest Bed. Nat. Science X. 1897.

[9] Congr. de Dinant 1903.

[10] V. ö. *A. Rutot*, L'état actuel de la question de l'antiquité de l'homme. (Bull. d. l. soc. belge d. géol. stb. XVII. 1903. Bruxelles.)

Szellemesen oldja meg a kérdést *H. Obermaier*,[1] ki megfigyelte, hogy a *Campagni des Ciments Français* Mantes vidéki krétatisztítója működése közben a kréta a vízben függve marad, a krétaanyagban előforduló tűzkő pedig alászáll, de a készülék forgása következtében mozgásnak van kitéve, miáltal oly tipusok állanak elő, a minőket eolitosnak lehetne nevezni. A természetben előforduló s eolitosnak tartott eszközökhez sem kellett egyéb, csak tűzkő és víz, a mi az előbbit görgesse. A határt tehát a természet és ember munkája között megszabni nem lehet. Csak a harmadkori ember kérdésének megoldása adhatja kezünkbe a kulcsot. Ez azonban még hiányzik. Egyes esetekben ugyan azt vélték, hogy már meglelték,[2] de még a legbiztosabbnak tartott leletek is sok kétséget hagytak fenn. Mindössze egy reménysugár biztat, az *Eugéne Duboistól* Jáva szigetén lelt, u. n. pithecanthropus erectus, melyről *Szombathy József* azt tartja, hogy egy lánczszem, mely közelebb vezet bennünket a harmadkori ember kérdésének a jövőben való megoldásához.[3]

Chelli periodus.

Nevét Mortillet vezeti be az irodalomba Chelles község után. A legrégibb általánosan elismert kulturperiodus, mely a harmadik interglaciaris időbe esik. Éghajlata meleg. Jellemző állatvilága: *Elephas antiqus, Elephas meridionalis, Rhinoceros Merckii, Hippopotamus maior, Hippopotamus amphibius, Hyaena spelaea, Equus Stenonis* stb.

Kézművességét illetőleg tévedett Mortillet, mikor a chelli tipusú szakóczáról, mint *instrument primitive et unique*-ről beszélt. Ma kétségen felül áll, hogy négy vezértipus is képviseli e korszak jellemző kézművességét. Ezek: mandula alakú szakócza, ovális idomú szakócza, diskus és lándzsacsúcs alakú szakócza. Kidolgozása mindeniknek nagyolt, a későbbi idők gondosabb kidolgozása mögött marad.

A saint-acheuli rétegek fontos tanulságot rejtenek magukban arra nézve, hogy a chelli periodust nem szabad egységesnek felfognunk, mert éppen a kézművesség és az ezt hordozó rétegek alapján egy későbbi szakaszra tagozódik.[4]

---

[1] *Dr. H. Obermaier*, Zur Eolithenfrage. Arch. f. Anthr. XXXII. (u. f. IV.) 75—86. l.

V. ö. még: *A. Laville*, Percuteurs du type reutélien d. origine Lénonienne de Mantes (Feuille des jeunes Naturalistes 1905. 110. l.)

M. Boule, L'Origine des éolithes. L'Anthr. 1905. 263. l.

A. de Lapparent, La Fable éolithique. (Correspond. 1905. 1079.)

[2] V. ö. *S. Reinach*, Ant. Nat. I. Époque des alluvions et des cavarnes 96. l. — Reinach ezeket a köveket „pseudo tailles"-nek tartja (u. o. 101. l.) A magunk részéről utalunk egyfelől H. Obermaier idézett megfigyelésére, másfelől arra, hogy a chelli szakócák bizonyos műgyakorlatot tételeznek fel, a melynek feltétlenül van múltja. Kell lennie.

[3] *J. Szombathy*, Die Zwischenglieder zwischen Mensch u. Affe. (Monatsblatt d. wiss. Club. XXIII. évf. 3. sz.) Wien, 1901. és főképpen: Die Vorläufer des Menschen (Vorträge des Vereins zur Verbreitung naturwiss. Kenntnisse in Wien. XLIII. évf. 1 füzet) 1903.

[4] *Commont*, Contribution à l'Étude des silex taillés de Saint-Acheul et de Montières. (Bull. soc. Linnéeune du Nord de la France XVII. 1905.)

Dr. H. Obermaier, Die Steingeräte des französischen Altpaläolithikums. Wien, 1908.

Tipikus lelőhelyei közül a következőket említjük meg: Chelles, Saint Acheul, Abbeville, Tilloux, Cergy, Taubach, a mentonei barlang stb. Francziaországon kivül Belgium, Délanglia, Portugalia, Spanyolország, Itália képviselik Európában ezt a korszakot.[1]

Acheuli periodus.

Átmenet a chelli és moustieri periodus közt. Éghajlata szintén az átmeneti jelleg felé hajlik. Jellemző faunája közeledést mutat a moustieri, tehát hideg, periodushoz. Megjelenik a *mammut* és *Rhinoceros tichorbinus*. Megvan, bár ritka az *Elephas antiquus* (pl. Saint Acheulon), de *Rhinoceros Merckii* szintén eltűnt a hippopotamus után.[2]

H. Obermaier[3] a kézművesség alapján ezt is két alszakaszra osztja. A régebbit jellemzik: az *ovális szakócza*, melynek átmetszete keskenyebb, profiltengelye egyenes s gyakran mandula formába megy át vagy hosszukás, ovális alakot mutat. A többé-kevésbé szívformát mutató triangularis szakócza, melyet az ifjabb acheuli periodus háromszögű szakóczája előhírnökének lehetne tekinteni. A *diskus* kerekebb, gondosabban kidolgozott. A *lándzsacsúcs alakú* szakóczák vagy triangularisak, vagy alsó harmadukban kiszélesednek. Van arra is példa, hogy csúcsuk le van pattintva. Mint ritka példát említ egy *véső alakú* szakóczát. Az ifjabb acheuli periodus typusait a finomabb munka, gondosabb pattintás és a formai tökéletesség jellemzi. Tovább fejlődik úgy a mandula, mint ovalis és lándzsacsúcs idomú szakócza. Jellemzők még erre a szakaszra az u. n. Levallois-typusú kézművesség (éclat levallois). Az első szakasznak tipikus lelőhelyei: Cantal, Dordogne, La Cellesous-Moret; a másodiknak: La Sénétriere, Chez-Pourret, Villejuif stb

Külön kell megemlíteni La Micoque kézművességét, mely a triangularis és lándzsacsúcs idomú szakóczának rövidebb, kissé összenyomottabb példáját képviseli. La Micoque nem áll magára ebben a tekintetben. Combe-Capelle csatlakozik hozzá.

Az acheuli periodusnak ketté osztását stratigraphiai tények támogatják. Így első sorban a saint-acheuli feltárások, honnét a periodus is nevét nyerte.[4] Területi kiterjedése a chellivel vetekedik.[5]

A chelli és acheuli periodus képezi az ó-palaeolithikumot. Az ember, ki ennek kulturáját képviselte, a Spy-i, vagy Neander-völgyi fajhoz tartozott.[6] Azt 1886-ban *Puydt* és *Lohest* fedezi fel, ezt Fuhlrott még 1856-ban. Ezt a fajt képviseli a krapinai ember is.

---

[1] Lásd Déchelette i. m. 88—89. l.

[2] U. o. 83. l.

[3] Die Steingeräte des französischen Altpaläolithikums. 26. s köv. l.

[4] V. ö. *Commont*, i. cikkét a Bul. Soc. Linnéenne du Nord de la France XVII. 1905.

[5] V. ö. Déchelette i. m. 88—89. l.

[6] *Emil Schmidt*, Die Neanderthalrasse. Különlenyomat a Globus LXXX. k. 14. sz.-ból. — *G. Schwalbe*, Die Neanderthalschädel, a Bronner Jahrbücher 6 füz. 1901. — *Kazimerz Sfolyhwo*, Homo primigenius apparatient-il a une espéce distincte de homo sapiens. L'Anthr. XIX. 1908. 191—216. l. — *V. Giuffrida*, Das sogenannte Aussterben der Neander-Spy-Rasse. Globus, 1906. — *Fraipont*, La race de Neandertal en Belgique.

Moustieri periodus.

Nevét a dordognei Moustier községtől kapta, hol az e periodusba tartozó kézművesség legtipikusabb példáit lelték volt. Ez képezi a közép-palaeolithikumot. *Penck* a *rissi*, tehát rendszerében harmadik, *Boule* pedig a Penck szerinti *würmi* a negyedik jégkorba helyezi, mely az ő rendszerében a harmadik jégkor.[1] Mindenképpen jégkorba esik. Klimája hideg, nedves. Az ember kénytelen barlangokban vagy az időjárás viszontagságai ellen alkalmas, védett helyeken (obri) meghúzódni. Más képet ölt az állatvilág is. A meleget szerető állatok helyét elfoglalják a hideget tűrők.[2] A *mammut* és *Rhinoceros tichorbinus*, mely az előző átmeneti periodusban ritka volt, most előtérbe lép. Épp így a *barlangi medve* és *hiéna*. Szórványos nyomaira akadtak a *rénszarvasnak* is.[3]

Kézművességét két eszközzel jellemezték. Az egyiket *pointe a main*, a másikat *racloir* néven említi a franczia irodalom. Az a szakóczának gondosan kidolgozott, átméretében vékony és alján kiszélesülő példája. Ez a vakarókés a maga változataival.

M. Bourlon ásatásai, melyeket Moustieren végzett, aprólékosabb áttekintést nyújtanak e periodus kézművességében.[4] Nemkülönben a *G. Chauvet*-é és *H. Martin*-é.[5] Kibővül ezek alapján a moustier-kézművesség a következő jellemző példákkal: finoman kidolgozott ovális alakú, mindkét végén csúcsba futó szakócza; alacsony, tömör, méreteiben kis szakócza, melyet az aurignaciaktól csak leletkörülményei különböztetnek meg.

Mint lényegeset kell kiemelnünk, hogy a csont megmunkálásának nyomaira akadtak a quinai telepen.[6]

A kova megmunkálása is más, mint a korábbi periodusokban. „Au lieu de tailler sur ses deux faces un rognan de silex, l'ouvrier moustérien se bornait à en détacher un éclat qu'il achevait ensuite par des retouches successives, pratiquées sur une seule face. D'aprés cette méthode, le rognon brut constituait un noyau ou *nucléus* d'où l'on prelevait plusieurs larges éclats de debitage."[7]

Állítólag a: *Homo moustieriensis Hauseri* képviselte ezt a kultúrát, melyet O. Hauser lelt Le Moustier egy obrija alatt.[8]

---

[1] V. ö. az összehasonlitást. Observations sur un silex taillé du Jura et sur la Chronologie de M. Penck. L'Anthr. XIX. 1908. 1—13. l.

[2] *Édouard Lartet* (Comptes rendus de l'Academie des sciences XLVI. 1858. 409. l.) meridionalis és septentrionalis állatokat különböztetett meg, igen helyesen, még 1858-ban.

[3] *G. és A. Mortillet*, Le Préhist. 402. l.

[4] *M. Bourlon*, Une fouille au Moustier (Dordogne) L'homme préhistorique. 3.-ik évf. 1905.

[5] *G. Chauvet*, Stations humaines quaternaires de la Charente I. Bibliogr. et statistique. Fouilles au Mémieux et la Quina. Angoulême, 1897. — *H. Martin*: Industrie moustérienne perfectionnée. Station de la Quina (Charente). Bull. de la Soc. préhist. de France 1906. jun. 28. ülés.

[6] *H. Martin*, Stations quaternaire. V. ö. *Déchelette* i. m. 104—105. l.

[7] *Déchelette* i. m. 103—104. l. U. o. 106—110. l. e kultur-periodus geogr. elterjedése.

[8] Homo moustierlensis Hauseri. Ein altdiluvialer Skelettfund im Departement Dordogne und seine Zugehörigkeit zum Neandertaltypus. Arch. f. Anthr. u. f. VII. 1908. 286—297. l.

Aurignaci periodus.

Praesolutréinek is lehetne nevezni. Az ifjabb paleolitos-kort ez vezeti be. Már Mortillet említi,[1] mint átmeneti periodust a solutréi és magdaléni között, de mint jelentőség nélkül valót mindvégig mellőzi. Nevét az aurignaci barlangtól nyerte s *Breuil* a monakói kongressuson elfogadtatja s ezzel létezése, mint külön periodusnak, szentesítést nyert.[2] Hová helyezésére nézve eltérők voltak a nézetek.

M. Bourlon a harmadik moustieri niveaut, mint protoaurignacit és tipikus aurignacit jellemzi;[3] *H. Breuil* pedig, a kérdés legalaposabb ismerője, szintén a moustieri és solutréi periodus közé veszi fel.[4] Ezt *Rob. Rud. Schmidt* kutatásai Franciaországon kivül eső területen is megerősítették.[5]

Jellemző állatvilága: *Elephas primigenius, Rhinoceros tichorbinus, Ursus spelaeus, Felis spelaea, Hyaena spelaea, Equus caballus, Bison priscus, Cervus megaceros, Cervus elaphus, Cervus tarandus, Cervus capreolus.*

Kézművessége az anyag szerint kő- és csont tárgyakból áll. Három niveaut szokás benne megkülönböztetni: alsót, középsőt és felsőt.[6] A kovák főjellemvonása általában abban áll, hogy erős közeledést mutatnak a hajító fegyverek jellegéhez, méreteihez; részletesen, azaz az egyes tipusokat tekintve, nem ritkák az olyan példák sem, melyek a lándzsa- és nyilcsúcs szerepét tölthették be. Déchelette után[7] a főtipusok: a rövid, széles, ívelt vakarókések (grattairs cadénés); hosszúkás, egyik vagy mindkét oldalukon ívesen bevölgyelt pengék (lames à encoche et à double encoche); késpenge idomú, egyik oldalán ívesen retouchirozott pengék (lames à tranchant rabattu); fúró; véső (burin). Pattintásuk merőleges ütések eredménye.

A csonteszközök legtipikusabb alakja a felül hegyesre csiszolt, lent kikerekített és bevágott példa, melyet a franczia irodalom *la pointe à base feunde* néven említ s a melynek egyik változata keskeny, lapos romboid formát mutat. Ebben a periodusban lép fel a kerek szobrászat és lapos dombormű csontban és kőben, valamint a bevésett vonalékítés és ugyanilyen vonalakból keletkezett figuralis rajzok.[8] Legfontosabb anyagát Brassempouy, Mas'd'Azil, Gourdan szolgáltatta.

---

[1] Congr. de Bruxelles 1872. 440. l.

[2] L'Anthr. 1906. 123. l.

[3] Une fouille au Moustier (Dordogne) L'homme préhist. 3. évf. 1905.

[4] *H. Breuil*, La question Aurignacienne (Extr. du Revue préhist. II. évf. 1907.) Paris, 1907.

[5] Die neuen paläol. Kulturstätten d. Schwäbischen Alb. Arch. f. Anthr. XXXV. (Új f. VII.) Braunschweig, 1908. 62. l.

[6] V. ö. *Breuil* i. m. — *H. Obermaier*, Die am Wagramdurchbruch des Kamp gelegenen niederösterreichischen Quartärfundplätze. (Jahrb. für Altertumskunde II. 1908.)

[7] I. m. 120—125. l. *Déchelette*re utalunk e periodus földrajzi elterjedése tekintetében is (i. m. 128—130. l.), nemkülönben *Breu l* i. művére.

[8] V. ö. Piette, L'art pendant l'age du renne. Paris, 1907.

Solutréi periodus.[1]

Az aurignaci képezi a felső quartär alsó niveauját, a solutréi a közbelsőt, a magdaléni a felsőt. A solutréi geológiailag — Boule szerint[2] — a Penck szerinti *würmi* glaciaris és a postglaciaris korszak közé esik, tehát a steppek idejébe. Ide tartozott az aurignaci is. Mindkettőnek klimája hideg, száraz.

Állatvilága: *Canis vulpes, Canis lupus, Hyaena spelaea, Ursus spelaeus, Ursus arctos, Melis Laxus, Mustella pustorius, Lepus timidus, Elephas primigenius, Equus caballus, Cervus tarandus, Cervus canadensis, Bos primigenius* stb.

Joggal nevezhetnők ezt a periodust a kovamegmunkálás virágkorának. A hosszú, vékony, ovális, avagy a rövidebb, szintén vékony, de többé-kevésbé romboid alakú pengék akár a tőr, akár a lándzsacsúcs szerepét töltötték be, oly kifejlett technikát és formaérzéket árulnak el, melynél tökéletesebbet e nemben a paleolitos-kor nem tud felmutatni. Ha alakjukat természeti képekhez akarjuk fűzni, fűzfa- és babérlevél alakú pengéknek is nevezhetnők őket (pointes en feuille de saule és en feuille de laurier). Egyik változatukat képviselik azok a példák, melyeknek egyik vége le van pattintva.

Egy második vezércsoportot a vakarókések képeznek két fővál-tozatukkal: egyiknek oldalélei az egyeneshez közelednek, végei pedig rendeltetéséhez képest vannak kidolgozva, a másiknak oldalélei az ívelt és egyenes él közt állanak s csak egyik vége birt a vakarókés rendeltetésével.

Egy harmadik csoportot alkotnak azok a pengék, melyek a közönséges nyélnyújtványos késpengék analógiáját mutatják (pointes à cran.)

A negyedik csoportot képviselő nyilhegyek kifejezetten árulják el, hogy benne vagyunk a távolról ható fegyverek korában.[3]

Magában a megmunkálásban változás áll be, a mennyiben az eszközök egész felületére kiterjedő, u. n. retouchirozást alkalmazzák.

Ennek a periodusnak a kézművesség alapján egy alsóbb és egy felsőbb zónára osztását már Mortillet ajánlotta.[4] Hogy megfigyelése helyes volt, mutatják a legújabb kutatások,[5] melyek eredményeképpen az alsó zónába tartoznak, mint vezértypusok, a babérlevél alakú, a felsőbe a nyélnyújtványos késpenge alakú pengék.

Ezt bizonyítja a placardi barlang rétegkomplexuma is.[6]

Dr. P. Girod, szintén kutatások alapján, három szakaszra ta-

---

[1] Solutré-ról elnevezve.

[2] *M. Boule*, Observations sur un silex taillé du Jura et sur la chronologie du M. Penck. L'Anthr. XIX. 1908. 1—13.

[3] Hosszú fejlődés eredménye ez. Lélektanilag is megindokolható. Az ó- és közép-palaeolithikum eszközei, fegyverei közelről hatók s azt a benyomást keltik, hogy készítőjük, használójuk nem tudta jól megmérni a távolságot, mint a gyermek, kinek távolsági érzéke még nem fejlődött ki s kezével akarja megfogni a menyezeten mászkáló legyet. Ezért készít közelről ható fegyvereket.

[4] Le Préhist. 1900. 242. l.

[5] *H. Obermaier*, Die am Wagramdurchbruch des Kamp gelegenen niederösterreichischen Quartärfundplätze. (Jahrbuch für Altertumskunde. II. 1908. 58—59 l.)

[6] V. ö. Déchelette i. m. 142. l.

golja.[1] Az alsót jellemzik a lapos felületű pengék (pointes à face plane), a közbelsőt a levél alakú pengék (pointes à foliacées), a felsőt a már ösmertetett nyilnyújtványos késpenge idomok (pointes à crans.)

E periodust különösen nevezetessé teszi a csontfaragás, a szobrászat.

A csontfaragás nyomaival találkozunk már a moustieri periodusban. Tökéletesbbűl ez az aurignaciban s tetőpontját éri el a solutréi és magdaléni periodusban. A kerek szobrászat ebben a periodusban éri el legmagasabb virágzását. Ebben a tekintetben, a mi a kutatásokat illeti, *Piette* neve elválaszthatatlan a solutréi periodustól.[2]

A solutréi kultúra hordozója a *grimaldi* tipusú emberfaj.[3]

Magdaléni periodus.

A madeleine-i barlangtól (Dordogne) kapta nevét. Éghajlata hideg. Az ember kénytelen barlangokban meghuzódnia. A barlanglakások korának is nevezhetnők. Míg a solutréi periodust a ló, a magdalénit a *rénszarvas* jellemzi tipikusan, mely az előző korszakban is jelentős szerepet játszott. Mellette a *Saïga antilope, Cervus Canadensis, Cervus dama, Cervus elaphus, Cervus capreolus, Coibos moschatus, Bos priscus, Bos primigenius* stb. stb. játszik nagy szerepet. Nyomaira akadunk még az *Elephas primigeniusnak*, az *Equus caballus* pedig az előző periodus örökségeképpen jön át ebbe.[4]

Erős hanyatlás áll be a kőmegmunkálás tekintetében. Ezzel szemben kifejlik a csontmunka, melynek legjellemzőbb termékei a hárpunák, a kifejezetten hajító fegyverek.

P. Girod a magdaléni periodusnak 3 alszakaszra tagolását ajánlja.[5] Az alsó szakaszt képviselnék a rénszarvas agancsából készült, hasított hegyes eszközök. Ezt aurignacinak nevezi. Az eszköz kétségtelenül aurgnaci tipusú, de téved kora megállapítása tekintetében. A közbelső szakaszt a szakállas hárpunák, a csontmetszés és a skulptura jellemezné. A felsőt a szakállas hárpunák és bemetszett rajzok.

A magdaléninek hármas tagolása mindenesetre helyes. *H. Obermaier* szerint[6] az *alsó szakasz* nem tartalmaz hárpunát. Jellemzik a

---

[1] *Girod (dr. Paul)*, Les stations de l'age du Renne dans les vallées de la Vézére et de la Corréze. Statoins solutréens, et aurignaciennes. Paris, 1906. V. ö. L'Anthr. 1907. 102. l.

[2] *Période glyptique* néven említi összefoglaló néven az *étage de la sculpture*-t (= solutréi) és *étage de la gravure*-t (= magdaléni). A helyütt csak arra szorítkozunk, hogy már említett művein kivűl idézzük speciális művét *L'art pendant l'age du renne.* (U. itt találjuk összefoglalva irodalmi működését). V. ö. Bull. et Mém. Soc. d'Anthr. Paris l. s utalunk a L'Anthropologie-ban megjelent közléseire s ezek közűl is különösen *La station de Brassempouy et les statuettes humaines de la période glyptique* cziműre a L'Anthr. 1895.

[3] V. ö. a Les Grottes de Grimaldi (Boussé-Roussé) II. k. Monaco, 1906. *Verneau* tollából.

[4] Részletesebb felsorolását adja a magdaléni állatvilágnak *Mortillet.* Le Préhist. 1883. 451—464. l.

[5] *Girod (Dr. Paul)*, Les stations de l'age du Renne dans les vallés de la Vézére et de la Corréze. Stations solutréennes et aurignaciennes. Paris, 1906. V. ö. L'Anthr. 1907. 102. l.

[6] *H. Obermaier*, Die am Wagramdurchbruch gelegenen niederösterreichischen Quartärfundplätze. Jahrbuch für Altertumskunde II. 1908.

csontár, vagy tőrszerű eszközök s az elliptikus csontlapok egyszerű bevésett és körrajzokkal. Állatvilága nagyszámú *rénszarvas*ból és *Saïga antilope*ból áll. A *közép szakasz* vezető tipusai a nagyszámú, jórészt egysoros szakállal ellátott hárpunák vagy olyanok, melyeknek basisa fecskefarkszerűen végződik; csontpálczák félkörös átmenettel és hengeres hegyes csonteszközök, melyeknek alapja szintén bevágott. A körrajzok és bemetszések legnagyobb tökéletességüket érik el. A kovából való eszközök egyszerű pengék, fúrók, vakarókések. A *Rangifer tarandus* nagy bőségben, a *Saïga antilope* elvonulóban. A *felső szakaszt* a kétsoros szakállal ellátott hárpunák, czilindrikus csontvésők, az u. n. *kommandóbotok* jellemzik.[1] Fellépnek a vékonyabb, gondosabb kidolgozású csonttűk. Ezzel szemben hanyatlik a művészet, tisztán diszítő czélokat szolgál. Kovából megtaláljuk az eddigi tipusokat, ha ugyan erről szorosabb értelemben beszélni lehet, egyuttal fellépnek a vékony, keskeny, retouchirozott kis pengék. Faunájának főspeciesei: *Rangifer tarandus* és *Cervus elaphus.*

Ha Engis, Spy, Petit Modane leletei minden kétségen kivül fognak állani s azokat újabb leletek fogják megerősíteni, az újabb negyedkor egy fontos találmánya, az agyagművesség is helyet kér magának e korszak tárgyalása rendjén.[2]

E periodus legfontosabb emlékeit Francziaország, Spanyolország, Anglia, Belgium, Svájcz, Németország és Ausztria lelőhelyei szolgáltatták.

A magdaléni kultúra képviselője a *cromagnoni* typusú emberfaj.[3]

Az ifjabb negyedkor művészete.

Az aurignaci periodussal születik meg s kerek szobrászatban, lapos domborműben és festészetben nyilvánul. Anyaga csont és ritkábban kő (pl. a villendorfi még kiadatlan aurignaci kerek női szobor). A kerek szobrászat női és állatalakokat ábrázol. Azokra nézve tipikus a mellnek, czomboknak kövér volta. Koruk aurignaci és solutréi. Az állatalakok a solutréi ló kivételével a magdaléni periodusba tartoznak. Ide kell sorolnunk a kommandóbotok reliefszerüleg kidolgozott állatdiszítéseit is. Ezt a periodust jellemzik különösebben a lapos domborművek is, melyek diszítő czélokat szolgálnak. Az emberrel egyidejűleg élt állatokat ábrázolnak, bár nem vagyunk hijjával az emberalakot feltüntető lapos domborműveknek sem. Ezek között találunk olyanokat, melyek a férfit ábrázolják.

Az ifjabb negyedkor emberének ízléséről beszélnek azok a bevésett

---

[1] V. ö. *J. Reinach,* Alluvions et cavernes 283. l. — *Piette,* Filmles pleistocénes a Rev. préhist. 1906. évf.

[2] V. ö. Déchelette i. m. 169—171. L. u. itt a kérdés irodalmát.

[3] *Hamy,* La race de Cro-Magnon, *Quatrefages* és *Hamy,* Crania etnica 45., 53., 82., 83. l.; ezt a fajt képviselik még a következő lelőhelyek: La Chancelade *L. Testut*: Recherches anthrop. sur le squelette quaternaire de Chancelade (Dordogne). Lyon, 1889.) A mentonei gyermekbarlang hetedik rétege (V. ö. *Verneau,* L'Anthr. XIII. 1902.) a Lautsch melletti (Morvaország) Fürst-Johannes barlang (*Szombathy*: Un crâne de la race de Crô-Magnon trouvé en Moravie. Congr. intern. Paris, 1900.) stb. V. ö. *Déchelette* i. m. 286., 289. l.

diszítésekkel ellátotott csonteszközök is, melyeknek mustrái egyenes és görbe vonalakból állanak.

E korszak embere alkalmazta a vésést másutt is: a barlangok falán, a hol a vele élt állatok körvonalait bekarczolta s e körvonalakat befestette. Maradtak fenn ilyen emberábrázolások is. Nagy bőségében vagyunk a tisztán festett állatalakoknak is. Az ember is gyakran szerepel ebben az ábrázolásban.

Spanyol- és Francziaország barlangjai szolgáltatták eleddig ezt az anyagot.[1]

A paleolitos ember kora.

Magától értetődik, hogy csak relativus kormeghatározásról lehet szó. Ezt is a geologiától várhatjuk. Többen foglalkoztak a kérdéssel, de megegyező eredményekre még nem jutottak.

Mortillet 230—240 ezer évre becsüli a negyedkort. *Nüesch* a schweizershildi magdaléni réteg korát 20.000—24.000 évesnek tartja, a paleolitos és neolitos kor közötti réteg képződésére maximum 8000—12.000 évet számít. *Hein*[2] és *Brückner*[3] azt az időt, mely a glecserek utolsó visszavonulása és a jelenkor közt eltelt, 15—20.000 évre becsüli. *Déchelette* kerekszámban 200.000 évet vesz fel a paleolitos-korra.[4]

A hiatus kérdése.

Az az átmeneti idő, mely a paleolitos- és jelenkort áthidalja, geologiailag a jelenkorhoz tartozik. A rénszarvas északra vonul s előnyomul a szarvas s a jelen faunája. Vele ment-e a magdaléni ember is? Nyílt kérdés. Annyi tény, hogy több barlangban konstatálták, hogy a magdalénit oly réteg borítja, mely elhagyatottságot árul el. Dél-Francziaországban nagyobb szerencse kísérte a kutatók fáradozását. *Mortillet*[5] a tourassi barlangban, *Piette*[6] Mas-d'Azilon fedi fel ugyanazt a réteget, mely a hiatus kérdésének részben való megoldásához vezet. Kovái még magdaléni tipusúak, de szarvasagancsból készült hárpunái laposak, szakálluk kis méretűek, át vannak lyukasztva és kidolgozásuk többé nem mutatja a magdaléni periodus kifejlett műgyakor-

---

[1] V. ö. Déchelette i. m. Utalunk *Breuil* műveire, ki e téren a legszorgalmasabb munkások egyike. *Cartailhac et Breuil*, Peintures et gravures murales des cavernes pyrénéennes, L'Anthr. 1904. — *Breuil*, L'age des peintures d'Altamira, Rev. préhist. 1906. — *Breuil*, L'evolution de la peinture et de la gravure sur murailles dans les cavernes ornées de l'age du renne. Périgeoux, 1905. — *Cartailhac et Breuil*, La caverne d'Altamira a Santillane prés Santander (Espagne). Peintures et gravures murales des cavernes paleolithiques. Monaco, 1906. — V. ö. a kérdés irodalmát *Déchelette* i. m. 201—271. l.

[2] Vierteljahrschr. d. naturf. Gesellsch. Zürich. XXXIX. 2.

[3] IX. Jahresbericht d, geogr. Gesellseh. Bern 1891/92.

[4] i. m. 305. l. — *Croll, Lyel, Lubbock* számításai 240.000—850.000 év közt mozognak. V. ö. még *A. de Lapparent*, Les silex taillés et l'antiquité de l'homme; *M. Arne*, Remarques sur les chronomètres préhistoriques d'ordre claciaire. Périgueux 1905. (Congr. préhist. de France, 1re session Périgueux 1905.)

[5] Classif. paléont. etc. a Bull. Soc. d'Anthr. 1894. 241. l.

[6] *Ed. Piette*, Études d'ethnographie préhist. (Extr. de l'Anthr. VII. 3-ból). Les galets coloriés du Mas-d'Azil. — V. ö. még *Cartailhac*, La Grotte du Mas-d'Azil. L'Anthr. 1891.

latát, izlését. a mas-d'azili réteget még az u. n. *galets coloriés* jellemzik.

Az *arisi* periodust a magas vízállás, *Cervus elaphus* jellemzi. Bővebb vizsgálatra szorul.

A *campignyi* periodust[1] jobban és nagyobb területről ismerjük. *Ph. Salmon* vezeti be az irodalomba 1886-ban[2] Campigny után (Seine Inférieure). Ismerjük emlékeit Franciaországon kívül Angliában, Belgiumban, Dániában, Lengyelországban, Finnországban, az Uralban, délen pédig Itáliában. Különösen két tisztán pattintott eszköz jellemzi. Az egyiket baltának nevezhetnők s formája megközelíti az egyenszárú háromszög-alakot, melynek csúcsa be van ütve, vagy kerekítve. A másik egy hosszúkás, elnyújtott ovális formát mutat. Mindkettőnek analogiáját megtalátjuk a dániai kjökkenmöddingekben. A rokonság köztük kétségtelen. Nyomon követhetjük ezt a rokonságot Skandináviában is.[3]

A. de Mortillet nyomán[4] még egy eszközsorozat ékelődik be az átmeneti periodusba a hiatus csökkentésére. Kis méretűek, a rombus, trapez, körszelet, háromszög formáit mutatják. Lelőhelyük után *tardenoisi* néven szerepelnek.

Míg az *azili* a paleolitos-kor kulturájának tovább folytatása szempontjából bír fontossággal, a *campignyi* a kjökkonmöddingek kultúrájával való rokonság kapcsán érdemel különös figyelmet. A hiatus kérdésének megoldására, reméljük, ez adja majd kezünbe a kulcsot.

Magyarország paleolithikuma.

Befejezésül kötelességünk röviden hazánk paleolitikumáról megemlékeznünk.

Az első lépés dicsősége *Herman Ottó*t illeti, ki a miskolczi szakóczák közlésével hazánkra nézve felszínre veti a kérdést.[5] Az a heves támadás, mely ezt kísérte[6], szívós kitartásra ösztökélte. Mindössze egy szakember áll melléje, dr. Pósta Béla, ki egy, a Nemzeti Múzeumban tartott nyilvános előadásban a kérdéssel kapcsolatosan utal egyfelől a megfelelő francziaországi példákra, máslelól kiemeli a miskolczi szakóczák lelőhelyének földrajzi összefüggését a szomszédos osztrák tartományok paleolitos-kori lelőhelyeivel. Utal végül arra a

---

[1] Nem tartjuk egészen megfelelőnek a periodus elnevezést, inkább tipusjelző.

[2] *Ph. Salmon*, Dictionnaire des sciences anthropologiques, Paris, Doin 1886 (Neolithique alatt). — V. ö. még *Pigorini*, Continuazione della civ. paleol. etc. Bull. paleth. Ital. XXVIII. 1902. 158. l.

[3] V. ö. *Montelius*, Les temps préhist. en Suède. II. t. 1. 2. ábr.

[4] *A. de Mortillet*, Les petits silex taillés à contours géométriques trouvés en Europe, Asie et Afrique (Rev. école d'Anthr. VI. 1896). — V. ö. még a Le Préhist. harmadik kiad. 21. l.

[5] *Herman O.*, A miskolczi palaeolith-lelet. Term. tud. Közl. 1893. Archaeologiai Értesitő 1893. 1—25. 176. l. — *Hampel J.*, u. o. 186. l. — *Herman O.*, Der paläolitische Fund v. Miskolcz, Mitth. d. Anthr. Ges. in Wien, XXIII. 1893. 77. l.

[6] *Török A.*, Der paläol. Fund v. Miskolcz und die Frage des diluv. Menschen in Ungarn. Ethnol. Mitth. aus Ungarn III. 1893.

Halaváts Gy., Arch. Ért. XIII. 186. l.; — Miskolcz város földtani viszonyai. F. K. XXIV. 1823. Zum paläol. Funde v. Miskolcz, Mitth. Anthr. Ges. in Wien XXIII. 92. — Globus LXIV. 84; — L'Anthropologie V. 1904. 78. l.

keskeny sávra, mely tovább vezet bennünket Oroszországba az Olonec kormányzóságba.[1]

Nem esünk túlzásba, ha azt mondjuk, hogy a Herman Ottó kezdeményezése Magyarország paleolitikumára nézve azzal a jelentőséggel bír, melylyel egy Boucher de Perthesé Francziaországban, Prestwiché, Evansé Angliában stb. Hisz mi más, mint Herman szívós kitartása, erős hite és fáradságot nem ismerő búzgalma eredményezte, hogy a földmívelesügyi kormány a megfelelő anyagi támogatás megadásával lehetővé tette a kérdés tisztázását? Csak kötelességet teljesítünk vele, mikor az elismerés pálmáját neki nyújtjuk.

Papp Károly kutatásai csak geologiai szempontból oldják meg a kérdést, arheologiai tekintetben még függőben tartják.[2] *Dr. Kadić Ottokár*nak főként a Szeleta-barlangban végzett ásatásai pedig végleg igazolták Herman Ottót.[3]

A kérdés ezzel megszűnt vitásnak lenni: Magyarországon, Miskolcz vidékén, a paleolitos-kor kultúrája képviselve van. Hogy ez a további kutatás kötelességét rójja reánk, minden szakember érzi.[4]

A miskolczi paleolitikum egész eddigi anyagát, irodalmát felölelő értekezés jelent meg közelebbről Herman tollából. E helyütt uem akarunk ismétlésekbe bocsátkozni, csak utalunk rá.[5] E helyett a tipologia szempontjából óhajtunk röviden a kérdéshez hozzászólani.

Véleményünk szerint az a három szakócza, melyet Herman a kérdés felvetésekor az Arch. Ért. 1893. évfolyamában, 4—6. ábra alatt közöl, *acheuli tipusú* s ennek a periodusnak korábbi szakaszát képviselik. Főként a 4. és 5. ábrán feltüntetett két szakócza, melyek közűl a 4. mandula, az 5. ovális alakú. Ifjabb acheulinak tartjuk a Petőfi-utczai kis szakóczát is, melyet Papp K. i. értekezése 17. ábra alatt közöl. A legszebbek közé tartozik, a mit e nemben külföldi leletekben is ismerünk.

Határozottan a *solutréi periodus alsó horizontjába* tartozik az a csonka, babérlevél alakú penge, melyet Herman *Zum Solutréen von Miskolcz* czímű értekezése 4. ábrájában közöl. Ugyanezt a horizontot képviseli még két babérlevél alakú penge, melyek a Szeleta-barlangból származnak.[6]

Acheuli tipusúnak tartjuk a Kadićtól a Szeleta-barlang előcsarnokában ásott s idézett értekezése 3. ábrája alatt közölt szakóczákat. A barlang hátsó felében kiásott s id. ért. 4. ábr. 1. és 2. szám alatt

---

[1] *Herman O.*, Zum Solutréen von Miskolcz. Mitth. A. Ges. in Wien. XXXVI. 1906. 4—5. l.

[2] *Papp Károly*, Miskolcz környékének geologiai viszonyai (M. kir. Földt. Int. Évkönyve XVI. k. 3. füzet)

[3] *Dr. Kadić Ottokár*, Adatok a szinvavölgyi diluviális ember kérdéséhez (Földtani Közlöny XXXVII, 1907. 382—295).

[4] E sorok irása közben olvassuk, hogy *Kormos Tivadar* a Magy. Földr. Társ. febr. ülésén tatai kiküldetéséről szóló beszámolójában azt mondja, hogy ott a mammuttal egyidejűleg az ember is élt.

[5] Das Paläolithicum des Bükkgebirges in Ungarn (Mitth. d. Anthr. Ges. in Wien XXXVIII. 1908.

[6] U. o. VIII. és IX. t. és 2. ábra. Herman u. i. 27. l. vékony voltára támaszkodva, egy kategoriába vonja ezekkel a Petőfi-utczai, tőlünk ifjabb acheulinak nevezett kis szakóczát (u. i. VIII. és IX. t. 3.). Megmunkálása mindenesetre finom — tisztán rajza után ítélve —, tipusa azonban ellene mond az egykorúságnak.

közölt eszközt nem tartjuk vezető tipusnak, bár ismerünk hasonló tipust a moustieri periodusból. Az ugyanitt 3. szám alatt közölt szakócza acheuli tipust mutat, határozott véleményt azonban nem mondhatunk róla, mert nem ismerjük méreteit.[1]

Papp Károly tourassinak nevezi a tőle Miskolczon a Petőfi-utcza 12. számú ház udvarán ásott s i. értek. 16. ábr. 1—7. szám alatt közölt eszközöket. A diluvium és alluvium határán sárgásbarna nyirokból kerültek elő. Úgy hiszszük, hogy az elnevezésben az előfordulási réteg vezette. A magunk részéről fenntartjuk véleményünket ezekre nézve mindaddig, míg alkalmunk lesz velök behatóbban foglalkozni.

Ennyit röviden a magyarországi paleolitos eszközök tipusáról.

Felmerül az a kérdés, mennyiben hozhatók ezek összefüggésbe egyfelől a Miskolcz környéki, másfelől különlegesen a Szeleta-barlang diluviális faunájával?

Papp Károly[2] szerint a Miskolcz környéki diluviális kavicsokban a következő maradványok mutathatók ki: *Elephas primigenius Blmb, Rhinoceros tichorhinus Cuv., Equus caballus Linne.* Ez a fauna megerősíti az acheuli és solutréi tipusú eszközök kormeghatározását. Csakhogy *Kadić Ottokár* a Szeleta-barlang bejáratánál is, belső felében is azt találta, hogy a rétegeket az *Ursus spelaeus* jellemzi. Erről meg tudjuk, hogy a közép- és új-diluviumnak jellemző állata. A most említett két helyről származó eszközöket pedig acheuli tipusúaknak jellemeztük. Itt látszólag ellenmondás van. Valójában úgy áll a dolog, hogy az Ursus spelaeus már a chelli periodusban feltűnik szórványosan,[3] másfelől pedig arheologiai szempontból vizsgálva a dolgot, bizonyos időnek kellett elmúlnia, míg egyik periodus kultúrája hozzánk eljutott. Igy eshetett meg az, hogy ugyanazon ízlésnek nem teljesen ugyanaz a fauna felel meg az európai paleolitikum nyugat-délnyugati zónájában és keleti kiágazásaiban.

Indokolásunk hipotetikus voltát, magunk is érezzük. A tökéletes valóság kiderítését a további kutatásoktól várjuk.[4]

* * *

Ha e rövidre vont ismertetésünkkel sikerült a régibb kőkorra terelnünk a figyelmet s arról áttekinthető képet adnunk: elértük célunkat. Utolsó szónk pedig legyen a köszönet szava azok iránt, kik e korszak mívelésével, a figyelemnek ez iránt való felkeltésével szolgálatot tettek a magyar tudománynak.

Dr. Roska Márton.

---

[1] Sajnáljuk, hogy Kadić nem közölte azt az állitólag nagyon szép szakóczát, melylyel munkásai meglepték. Tán világosságot derített volna erre is.

[2] I. értek. 118—119. l.

[3] V. ö. *Mortillet*, Le Préhist. 1883. 189—212. l.

[4] Addig is annak a reményünknek adunk kifejezést, hogy az eddig feltárt anyag a maga teljességében, rétegek szerint, mielőbb közlésre kerül.

A Duna-Tisza közének régészeti kutatása.

E két hatalmas folyam között messze terjedő mezőkön mozgalmas élet folyhatott s századokon át a népek ezrei éltek itt. A nagy hun birodalom székhelye itt volt s ezrek tanyáztak ennek közelében. A Duna-Tisza közének aranykalászt termő humusza alatt porladó népek ezreinek maradványai tanúbizonyságot tesznek minderről.

Bármerre vág mélyebb nyomot a földmunkás ásójának éles vasa, vagy szánt mélyebb barázdát a fényes eke éle, töménytelen mennyiségben kerülnek elő az úrnák és edények ékített és egyszerű cserepei, a rég porladó emberek csontjai s a velük egy sírba temetett fegyvereik, ékszereik, gyöngyeik. Alig akad a zöld vetések, vagy virágzó akáczok közül kifehérlő tanya, alig van mérsékelten emelkedő igénytelen halom, mely alatt örök álmukat ne aludnák ismeretes harczos törzsek s ismeretlen békés nomád népeknek elhantolt halottjai.

Míg a Duna-Tisza közének értelmes magyarsága legszebb foglalkozásnak tekintette a szabad pásztorkodás mesterségét s míg a halgazdag Tisza partjának edzett népe legszívesebben tömörült gazdag halászbokorba, addig a földnek mélyét nem igen bolygatták meg. A gyengén hasogatott barázdában is megnövekedett a ringó aranykalász. Midőn pedig később az élet nehezültével kultura alá fogták a napi járásra terjedő pihent legelőket, még az sem volt romboló hatással a mélyebben fekvő régi sírokra és ismeretlenül elrejtőzött terjedelmes temetőkre.

Midőn azonban a hegyvidéki drága szőlők pusztulásával a Duna-Tisza közének immunis homokja kezdett kincseket adni a vállalkozó szőlőmívelőnek, mind nagyobb és nagyobb mértékben kezdték a Duna-Tisza közén a szőlőtelepítést s vele együtt fokozódott mértékben forgatta fel az élelmes munkás kéz mélyebben és mélyebben a termő húmuszt. Minél jobban szaporodott e két folyam között élő magyarság megélhetési gondja s minél jobban szaporodtak a kulturális haladással városi vagy községi terhei, egymás után osztotta fel és törte fel a századokig érintetlen közös legelőket. A fejlődő agrikulturával egymás után tüntek el a terméketlen buczkák s a hepe-hupás felületeket hangyaszorgalmú munkásság egyengette el sík rónává.

E fellendült agrikultur munkával egyre jobban kerültek napvilágra a régi kornak föld mélyében levő, érdekes emlékei, tanulságos leletei, de azokat a durva munkáskéz legtöbbször a legbarbárabb módon pusztította el és semmisítette meg.

Minden úrnában, minden sírmellékletül szolgáló edényben a munkában izzadó napszámos pénzt sejtett s első dolga volt, hogy amit századok épen megőriztek, azt egy ásó- vagy kapaütéssel pillanat alatt szétüsse és kiváncsian lesse a benne elrejtett pénzek hullását. Ha élénk

fantáziájával kiszínezett reményében csalatkozott, akkor felgerjedt haragjában a megmaradt cserepeken állott kegyetlen bosszút.

Sokszor a föld fordításában nem is ment mélyebben s csak azt pusztitotta el, a mi fölszínre került. A napfényre kerülő síroknak mélyebben fekvő leletei a legtöbbször ott maradtak érintetlenül s ma virágzó szőlőtelepek, érett gyümölcscsel díszlő nagy gyümölcsösök teszik lehetetlenné a több holdra alattuk elterülő terjedelmes temetők felkutatását és feltárását.

A kereskedelmi forgalom élénksége, a városok fejlődése, a haladó élet modernsége egyre jobban sürgeti a vasútak, kőútak s transzverzális műútak épitését. Ezerekre megy ama leleteknek a száma, miket ilyenkor a felfogadott földmunkások elpusztítanak. Néhány tárgyat ugyan megmentenek a vállalatoknál dolgozó mérnökök, de az igy munkások útján előkerült, vagy a mérnökök által szanaszét hordott régi leletek kellő szakértelem hiányában elkallódnak és értéküket vesztik a régiség tudományára nézve.

Ujabban sokat foglalkoztak azzal a tervvel, hogy a Duna-Tiszacsatornát kiépitsék. Ez pedig rengeteg földmunkát igényel. A hosszú csatorna tervezett irányai a legérdekesebb arheológiai pontokon fog keresztülhaladni, éppen azért, a Duna-Tisza köze régészeti kutatásának érdekében, a munka megkezdése előtt már gondolni kell arra, hogy az előkerülő leletek megmentessenek.

Ebben a tekintetben egyöntetűen kellene eljárnia a Duna-Tisza köze összes vidéki múzeumai vezetőségeinek, hogy a maguk körzetében előkerülő leleteket megmenthessék. Állami védelmet kellene kieszközölni az előkerülő leletekre.

De még van egy más mód is, melylyel a Duna-Tisza közének igen nagyszámú leletét megmenthetjük. Igaz, hogy ez fáradságos eljárás, de sikerrel biztat.

A téli időben, midőn a földmunka szünetel, gyűjtsék össze a maguk körébe a vidéki múzeumok vezetői a földmunkásokat, kik az ország e részén nagy számmal vannak. Tartsanak nekik előadásokat a régi leletekről, vigyék fel őket múzeumiakba, mutassák meg nekik az előkerült leleteket, magyarázzák meg, hogy az úrnákban nem pénzeket rejtettek el. Oktassák ki őket arra, hogy a leleteket ne bántsák, de tegyenek róla jelentést vagy a gazdának, vagy a munka felügyelőjének, vagy a vállalkozóknak, hogy azok értesítsék a múzeumok őreit. Ha azután az illető munkásokat ilyen jelentésért még jutalmazhatjuk is, lassankint el fogjuk érni, hogy maguk a munkások lesznek kutatásainkban a legjobb segitőtársak.

Igy kitartó munka mellett, ha a fentartó hatóságok is segítő kezet nyújtanak, a Duna-Tisza közének vidéki múzeumai pár évtized alatt ennek a régészetileg érdekes és gazdag, a régészetre nézve pedig fontos vidéknek képesek lesznek hű arheológiai képét adni.

Terv vezessen bennünket kutatásainkban, ne pedig ötlet, vagy éppen a szerencsében való bizakodás, mert az utóbbiakkal vajmi kevésre mehetünk.

Szalay Gyula.

Vénus-szobor régiségtárunkban.

Az elmúlt deczember hó 23-án volt nyolcz éve annak, hogy gyűjteményünk római kori csoportjába bekebeleztük azt a bronzból készült, császárkori Vénus-szobrot, melynek mellékelten képét adjuk, s részletesebb ismertetését is megkísértjük.[1] Elég későre, — mondhatná valaki. Igaz; de a késedelemnek oka van. Részletes ismertetésével u. i. vártunk arra az időre, mikor ez a mi szándékunk szerint való módon történhetik meg, azaz be akartuk várni, midőn a megfelelő irodalmi és egyéb eszközök állanak rendelkezésünkre. Fájdalom ez az idő a mai napig sem jött el. Még fájdalmasabb, hogy a közel jövőben sincs kilátásunk reá. Minthogy pedig gyűjteményünk római csoportjában az utolsó tíz évi gyarapodásnak körülbelül legszebb darabja, hadd ismerjék meg közelebbről az érdeklődők. A mennyire túlságosan szerény eszközeink megengedik, igyekezünk részletes képet adni róla.

Eladójának, egy helybeli pénzügyi tisztviselőnek, bemondása szerint Tordán a Híd-utczában lelték, 1893-ban, az utcza felbontása alkalmával. Magassága diadémával együtt 28 cm., a nélkül 20·2 cm. Kétségtelenül Aphroditet ábrázolja. A test súlya teljesen a ballábon nyugszik, míg az oldalt tett és hátra húzott jobb lábbal csak gyöngén támaszkodik. Fejét enyhén jobbra fordítva előre hajtja. Egész tartásában nyugalom van.

Jobb karja elveszett; a másik is leesett, de megvan, s rövid időre, mint pl. a fényképezés tartamára fel is illeszthető. A beillesztés helyének elfedésére igen alkalmas az éppen oda mintázott karperecz. Azonban a lejáró rész töve töredezett, s ezért nem is illeszthető vissza pontosan. E miatt a balkéz a fényképen sincs épen abban a helyzetben, mint eredetileg volt. Nagyjában azonban mégis megfelel annak, s egy pillanatig sem hagy kétségben arról, hogy fügefalevél szerepét tölti be. És ezzel elősegíti, hogy az elveszett kar állását is meghatározhassuk. A mi nem olyan könnyű, mint első tekintetre gondoltuk.

Kiindulási pontúl mindenesetre a balkéz tartása szolgál. De nem kielégítően, mert olyan Aphrodite-szobrunk, melynél az egyik kéznek a fentebb említett szerep jút, nem egy van, hanem sok. Ha csak a ruhátlan szobrokat vesszük is, jelentékeny a számuk. Egyedül a nápolyi Museo Borbonicoból egy egész sorozatot mutat be Reinach reper-

---

[1] Leltári száma I. 475. V. ö. a gyűjteményünk 1900. évi gyarapodásáról szóló igazgatói jelentéssel, *Erdélyi Múzeum* 1901. évi folyam 301—2. lap.

toriuma.[1] De ilyen még a híres Medici-féle Vénus Firenzében, hogy a kapitoliumi és vatikáni múzeumok, s a Torlonia-gyűjtemény darabjain kívül mást névszerint ne is említsünk.[2] Mindeniknek egyik keze a fügefalevél már említett szerepét játsza és pedig természetesen az a kéz, mely a test egész súlyát tartó láb felől van. Másik kezükkel rendesen keblüket takarják el, vagy a mellettük levő oszlopra, edényre stb. támaszkodnak.

Minthogy szobrunk mellett semmi olyan nincs, a mire a jobb kezet támasztani lehetne, s nem is volt, — természetes, hogy ez a kiegészítési mód magától kiesik a számításból. De nem volna meglepő, ha a másik kiegészítést ajánlanók, t. i. azt, hogy a jobb kéz a bal keblet takarja el, de olyan módon, hogy könyökben megtörve a jobb keblet is elfedi részben. Kivált ha kissé magasabban állónak vesszük a szobrot úgy, hogy a szemlélő tekintete hegyes szög alatt éri a test felső részét. Ez ellen a kiegészítés ellen nem lehetne még az egyensúly nevében sem kifogást emelni. Mert igaz ugyan, hogy ilyen kiegészítés esetén a jobb könyök kissé kívül esnék azon a vonalon, mely a bal kéz vonalának megfelelő — már pedig ez mindenesetre számításba jöhet, mikor a test egész súlya az ellenkező lábon nyugszik — de tekintettel a testtartás nyugodtságára, nem volna aggasztó, zavaró a szemlélőre nézve. Egészen más oka van tehát annak, ha a kiegészítésnél az említett szobrok egy harmadik tipusát fogadjuk el követendő például. Azt, a melyik kevesebb példával képviselt ugyan, de a mi szobrunk fejtartása mellett sokkal valószínűbb. A jobb oldal felé kissé előrehajtott fej, az arcz nyugodt, szemlélődő kifejezése mellett valószínű, hogy az istennő jobb kezében valamit tartott, s egész lényét annak szemlélése foglalta le. Sőt egy kis jóakarattal és képzelő erővel, szája szélén a halvány mosolyt is felfedezhetjük: az szokott ilyen csöndesen, lehelletszerűen mosolyogni, a ki gondolataival megelégedett.

Az elébb emltíett két tipus darabjai mind a fürdéshez készülődő istennőt ábrázolják. A mellettük levő ruha, stb. kétségtelenné teszik ezt. A nem egyszer ott látható Amor csak még bizonyosabbá tesz arról, a mit nála nélkül is tudtunk, hogy csakugyan a szerelem istennőjével van dolgunk. Az istennő néha az előtte levő vizet nézegeti, ámbár ez sem egészen bizonyos: a melyeknél így magyarázzák a helyzetet, a szem kissé messz bb tekint, mint a hogy az előtte levő medencze megkivánná. Többször — mondhatjuk általában — azonban fejét feltartva, izgatottan néz széjjel, hogy nem lepi-e meg avatatlan szem? Szemléletükön az ember szinte látja a test ideges mozgását a félelem miatt, valamint az sem marad titok, hogy az az istennő tudja, hogy lehet félnie. Természetes tehát, ha bájait, a mennyire lehet eltakarja. De a mi istennőnk egészen más. Bal kezével ugyan ez is szemérmes mozdulatot tesz, de mozdulata teljesen önkénytelen, öntudatlan. Meglepetéstől nem kell tartania, s így teljesen a nyugodt szemlélődésnek és ezzel kapcsolatos gondolatainak adhatja át magát. Ezeket a gondolatokat pedig az a tárgy kelti benne, melyet jobb kezében tart.

---

[1] *S. Reinach*, Répertoire de la statuaire etc. Paris, 1897. I. köt. pl. 606. A—B., 617.
[2] *Reinach*, i. m. I. köt. pl. 612, 621—27.

Ez a tárgy azonban, fájdalom, a kézzel együtt elveszett, s így csak találgathatjuk, hogy mi volt. Először természetesen tükörre gondolunk. Helytelenül, mert az a legkevésbé valószínű. Alábbi fejtegetéseink során kitűnik, hogy ez a szobor nem eredeti konczepczió, hanem kisebbített mása egy legalább életnagyságú és valamelyes talapzatra szánt szobornak. Ilyennek kezébe pedig nem való a tükör. Megvan az a veszélye, hogy a tükör az arczot eltakarja a szemlélő elől. Már pedig még egy Aphroditenek sem ambicziója az, hogy szép arczát ne lássák, annál kevésbé a művésznek. Ez a kiegészítési mód tehát elesnék.

Marad még mindig három, t. i. hogy: *almát, kagylót,* vagy *valami* (olajas) *edénykét* adjunk a kezébe. Itt azonban már meg kell állanunk az okoskodásban, mert mindenik lehetséges. Egyedül az nem, a mire pedig szintén van példa, hogy t. i. galambot tartson a kezében. Az ehhez szükséges kéztartás, nem felelne meg a másik kéz tartásának, t. i. ezt a kezét szintén egészen le kellene eresztenie, s ez veszélyeztetné a művészi hatást azzal, hogy a két kéz tartását nagyon egyhangúvá teszi. Mi tehát megmaradunk az előbbi kiegészítés mellett. A testtartás megállapítása után tovább mehetünk egy lépéssel, hogy a testet részleteiben is megismerjük.

Az idomokat teltség és lágyság jellemzik, de még mindig a jó ízlés határain belül. Midössze a természetességre való törekvés tűnik ki ebből. Kivált a hát nagyon naturalisztikus, de ugyanezzel a jellemvonással találkozunk, ha a keblet, csípőt, czombot vesszük alaposabb szemlélet alá, avagy a vállak kiképzését nézzük. A keblek tömöttek, izlésesen felkapottak; kecsességüket csak fokozza a környezet szabályos mélyedése és domborodása. A csípő vonala élénken emlékeztet a IV. század legjobb monumentalis görög szobraira. A lábfejeknél is látható a naturalisztikus jellemvonás, a mely pl. a jobb láb kis újját még kissé el is nyomorítja: olyan sajátság, mely idealis felfogás mellett nem volna hangsúlyozandó. Általában a lábszárokat és lábfejeket a fénykép sokkal vaskosabbaknak tünteti fel, mint a milyenek azok a valóságban. A lábfejnek a kis és nagy lábújjak tövénél mért szélessége megfelel a saroktól a kis lábújjig mért hosszúságnak, s ez körülbelül annyi, mint a két sarok távolsága. A lábfejnek a saroktól a nagy lábújjig mért hossza pedig nagyjában egyezik a két nagy lábújj távolságával. Csak valamicskével, egy-két mm.-rel nagyobb a távolság.

Az egész test arányait nézve, említettük, hogy magassága a diadémával együtt 28 cm., a nélkül 26·2 cm. Ebből 15·7 cm. esik a köldöktől a talpig való részre, míg 10·5 cm. az ezen felül (a diadéma alsó széléig) valóra marad.

Ez az arány nem felel meg a Zeising-féle aranymetszési aránynak.[1] Annál kevésbé felel meg akkor, ha a felső testhez még a diadéma magasságát is hozzá vesszük. Kitettük tehát mind a két — t. i. a diadémával és a nélkül való — méretet. Meggyőződésünk az, hogy

---

[1] V. ö. *Förster,* dr. Ernst, Vorschule der Kunstgeschichte, Leipzig, 1862; 134. s köv. lapok. *Riegel,* Hermann: Die bildenden Künste, Frankfurt a/M. 1895. 72. s köv., 132. s köv. lapok.

szobrunk nem önálló konczepczió, s készítője előtt egy ennél sokkal kiválóbb alkotás állott, már akár eredetiben, akár másolatban. Ezen pedig nem volt diadéma, hanem az szobrunk készítőjének hozzáadása. Ha előbbi, a méreteken alapuló bizonyítékunk nem volna is, erre a feltevésre kellene jútnunk, látván azt, hogy pl. a diadéma szalagjai milyen mereven esnek a vállra. Bizony az a diadéma elnyomja az arczot, szalagjai pedig sehogy sem akarnak zavartalan harmoniába olvadni az egészszel. De mégha ez a megfigyelésünk téves volna is, egy másik tény még nyomósabban szól a mellett, hogy a diadéma nem volt meg azon a példán, melyről a mester dolgozott.

Ez a tény pedig a következő. Említettük már, hogy az alsó és felső test aránya, — sem diadémával, sem a nélkül — meg nem felel a Zeising-féle elméletnek. De ha diadéma nélkül vesszük ezeket az arányokat, s nem feledjük, hogy női testtel van dolgunk, melynél a metszési vonalnak már az elmélet szerint is valamivel fentebb kell esnie: — olyan arányszámokat találunk, melyek miliméternyi pontossággal egyeznek a knidosi Aphrodite arányaival.[1] Ez pedig annál fontosabb, mert a testrészek további részletezésnél szintén egyező arányokat mutatnak. Ezek az arányok pedig nemcsak a két szobornál egyezők, hanem már a Zeising-féle elméletnek is megfelelnek. A felső test méretei szobrunknál a következők: köldöktől állig 6·5 cm., onnan a diadéma aljáig 4 cm.; az alsó testéi pedig: köldöktől a térdkalácsig 9·7 cm., ettől a talpig 6 cm.[2] De csak akkor kapjuk ezt az utóbbi méretet, ha a térdkalács középső részéig mérjük a köldöktől való távolságot, míg ha annak aljáig vesszük a mértéket, a pontos aránytól némi eltérést találunk. Azt az eltérést, hogy az alsó lábszárak nehány miliméterrel rövidebbek, mint kellene lenniök. Azonban ez sem a véletlen dolga, s nem is példátlan jelenség. Magyarázatát Furtwängler Adolf adta meg, az Athena Lemnia egyik másolatánál tett hasonló megfigyelésével kapcsolatosan.[3] Magyarázata az, hogy az eredeti valami magasabb talapzaton állott, s így a felső test az alólról szemlélő előtt valamivel rövidebbnek látszott, mint az a valóságban volt. Pheidias erre előre számítván, az alsó lábszárakat valamivel rövidebbre vette, hogy a szemlélő a helyes arányban lássa a testrészeket. Természetes, hogy ez a művészi fogás nem maradt a feltaláló titka, hanem idővel általánosan ismerték a művészek.

A szobrunkon megállapított nehány milimeternyi eltérés életnagyságú szobornál körülbelül feleannyi centimeternek felel meg. Szobrunk készítője tehát legalább életnagyságú, magasabb talapzatra szánt példa után dolgozott. Ennek méreteit minden kritika nélkül vitte át a kisebbített szoborra. Ha csak fel nem tételezzük, hogy tudatosan tette, mert szobrunk is állhatott kissé magasabban, valami előkelőbb ház

---

[1] Már t. i. a mennyire megállapítható azon a kis képen való utána-méréssel, melyet ez utóbbiról *metszési pontok jelölésével Försternél találunk.* (I. m. 135. lap.) Talán felesleges hangsúlyoznunk, hogy Praxiteles remekének csak gipszmásolata is milyen fontos szolgálatot tenne, ha méréseinket rajta végezhetnők. Lényeges eltérés azonban aligha mutatkoznék akkor is.

[2] Tehát az arány ez: 10·5 : 6·5 = 6·5 : 4; illetőleg 15·7 : 9·7 = 9·7 : 6.

[3] Meisterwerke d. griech. Plastik, Leipzig—Berlin, 1893., 35. lap.

megfelelő helyiségében. Ha nem is remekmű, de — kivált karához képest — szép és jó darab ahhoz, hogy ezt feltételezhessük.

De itt az ideje, hogy az egész testre vonatkozó fejtegetéseinket befejezve, áttérjünk az egyes testrészek ismertetésére. Kezdjük mindjárt a *fejen*. Említettük, hogy kissé jobbra fordított és előre hajtott. Diadéma nélkül széles tojásdad formájú, melyről jellemzésül azt mondhatjuk, hogy *nem* olyan, mint a Kr. e. V-ik századbeli görög szobrokéi.

Hajkezelése kétféle: más a diadéma előtt levő rész, s más az attól hátra esőjé. Emennek kezelésében sok hasonlóságot találunk a knidosi Aphrodite hajkezelésével,[1] bár ítéletünket megnehezíti a szobrunk fején levő diadéma. Mivel ugyanazon a helyen van felillesztve, mint amannál a ténia, világos, hogy azt helyettesíti. De nem ez az egyetlen eltérés. Amott a ténia előtt is hullámos, kétfelé választott és a homlok felett felfogott hosszú hajat látunk, míg szobrunk készítője a diadéma előtt rövid és göndörített hajat ábrázol úgy, hogy valóságos paróka áll előttünk, mint azt a Kr. u. I. század második felében viselték.[2] A konty képzési módja épen úgy közös vonásuk, mint az, a hogyan a haj a fület eltakarja. Ezek után nem volna talán meglepő az sem, ha a két arczot is hasonlónak mondanók. De ezt a hasonlóságot nem könnyű felfedezni már csak azért sem, mert amaz egy ideálizált arcz, ez ellenben nem sokat mutat abból. Igaz, hogy ítéletünket itt is nagyon zavarja a nagy hajkorona és nehéz diadéma, melyek az arczot meglehetősen elnyomják.

A diadéma magassága 1·8—2 cm. lehetett. Ma már nem ép, mert az akantus levelek és virágcsokrok, melyek felső széléből emelkedtek ki, ma már többé-kevésbé megsérültek, vagy tetjesen letörtek. Körülbelül öt ilyen levél és virágcsokor váltakozhatott eredetileg rajta, ma azonban csak egy-egy látható a balkéz felőli részen. Kivált a leveleknél kétségtelenül megállapítható, hogy alól csokorba voltak kötve. A diadéma pántja vésett díszítésekkel ékes. Középen végeivel felfelé fordított félhold alakú díszítés van, két oldalt stilizált akantus-levelek.

Az arcz szabályos tojásidomú; telt, de nem annyira húsos, mint a test többi részei. Mindenesetre a fejdíszek miatt is látszik kisebbnek, s már e miatt is valószínű, hogy azok az eredetinél nem voltak meg. Magas (7 mm.) derült homloka enyhén domború, s a hajkoszorú úgy övezi, mint a IV. szbeli szobroknál láthatjuk. Csak a szemüregek teltebbek valamivel, melyeket a szemöldökek szabályos, nem túlmagas és nem túlalacsony ívben szegélyeznek. Szintén szabályos, nem vékony és nem húsos orra és felső ajaka a telt állal bájos keretet ad a kissé kicsiny, félig nyitott szájnak. Ebben a szájban nyoma sincs annak, hogy monumentális előkép után mintázták volna. Ellenkezőleg a szájszélek túlságos részletezése azt a benyomást teszi, hogy természet után ábrázolták. Az elmondottakkal kapcsolatosan a következő méreteket

---

[1] *Winter*, Fr., Kunstgeschichte in Bildern, 1900. I. köt. 55. táb. 2—3. szám.

[2] V. ö. *Furtwängler*, A., Beschr. d. geschnitt. Steine in Antiquarium. (Kön. Mus. zu Berlin) 1896. XXI. táb. 2334. és 2338. Az Arch. Ért. 1907. évi folyam. 130. s köv. lapokon a *Hekler Antal* dr. közleményével kapcsolatosan is találkozunk hasonló hajviseletű női alakokkal (III. táb. 2., IV. táb. 4. s V. táb. 2.) fájdalom azonban azok után sem igen lehet ítélni.

jegyezhetjük fel. A szájszéltől a szem belső sarkáig 9·5 mm. a távolság, vagyis akkora, mint az orr hossza a szemöldökig s körülbelül egyezik a két szemgolyó hosszúságával. Ugyanez a mérete az alsó és a középarcznak is, — külön-külön. Nem különben megegyezik az orrnak az orrtőig mért s a homloknak az orrtőtől a hajtőig való távolsága, azaz 8—8 mm. A szemüregnek hosszúsága egyenként 6·5 mm. A száj hosszúsága ellenben (6·5 mm.), nem egészen másfélszerese az egyik szemgolyó hosszának, s körülbelül egyezik a homlok magasságával.[1]

Az alább felsorolandó méreteket nem igen szokták megadni, de olyan műnél, melyet más után készültnek tartunk, nem lesz érdektelen felemlítenünk. Így azt, hogy a honalj szélessége 5·4 cm., vagyis mintegy fél czentiméterrel kisebb, mint a far szélessége; női testnél helyes arány. Körülbelül ennyivel több az utóbbinál a vállak szélessége.

Megtettük a szükséges számításokat, s arra a tapasztalatra jutottunk, hogy ezek a méretek sokkal jobban megfelelnek az olyan szobor arányainak, mely 26·2 cm. magasságú, mint a 28 cm.-esnek.[2] Az előbbitől alig térnek el, s ha mi jelentéktelen eltérést találunk, azt nyugodtan tudomásúl vehetjük, mert a lényeget, épen jelentéktelenségük miatt nem érintik. Ellenben nagyobbak volnának a 28 cm.-es magasságot véve alapúl. Ez is nyomós bizonyíték a mellett, hogy szobrunk készítője olyan példa után dolgozott, melyen nem volt diadéma, hanem azt ő adta hozzá.

De marad még tisztázni való kérdésünk.

Többször említettük a test arányainak a knidosi Aphrodite arányaival való egyezését. Más hasonlóságot is találtunk, pl. részben a hajkezelésben. Annál sajnálatosabb, hogy nincs módunkban az összes itt felsorolt méreteket összehasonlítanunk amannak méreteivel. Nem lesz tehát indokolatlan, ha rámutatunk az attól való, szembetűnőbb eltérésekre is. Ilyen elsősorban az, hogy más az állás; ott a test súlya a jobblábra nehezedik, emitt a balra. Mindjárt megemlíthetjük azonban azt is, mint nem lényegtelen egyezést, hogy az *arcz mindkettőnél a test súlyát tartó lábbal ellenkező oldalra fordított.* Igaz az is, hogy a mi szobrunk feje jobban meghajtott, s épen ezért is ajánlottuk a jobb karnak azt a kiegészítését, melyről fentebb szóltunk. Bizonyos továbbá, hogy a mi istennőnk idomai jóval teltebbek, lágyabbak, a mit egyáltalán nem lehet azzal indokolni, hogy szobrunk bronzból készült, amaz pedig márványból. Ez épen az ellenkezőt indokolná. De épen annyira bizonyos az is, hogy a két szobor vonalvezetése, ha nem is azonos, de sok hasonlóságot mutat. Elég talán ennek bizonyítására a test súlyát tartó láb és a csípő vonalára hivatkoznunk. Teljesen azonos a másik láb tartása is mindkét szobornál. Nemcsak oldalt tettek, hanem kissé hátrahuzottak is. Ha tehát a testtartás nem is egyezik, de az alapelvek azonosak.

---

[1] Fájdalom, nincs módunkban ezeket a méreteket összehasonlítani más szobrok megfelelő méreteivel, holott igazi jelentőségük épen az volna. De úgy véltük, hogy a szobor teljes ismertetéséhez ezek is hozzátartoznak. Annál is inkább, mert az egyes részek egymáshoz való aránya, úgy látszik, az a mi rendszerint szokott lenni.

[2] A. *Riegel* i. m. 73. lapján közölt adatok alapján.

Még egy egyező vonásra kell figyelnünk, mely lehet ugyan tökéletesen a véletlen dolga, de épen annyira valószínű, hogy nem az. Említettük, hogy szobrunk karja külön darabból készült, melynek a kartőbe való beillesztési helyénél, annak elfedésére karpereczet mintázott a készítő művész. Nos ezt a karpereczet megtaláljuk a knidosi Aphrodite épen maradt balkarján is, holott a ránk maradt Aphroditeszobrok nagyobb részénel *nem* találjuk.

Csak sajnálnunk lehet, hogy az *Ostiában talált Aphrodite*nak[1] még képe sincs rendelkezésünkre olyan, melynek segítségével mélyrehatóbb összehasonlításokat tehetnénk, holott úgy hisszük az épen nem érdektelen egyezések megállapítására vezetne, jóllehet szembetűnők az eltérések is.

A testtartásban rokonságot mutat a *capitoliumi Aphrodite*.[2] Ennél is a bal lábon nyugszik a test súlya, ugyanaz a jobbláb tartása, s fügefalevél szerepe van a balkéznek. Azonban másfelé fordított a fej és a távolba tekint. De különösen más a haj kezelése, arczkifejezése. Bizonyára — az eredetit látva — más eltéréseket is tapasztalhatnánk s a két szobor közt nehéz volna valami benső rokonságot megállapítanunk.

Ezzel ki is merítettük azt a törekvésünket, hogy analogiát keressünk. A mint kitűnik, ez a különben sem könnyű munka, számunkra többszörösen nehezebb volt, mint ha a megfelelő segédeszközökkel rendelkeznénk. Mégsem végeztünk — legalább úgy hisszük — hiábavaló munkát, mikor szobrunkat ezek daczára is megkíséreltük megismertetni az érdeklődőkkel.

Összegezésül megállapíthatjuk, hogy szobrunk, ha nem is remekmű, de jó alkotás, valószínűleg a Kr. u. I. század második feléből, esetleg a II. század legelejéről. Ennek megállapításában a homlok felett emelkedő hajkorona nyújt támpontot. Ez a hajviselet az, melyet az említett korszak női szobrain és más ábrázolásain látunk, a mint már hivatkoztunk is erre. Erre a korra útal a testrészek teltsége, lágysága.

Az arcz kevésbé telt, s említettük azt is, hogy az ideálizálásnak semmi nyoma rajta. Ennek következtében — bár nem mernők határozottan állítani, — nem tartjuk lehetetlennek, hogy az említett korszaknak valamely híres, vagy hirhedt nőalakjával állunk szemben, a nélkül, hogy további feltevésekbe mernénk bocsátkozni. Az bizonyára nem volna meglepő, ha egyszer a személy kiléte is kiderülne, mert hiszen tudjuk, hogy a korszak legelőkelőbb nőit szokták egyik vagy másik istennő képében ábrázolni.

Ez azonban másodrendű kérdés. Sokkal lényegesebb az, hogy a szobor készítőjének nem önálló konczepcziója. Példa és pedig jó példa állott előtte a mikor dolgozott, ha nem eredetiben, hát másolatban. Valószínűbb, hogy már ez a példa is valamely híres eredetinek az átdolgozása volt. Akárhogy áll a dolog, tény, hogy mesterünk csak a lényegben ragaszkodott példájához. Igy elsősorban megtartotta a test arányait. Bizonyos, hogy a kisebbített méreteket minden további kritika nélkül vitte át a maga szobrára.

---

[1] *Winter*, i. m. I. köt. 77. tábla, 5. kép.
[2] U. o. 4. kép.

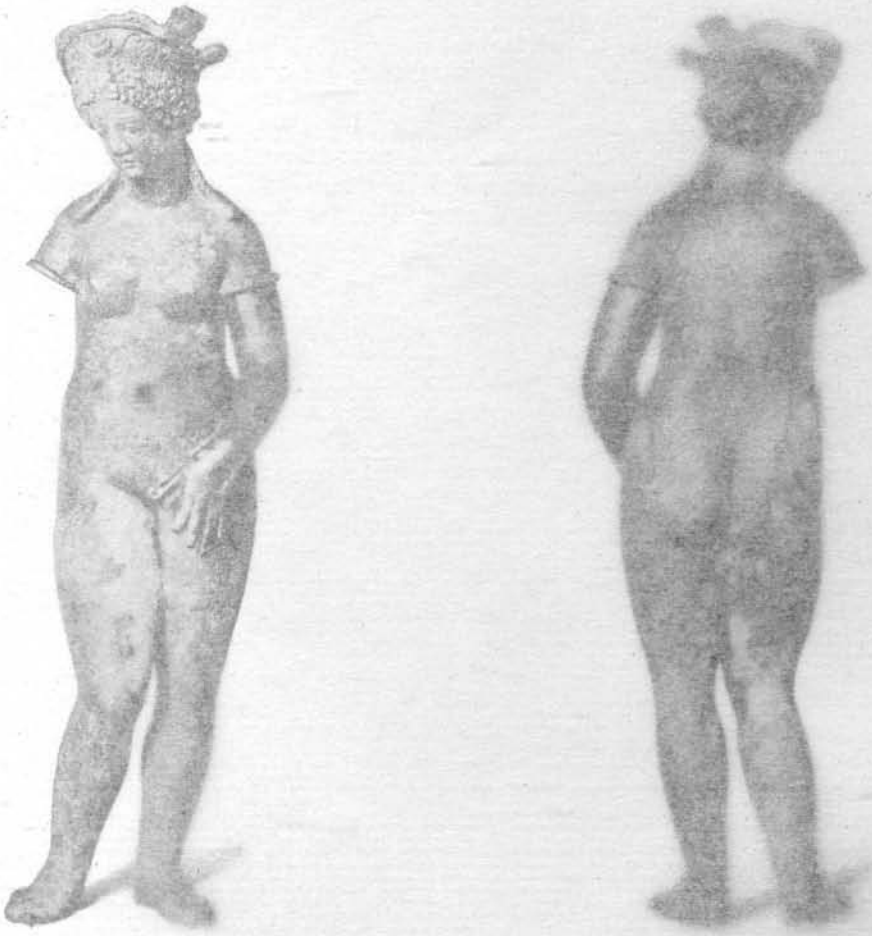

Még egy egyező [illegible] figyelnünk, mely lehet ugyan tökéletesen a véletlen dolga, de [illegible] annyira valószínű, hogy nem az. Említettük, hogy szobrunk [illegible] külön darabból készült, melynek a kartőbe való beillesztése [illegible], annak elfedésére karpereccel mintázott a készítő művész. Ilyen [illegible] karpereccel ismerjük a knidosi Aphrodite [illegible] is, holott a ránk maradt Aphroditeszobrok nagyobb részének [illegible] találjuk.

Csak sajnálnunk lehet, hogy az *Ostiában talált Aphroditének*[1] még képe sincs rendelkezésünkre olyan, melynek segítségével mélyrehatóbb összehasonlításokat tehetnénk, holott így kisszük az épen nem érdektelen egyezések megállapítására vezető [illegible] szembetűnők az eltérések is.

A testtartásban rokonságot mutat a *szentendrei Aphroditével*.[2] Ennél is a bal lábon nyugszik a test súlya, ugyanaz a [illegible] tartása, s függefalevél szerepe van a balkéznek. Azonban másképen fordított a fej és a távolba tekint. De különösen más a [illegible] kezelése. Bizonyára — az eredetit látva — más [illegible] találhatnánk s a két szobor közt nehéz volna [illegible] megállapítanunk.

Ezzel ki is merítettük azt a [illegible] analogiát keresnünk. A mint kitűnik, ez a különben [illegible] munka, számunkra többszörösen nehezebb volt, mint ha a megfelelő segédeszközökkel rendelkeznénk. Mégsem végeztük [illegible] hiábavaló munkát, mikor szobrunkat [illegible] megismertettük megismerni az érdekiödőkkel.

Összegezésül megállapíthatjuk, hogy szobrunk ha nem is remekmű, de jó alkotás, valószínűleg a [illegible] korából, esetleg a II. század legelejéről. Ennek megállapítása [illegible] felett emelkedő hajkorona nyújt [illegible] a hajviselet a [illegible] említett korszak női szobrain és [illegible] találjuk. A mint már hivatkoztunk is erre. Erre a [illegible] a testtel [illegible] nagysága.

Az arcz kevésbé [illegible] azt hiszem, hogy az idealizálásnak semmi nyoma rajta. Ennek [illegible] nem mernők határozottan állítani, — nem tartjuk [illegible] hogy az említett korszaknak valamely híres, vagy [illegible] alkotásával állunk szemben, a nélkül, hogy további feltevésekbe [illegible] bocsátkoznunk. Az bizonyára nem volna meglepő, ha egyszer [illegible] is kidomborulna, mert hiszen tudjuk, hogy a korszak legelőkelőbb [illegible] szívesen egyik vagy másik istennő képében ábrázolni.

[illegible] azonban mindenesetre [illegible]. Sokkal fényesebb az, hogy a szobor [illegible] nem önálló [illegible] alkotja. Példa és pedig jó példa állott előtte, a mikor dolgozott, [illegible] eredetiben, vagy másolatban. Valószínűbb, hogy már ez a példa [illegible] híres eredetinek az átdolgozása volt. Akárhogy áll a dolog, [illegible], hogy mesterünk csak a fényesben ragaszkodott példájához. Így [illegible] megtartotta a test arányait. Bizonyára [illegible] a kisebbítés [illegible] minden további kritika nélkül vitte [illegible].

---

[1] [illegible] 51 sep.
[2] V. ö. 4. kép.

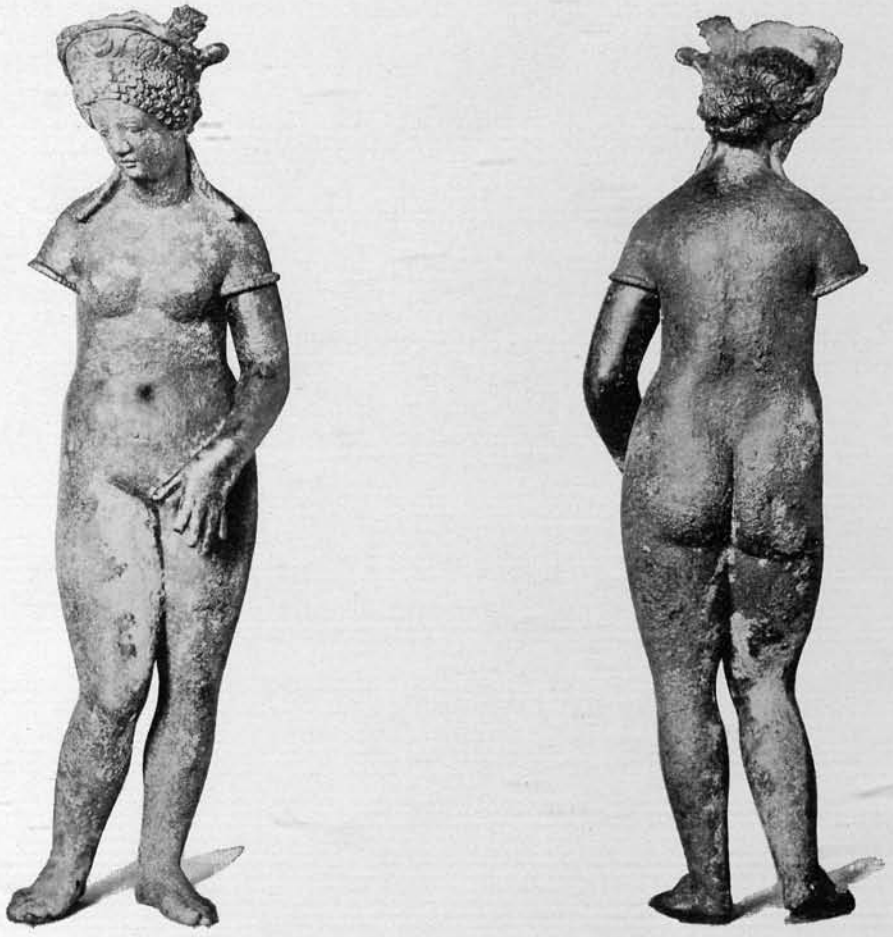

VÉNUS-SZOBOR TORDÁRÓL
AZ E. N. M. RÉGISÉGTÁRÁBAN.

Lehet, hogy változtatott a test tartásán is, de nem lényegesen, ép úgy, mint nem lényeges az sem, hogy a hajkezelésben kétféle módot követ: részben megtartja a példáján látottat, részben kora ízlésének megfelelően átalakítja. De ha nem is lényeges, annál jellemzőbb ez a változtatás azzal együtt, hogy az eredetin volt ténia helyett diadémát alkalmaz.

Ha mi változtatás van tehát, az könnyen megállapítható. Fontosabbak az egyezések. Aligha véletlen dolga, hogy a test arányai annyira egyeznek a knidosi Aphrodite arányaival. Nem változtat ezen az sem, ha esetleg az arczkifejezésre, hajkezelésre vonatkozó megjegyzéseink túlságosan szubjektivusoknak bizonyúlnának is. A mi utóvégre nem épen lehetetlen. A mérték azonban nem csal, s ha egyéb állításaink csak részben is megállanak, — azt kell hinnünk, hogy szobrunk készítője előtt Praxiteles valamelyik Aphroditeje állott példaként. Az persze más kérdés, melyet ma nem is tudunk kétségtelenül eldönteni, hogy vajjon ez a példa eredeti volt-e, avagy már többszörösen átdolgozott. Valószínűbb az utóbbi. Szobrunk testének teltsége, húsos lágysága szól emellett. Mert ez már nem a Praxiteles jellemzője, hanem a császárkori római szobrászaté.

Befejezésül még csak a *szobor készítési módjáról* kell megemlékeznünk. Erről biztosan ítélhetünk. A ballábon u. i. közvetlenül a boka felett megfúrták a szobrot. Valószínüleg a találó volt kíváncsi arra, hogy vajjon nemes fémből készült-e? A fúrásnak ezen a helyén, mikor gyűjteményünkbe került, *még ki hullott belőle* egy kevés téglapor és homok: az egykori modell maradványa. Tehát *a çire perdü* módszerrel készült.

Dr. Buday Árpád.

A Vénus-szobor feje.

A marosvásárhelyi református temető legrégibb sírkövei.

Marosvásárhely első temetői a középkor szokásának megfelelően egyfelől a mai várbeli református nagytemplom, másfelől a református kollégium táján állott Szent-Miklós-templom körül voltak. Temetkeztek a templomokba s a hajdani zárdákba is.[1] A mai református temető csak a XVII. század első felében, a róm. kath. a XVIII. században, a többi még később keletkezett. Nagy Szabó Ferencz, a krónikás följegyezte, hogy 1617 január 7.-én Kolozsvárról 17 forinton egy ormos koporsókövet hozatott, melyet a csak nem rég vásárolt és palánkkal bekerített saját temetőkertjébe tétetett. Nemsokára ezután ugyan e körül a város megvette és bekeríttette a helyet temetőnek s most Szabó Ferencz is elbonttatta az ő kerítését. Sírkertje beolvadt a köztemetőbe, amelynek így első lakója az ő 1616 május 8.-án meghalt kis fia: Nagy Szabó Istók volt.[2]

A síremlék alá oda került rendre Nagy Szabó Ferencz egész családja. Ma az ormos követ nem találhatjuk meg; de valószínüleg ott állhatott a ref. temető közepe táján, azon a domboldalon, ahol Nagy Szabó Ferencz öcscsének, vejének és nagybátyjának síremlékei egymás közelében maig fönnmaradtak. Itt és a temető cinterme mellett csoportosúl az a mindössze 7 darab XVII. századi sirkő, mely e népes temetőben a régiekből csak mintegy emlékül maradt. A többit nagyobbára építő anyagnak használták fel a XIX. század elején az u. n. *kistemplomhoz* s a temető mai legrégebbi sírköve a ref. nagytemplomból vándorolt mostani helyére, a cinterembe.

A cintermet régebb erős cserfakerítés vette körül, amelyet ezelőtt nehány évvel lebontottak. Most is áll azonban 1698-ban épült cserfaszínje, mely ma a legrégibb erdélyi temetőszín.[3] Hajdani kerítésének keleti kapuja mellett belül feküdt az a 190 cm. hosszú, 95 cm. széles és 25 cm. vastag, fehér mészkőből való, lapos, címeres, párkányozott fedősirkő, mely Marosvásárhely egy kiváló, de elfelejtett városbírájának őrizte meg emlékét. Nagyon rongált állapotban van. A kimagasodó 10 cm. széles párkányzata megtöredezett. Mélyített mezejének felső részében a párkányoktól 13—13 cm. távolságra, azokkal egyenlő magasságra egy 40 cm. széles és 45 cm. hosszú címervánkos négyszöglapja emelkedik ki, melynek sarkaiból egy-egy díszül alkalmazott tulipán nyúlik be az elkopott barokk ízlésü címerpaizs felé. A paizs képéből a kopott-

---

[1] V. ö. Orbán Balázs, Marosvásárhely leirása 22. l. A Széki gr. Teleki család oklevéltára II. 450.

[2] Erdélyi Tört. Adatok I. 122; 123.

[3] Feliratát közölte Orbán Balázs id. m. 28. l. — A temetőszín rendeltetéséről ír Apor Péter. Metamorphosis Transylvaniae 409. l. A színről általában 404—409. Továbbá Apor P. verses művei és levelei I. 90—98.

ság miatt semmi sem ismerhető meg. A párkányon és a felső mező négyszöge alatt felirat foglal helyet. A mező alsó részét barbár névbemetszések és más bicskapróbálgatások rongálták meg.

A párkány vagy keret kapitel-betüs legendája a czímer fölötti keskeny oldalon kezdődik és soronként a következő:

MONVMENTVM EGREGII AC AMPLISSIMI VIRI DOMINI | MICHAELIS NAGY SABO IVDICI ET CIVIS QVONDAM PRIMARII PER CERTOS ANNORVM CVRSVS LIBERA | E CIVITATIS MAROSVASARHELIENSIS AB VXORE MAESTISSIMAE ET FILIO GRATITVDINIS ERGO POSITVM ANN. 1627 DIE 24 MAY.

Folytatása a kereten belül, a czímervánkos heraldikai jobb oldalán: AETATIS SVE 63.

A czímervánkos alatt a következő betűfonásos, megrongált nagybetüs distichon vehető ki:

. . . EIVSDEM SAEVIT IN AETERNVM PATVLO MORS
INVIDA MVNDO NOSTRAS V[. . .]ET SVDERE COLLA JVGO
MEMBRA S'EPVLTA JACENT MICHAELIS SARTORIS OLIM
ECCLESIAE FAVTOR QVI FVIT ATQE SCHOLAE
HOC SIFORTE . . . . . IRE VIATOR
DICITO VT EIVS CORPVS REQVIESCAT HVMO.

A felirat szerint *Szabó Mihály* városi főbiró az egyház és az iskola jóltevője volt. Az útóbbiakra vonatkozó adataink nincsenek ugyan; de tudjuk a czéhe és városa érdekében kifejtett búzgó tevékenységét. A szabó czéh életében elévülhetetlen érdemei maradtak. 1602-ben és 1603-ban második czéhmesterséget viselt. Nagy része volt a czéh újjászervezésében s 1604-től 1627 ig táblás czéhmester lévén, a czéhet virágzásra juttatta. Haláláig a czéhélet minden nevezetes mozzanata elválaszthatatlan az ő nevétől. A czéh „beállás szerinti registrumában" neve a második helyen fordul elő.[1] Két mester társától csíki és medgyesfalvi Szabó Mihálytól a Nagy vagy *Markos* Szabó Mihály név különböztette meg. Marosvásárhely feldulatása után ő is a Brassóba menekült polgárok közt volt. Borsos Tamással ott eszelték ki a várépítés tervét[2] s az eszme megvalósításának mindvégig kitartó híve maradt. Ő volt főbiró, midőn Bethlen Gábor Marosvásárhelyt 1616-ban szabad királyi várossá emelte s e tisztséget viselte 1620-ban, 1623-ban és 1626-ban is. 1620-ban Angyalosi János itélőmestertől megszerezte a marosszentkirályi hajdani Pálos-kolostor romjait, amelynek anyagát a városba hordatva felépíttette a ref. nagy templom délnyugati szegletén a maig fennálló vargák-bástyáját s építtetett egy földdel megtöltött fabástyát is, amelyet a szabók bírtak mindaddig, mig 1638-ban a Kövecses utcza felől új bástyát kezdtek építeni részükre.[3] Síremléke valóban

[1] Utánna jegyezték, hogy „Obiit 1627."
[2] Erdély Ország történetei tára II. 31.
[3] Erd. Tört. Adatok. I. 71, 122, 124, 140, 142.

megérdemelné, hogy az Erdélyi Nemzeti Múzeum régiségtárában találjon méltó gondozást.

*

Ehhez a síremlékhez korra és helyre egyaránt legközelebb van a temetőszíntől nehány lépésre, észak-nyugatra 1634-ből a *Virágh Szabó Kata* sírköve.[1]

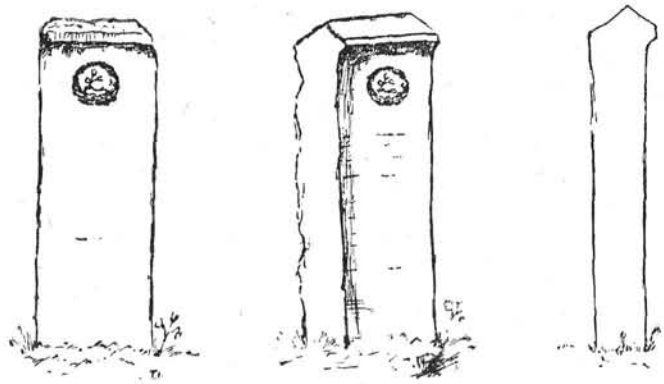

Typikus XVII. századi álló sírkő. Alakja téglalap, tetején kiugró párkánynyal s az e felé alkalmazott fedélprizmával, mely a kő feliratos lapja fölé 3 cm. szélességre előnyúlva a feliratnak az időjárás viszontagságai ellen némi védelmet nyújt. Szélei, kivált az élek, több helyen megsérültek. Előugró párkánya alatt a feliratos mező felső részében domborúan faragva, félkar babérlevél és bogyó koszorúban egy háromvirágú tulipán vagy liliomszálat tart. Ez alatt a következő felirat foglal helyet:

[F]ILIA [C]IRCVMSPECT[I]
[S]TEPHANI WIRAGH
SABO CON[CI]V[IS?]
MAROSVASARHEL(IENSIS)
CATERINA. NATA [DIE]
[OCT]AVA OCTOBR[IS]
[A]NNI 1625. E VIVI[S]
[E]XCESSIT DIE 24
7 BRIS ANNI 1634.
QVA SVBHAC MOLE
TVMVLATA IACET HIC.

Megtudjuk belőle, hogy a sírkő egy kilenc évbe járó ártatlan kis leánykáé, a kit valószínűleg az 1634.-i országos pestis ragadott el.[2] Atyjának Virágh Szabó Istvánnak, mint a szabók többszöri céhmesterének nevével a céh számadáskönyveiben sürün találkozunk.

Eredetileg minden valószínüséggel ugyanezen év egy nagy halottjának *Borsos* Tamásnak nyugvóhelyét jelöli 1880-ban megújított

[1] Három oldalról vett vázlatom után Tóth István tanuló által készített rajzát mellékeljük.

[2] Erd. Tört. Adatok. I. 146.

hasábalakú sírköve, melyet a régi eredetinek lefaragásával, annak anyagából alakítottak át.[1] Rövidítve, tévedéseivel együtt felvésették reá a régi felirat lényegét. Ez fölfedezője, Orbán Balázs olvasása szerint a következő volt:

— — — — — — — — — — —

Serenissimorum Illustrissimorum Dominorum Principum
Transilvaniae Tabulae Sedis Judicia
rie Assessoris, tribus vicibus in Fulgida Porta Ottomanicn
Oratoris continui, ac illiset etiam muniis et legationibus
tam Domino
rum Principum et Regni Transilvaniae, quam etiam
Patriae suae
Marosvásárhely fidelissimi Servitoris; dolores peregri
nationi finem
facientes (?) in domo paterno quiete ex hac vita emi
gravit Anno Jesu Christi
1631 die XVIII. Mensis Aprilis. Aetatis vero suae Anno
LXVIIII. Nec non
Generosae quondam Dominae Dorothae Marosi, praeno
tati Generosi
Olim Domini Thomae Borsos relictae viduae q. (quae)
posteris tris
trissimum desideratissimi sui conjugis ornavit (?) nimio
dolore ac fletu cordis
et anxietatibus labefactae, exantlatis viribus annorum
saturata
longitudine, sine ullo membrorum cruciatu et mortis
horrore placide in Domino
Obdormivit Anno Domini 1637 die XXV. mensis Iulii.
Aetatis vero suae Anno LXVII.[2]

Borsos élete és szerepe fővonásaiban elég ismeretes. Mint portai követ és író s mint Marosvásárhely egyik újjáteremtője és helyhatósági jogszabályainak szerkesztője nevezetes emléket hagyott maga után.[3] Csak halála évét nem ehetett mindeddig tisztázni, mert az kétségtelen, hogy Orbán Balázs a hibásan olvasott sírfelirat alapján tévesen tette azt 1631-re. Borsos maga megírta, hogy ő 1566 junius 14.-én született,[4] 1631-ben tehát nem 69, hanem csak 65 éves lett volna. De hogy nem ebben az évben halt meg, az bizonyos Zolyomi Dávid elfogatásánál, 1633-ban vitt szerepéről, melyről Nagy Szabó Ferencz krónikája

---

[1] Néhai Koncz József adata.

[2] Orbán Balázs, Marosvásárhely leírása 30. Közlését azért látom szükségesnek, mert a tévedéseket így jobban megérthetjük.

[3] A helyhatósági jogszabályok megjelentek a Kolozsvári — Óvári-féle Corpus Statutorum Municipalium I. kötetében 1629 jul. 26.-án kelt végrendeletét közölte Koncz József az Erd. Múz. 1899. évfolyamában (316—20 l.) A marosvásárhelyi, városi levéltárban életrajzára úgyszólván semmi sincs. Rövid életrajzát adja az addig ismert adatok alapján Orbán Balázs is (id. m. 29—30 lapján). Annál feltünőbb és visszatetszőbb, hogy Ballagi Aladárnak a Pallas nagy Lexikonába (III. 545.) Borsosról írt nehány sora a tévedésektől hemzseg. Ballagi Borsosnak *ordi* előnevet ajándékoz, pedig mindenkor *marosvásárhelyi* praedicatuma volt. 1633-ban elparentálja, holott akkor még jelentős szerepet viszen. Ozdi Tamás kolozsvári unitárius rektort megteszi fiának, pedig Borsosnak csak egy fia — István — és két leánya volt s az Ak. Értesítő 1854. évfolyama, (214. l.), melyet Ballagi idéz, egy szóval sem mondja, hogy Ozdi Tamás a Borsos Tamás fia, sőt jól tudjuk a Segesvári Bálint krónikájából is (Erd. Tört. Adatok IV. 265.), hogy Ozdi Isván egy kolozsvári vargamester fia volt.

[4] Erd. Ország történetei tára.

bőven szól.[1] Haláláról 1634 előtt tehát aligha beszélhetünk, ellenben könnyen hihető, hogy őt is az 1634.-i nagy pestis ragadta el. Igy nagyon valószínű, hogy Orbán Balázs, a megrongált síremlék 1634. évszámának kitörött vagy elkopott utolsó számjegyét olvasta 1-nek s a felfedezés örömétől elragadtatva[2] nem vetette össze Borsos születési évének általa is jól ismert idejével, mert úgy az időbeli ellenmondásra rögtön rájöhetett volna.

Ha már most elfogadjuk azt, hogy a síremléken tényleg 1634 állhatott, akkor könnyen megoldhatjuk az életévéül jelölt LXVIIII. év látszólagos nehézségét. 1634 áprilisében ugyanis Borsos még 68 évet sem töltött s így a korjelző római számjegy is csak LXVII. lehetett. Mivel azonban ezután közvetlenül Borsos feleségének sírfelirata következett: hihetőleg a szövegben ott a többinél valamivel szélesebb szóköz vagy éppen elválasztó jel lehetett s akár ezt, akár az ott lévő esetleges rongálást Orbán Balázs könnyen nézhette két vonásnak, vagy azok helyének s így egészítette ki a LXVII.-et a különben szokatlan LXVIIII-ra.

Végül kétségtelenül tévedett Orbán Balázs Borsos Tamásné nevére nézve is, midőn azt *Marosi* Dorottyának olvasta. Borsos életleirásában megemlíti, hogy midőn 1603 húshagyó keddjén harmadszor házasodott: *Szabó* Durko (vagyis Dorottya) asszonyt vette el, a ki 1629-ben végrendelete irásakor még felesége volt. Ettől született 1604. október 22.-én[3] István fia. Ez az István pedig a régi síremlék feliratán, midőn 1637-ben azt felállíttatta, mindkét alatta pihenőt *szülőinek* nevezi.[4] Az, a mit Orbán Marosinak nézett, így nem más, mint Szabó Dorottya latinra fordított vezetéknevének genitivus-alakja s helyesen *Sartoris*-nak kell, hogy olvassuk.[5]

Borsos sírjától északkeletre, a temető-színtől felfelé mintegy ötvenhatvan lépésre a felső temetőörházhoz vezető út szélén áll a *Koncz Mihályné Kepe Kata* és gyermekei síremléke 1637-ből. Typusára és méreteire[6] közel áll a Virágh Szabó Katáéhoz, csak zömökebb.

---

[1] Erd. Tört. Adatok I. 144—46. V. ö. még Erd. Országgy. Emlékek IX. 184—186.

[2] Ezt határozottan kifejezi id. m. 30. l.

[3] Erd. Orsz. Tört. tára II. 34 és 35. Erd. Múz. 1899. 316—20.

[4] Orbán Balázs (i. m. 30. l.) közli a koporsókő egyik bütüjén levő következő feliratot: „Positum B. Egregio Stephano Borsos de Maros-Vasarhely filio tristissimo in parentum suorum Defunctorum carissimum debitum honorem et felicem memoriam Anno 1637."

[5] A mai síremlék tégla-alapra elhelyezett 20 cm. magas téglánynyal kombinált téglalap alapu leszelt élű hasáb. Hossza, alól 173, fenn 150 cm., szélessége alól 84, fenn 9, magassága 33 cm. Tégla-alapja, melyen a kő fekszik 54 cm. magas. Felirata:

Im hoc tumulo requiescunt pace generosus
THOMAS BORSOS de Vasarhely, tabulae sedis judiciariae
Tansylvaniae quondam assessor, tribus in fulgida
porta Ottomanica vicitus Orator Continuus
et Civitatis M.-Vasarhely Iudex primarius
† 1631—18 mensis Aprilis, aetatis suae Anno
68— necnon uxor eius DOROTHEA Marosi †
1637—25 mensis Julii, aetatis vero suae 63.

A téglány hosszú oldalán: Ezen síremléket ősei örök emlékezetéül megújjittatta M.-Vásárhelyi Borsos György 1880.-ik évben.

[6] Magassága a párkányig 95 cm., a párkány 4 cm., a fedőprizma 20 cm., szélessége 33, vastagsága 14 cm.

Felirata:

IT NIVGSIK ISTEN
BEN ELNIVGOT
NEHAY KONCZ
MIHALINE KEPE
KATHA ASZONI
HARMAD MAGA
VAL . EO MAGA
MVLT KI EZ VI
LAGBOL 1637
ESTENDEOBEN
26 DECEMB(RIS.)

Az alatta pihenőkről a sírfeliraton kívül nincs más adatunk. Kepe Kata hihetőleg annak a Koncz Mihálynak lehetett özvegye, ki Bethlen Gábor 1618.-i hadjáratában a köpcsényi csatában esett el.[1]

Borsos sírja közelében van 1648-ból a krónikás Nagy Szabó Ferencz öcscsének, *Nagy Szabó Istvánnak* és gyermekeinek sírköve. Félredőlve 74 cm.-re áll ki a földből. Feliratos mezején fedélpárkánya alatt közbül mesterségének jelvénye, egy babérkoszorúval kerített olló van domborúan kifaragva. E mellett kétfelől ez áll:

ANNO 16 ○ DOMI(NI) 48

Alatta:

MONVMENTVM
PRVD[ENTIS] AC CIRCVMSP(EC)T(I)
VIRI DO(MI)NI STEPHANI SZA
BO ALIAS NAGI. QVI REQ
VIEVIT IN DO(MI)NO DIE 21 IAN (VARII)
(A)ETATIS SVAE 42 CVM 4 FILIIS
FILIABVS, TOTIDEM QVORVM
ANIMAE REQVIESCANT IN DO
MINO SVB SPE BEATAE RESV
[R[ECTIONIS . AMEN.

Nagy Szabó István a Nagy Szabó János és Borsos Anna fia volt s 1606-ban született. 1622-ben szegődtették szabóinasnak s 1626-ban lett mesterré. 1644-től 1649-ig a szabók egyik céhmestere volt.[2] A mai Széchenyi-tér szegletén álló házában lakott, ahonnan Szegelet Szabó Istvánnak is nevezték. Ide szoktak szállani Marosvásárhelyre jövetelük alkalmával a fejedelmek s I. Rákóczy György ezért a házat 1631 junius 14.-én Gyulafehérvárt kelt oklevelével a szállásadástól mentesí-

---

[1] Erd. Tört. Ad. 123. I.

[2] Erdélyi Múzeum 1901. 400. Mesterré avatásakor a szabók 1603—1632.-i számadáskönyvében a következőket találjuk róla:

„Szent Gál nap előtt való hétfőn könyörge meg biró fia Szabó István. Hozott mi kezünkben f. 2.

Ugyan akkor ezen Szabó István az mester asztalért hozott az mi kezünkben úgy, mint f. 22. Az viasz restál.

Szent Gál nap előtt való hétfőn biró fia Szabó István könyörge meg az becsületes czéhnek. Ebédre maga költött, vacsorára, minthogy minekünk kellett gazdálkodnunk, főzettünk étkeket, süttettünk pecsenyéket, fűszerszámot hozattunk káposztát, kinyereket, sajtot, gyümölcsöket, gyortyát is, kire költöttünk fl. 1. den. 96."

(A többi közölve az Erd Múz. fennebb idézett lapján).

A mvásárhelyi szabó czéh 1603—1631.-i számadáskönyvéből a 165. és 169. lapokról.

tette.[1] Itt Szabó Isvánnál fogatta el ugyanő 1633 április 4.-én Zolyomi Dávidot.[2]

A közvetlen szomszédságban[3] levő másik sír lakója *Koncz* Márton Nagy Szabó Ferencz veje volt. Síremléke 140 cm. magas, amelyből 5 cm. a párkányra, 15 a fedélprizmára jut. Szélessége 65, vastagsága 22, a párkánynál 25 cm. Typusa ugyanaz, mint a Virágh Szabó Katáé. Koncz Márton nemes ember volt. Sírköve feliratos mezejének felső részében babérkoszorúba foglalt címere egy koronából kinövő, jobbjában kardot tartó magyar vitéz. 1642-ben reverzálist állított ki arról, hogy a várban lévő háza és öröksége után nemes létére is viseli a városi közterheket.[4] Ugyanezen év augusztus 6.-án vette el Nagy Szabó Ferencz leányát, Katát. 1646-ban a pestisben meghaltak a gyermekei. 1648 junius 9.-én a padlásra ment galambokat etetni s onnan leesvén, junius 11.-én meghalt és 13.-án temették. Özvegye már 1649 májusában férjhez ment Köpeczi Miklóshoz.[5] Verses sírfelirata így szól:

EZER HATSZÁZ HOGY ELFVTA
NEGYVEN NYOLCZ VTÁNNA JVTA
KONCZ MÁRTONNAK ÉLTE FOTTA
LÖN JVNIVSBAN VR NAPJA .
HARMINCZ HÁROM EZTENDEJE
E VILÁGRA MIKOR JEOVE
NEMES VERBEOL EREDETE
VOLT TIZTESSEGES ELETE .
EZ KEOVET EMLEKEZETRE
SZABO ANNA KESZITETT[E]
NYVGODJEK CSENDESEN TES[TE]
EZ ALATT FERIE TETEME
AMAZ VTOLSO NAGY NAPON
A FEOLDBEOL FEL IS TAMADGYON
KRISTVS JOBJA FELEOL ALLYON
MENYORSZAGBA BOLDOGVLLYON .

Ennek szomszédságában *Egyed Szőcs István* megdőlt és elsüllyedt, 75 cm. magas, 25 cm. széles és 32 cm. vastag kis síremléke áll. Keskeny és töredezett párkánya alatt a mező felső felének közepét babérkoszorúban domborműves szűcsjelvénye foglalja el. Az alatt

[1] Marosvásárhely sz. kir. város levéltára 183. sz.

[2] Erd. Tört. Ad. I. 144—146. — Halálát bátyja a krónikás is följegyezte a következőkben: „Die 21 januarii Szabó István öcsém meghala és 23-ik eltemeték, nem sokat éle a Borbély Istvántól cserélt békalyuk-házban; egy gyermeke is nem marada. Erd. Tört. Ad. I. 125.

[3] Szász Károlynak, a hírneves tanárnak, politikusnak és államtitkárnak sírjától délnyugatra a negyedik sír.

[4] Marosvásárhely sz. kir. város levéltárának akkor rendezetlen anyagából 1904-ben vett kivonatom.

[5] Erd. Tört. Ad. I. 149—153.

következik e rövid felírat, melynek utolsó sora már a földdel egy színben van:

IT FEKZIK AZ BÖCZVLETES
EGYEDI SZOCZ ISTVÁN
KI HOLT MEG ELETENEK 52
ESZTENDEIEBEN 1649
ESZTENDŐBE HVSVET
NAPJAN DELBEN.

Egyed Szőcs István, mint neve és mesterségjelvénye mutatja, szűcs mester volt. Nevével a marosvásárhelyi szűcsczéh legrégibb számadáskönyveiben találkozunk. 1633 február 22-én a czéh lövőszerszámainak registrumában följegyezték, hogy neki és Szőcs Andrásnak egy pattantyut adtak gondviselésre. A czéh pénzének 1638-i felosztásakor 10 frtot, 1642-ben 10 frtot vesz ki 10%-ra. 1638-ban czéhügyekben Szebenbe, 1640-ben Medgyesre küldte a czéh, 1649-ben pedig czéhmesterré választotta. Ebben a tiszétben érte a halál.

Elől 70, hátul csak 50 *cm*re áll ki a földből az előbbi közelében *Kolosvári Székely Istvánnak* az előbbiekével azonos typusu, hátradült, elsülyedt síremléke is. Szélessége 70, vastagsága 25 cm. Feliratos mezején fenn egy gyalogosra reátörő lovas vitézt ábrázoló kezdetleges domború czímer s ez alatt e felírat van:

ITT FEKSZIK AZ ISTENBEN BOLDO
GVLT VRAM AZ BECZVLETES
COLSVARI SZEKELY ISTAN KI VI
LAGI ÉLETET TISZTESSEGESEN ELVÉ [...]
[...] ELETINEK 52 ESZTENDEIE[BEN]
[B]BOLDOGVL KI MVLT
1650 ESZTEN[DŐBEN]

Székely István életéről és polgári állásáról adataink nincsenek. Tudjuk azonban, hogy 1651-ben özvegyét Nagy Szabó Ferencz feleségül kérte, de kosarat kapott tőle.[1]

Ezzel végződik is a marosvásárhelyi református temető XVII. századi síremlékeinek rövid sorozata. A XVIII. század első feléről csupán egy sírkő maradt.[2] Utánna a legközelebbi már 1761-ből való.

Kelemen Lajos.

---

[1] Erd. Tört. Ad. I. 155.

[2] A Teleki könyvtár kertje mögött, a Görög-család sírboltja során van. Felírata:

EMLÉKEZETNEK KŐVE.

ITT NYVGZIK AZ VRB[AN] | BOLDOGVL KIMVLT | TÖRÖK SZAPPANOS ANNA, | N. GÖRÖG GYÖRGY VRAM | HÁZAS TÁRSA ÉLETÉNEK | 77 ESZTENDEI BEN LELKIT | IDVEZITŐ XTUSSÁNAK | TESTÉT AZ FÖLDNEK Ő | ANYÁNAK MEGADVÁN | AZ 1728 ESZTENDŐBEN | PÜNKÖSD HAVÁNAK | 26 NAPJÁN.

Régi Mesterek.

(Fomentin Eugène könyve.)

A múlt karácsonyi könyvpiaczon egy magyar nyelven eddig ismeretlen munka jelent meg: *Fromentin Eugène: A Régi Mesterek.* Nem szándékozom a fordítást bírálni, összehasonlító tanulmányozás alapján annak jobban vagy kevésbbé sikerült, avagy egyáltalán hibás részeit kimutatni. Czélom csupán az, hogy az eredeti munkáról röviden szóljak, annál is inkább, mivel épen napjainkban gyakran találkozunk a franczia sajtóban a Fromentin Eugène nevével. *Merlant* munkája: *Le roman personnel de Rousseau à Fromentin* egész fejezetet szentel *Fromentin Dominique* czímű kitűnő elemző regényének. *Jacques André Mérys* pedig azon fáradozik, hogy a festő-költő még eddig ismeretlen leveleit[1], még kiadatlan, töredékben maradt műveit közzétegye.

A Régi Mesterek (Les Maîtres d'Autrefois) legelőször 1876-ban jelent meg egyik első rangú folyóirat, a *Revue des Deux Mondes* hasábjain; majd nemsokára — még ugyanazon évben — önállóan is: *Les Maîtres d'Autrefois. Belgique-Hollande* czímen. A szerző nagyszabású kritikai munkát tervezett. Tervében sajnos — a korai halál meggátolta s így annak csak egy részével állíthatott nevének örök időkre emléket. Mert hisz az kétségtelen, hogy a mit ő a *Programme de critique*-ben tervez, azt részben a *Maîtres d'autrefois*-ban megvalósítja. És ha a *Dominique*-ban a lelki élet és a szív jelenségeinek csodás megfigyelőjeként ismerjük meg, a *Sahara*-ban és *Sahel*-ben a festői jelenségek kiváló szemlélőjével állunk szemben, akkor a *Maîtres d'autrefois* méltán csatlakozhatik az előbbi kettőhöz, mint az esthetikai kérdések fejtegetésének első rangú példája. Habár inkább esetleges, mint előre megfontolt, tervszerű munka. Tulajdonképen csak beszélgetés a festészetről, amelyet bárki is élvezettel olvashat, semmint szakszerű értkezés, festők, műbírálók és esthetikusok számára.

Fromentin még fiatal korában, mint egyetemi hallgató, foglalkozott a műkritikával. Első írott műve 1841-ből: *Un mot sur l'Art,* amelyet Benjamin Fillon barátjához intéz versben. Élete végén, mint hírneves festő és elsőrangú író, mint érett kritikus, midőn már gazdag tanulmányokat szerzett a Louvre képtárában, 1875. julius havában pihenő útra indul Belgium és Hollandia nagyobb városaiba, hogy otthonukban élvezhesse a németalföldi mestereket s műveiket saját környezetükben szemlélhesse, hogy jobban megértve őket, még mélyebben és alapo-

[1] Revue des Deux Mondes V. p. 15. juillet 1908. 241—283 ll. Eugène Fromentin. En Belgique et en Hollande. Lettres de voyage et fragmens inédits.

sabban hatolhasson be művészetük titkaiba. Csodálattal és meglepetéssel mélyed bele a németalföldi múzeumok és templomszentélyek képeinek szemléletébe s midőn útjából hazatér, tollat fog, hogy észleleteit, benyomásait papirra vesse. Igy jön létre a *Maîtres d'autrefois*, amely nemcsak *Fromentin* művei között foglal első helyet, hanem a műkritika terén is kiváló, sőt korszakalkotó munka. Felöleli *Rubens, Van Dyck, Paul Potter, Terburg, Metzu, Pierre de Hoch, Ruysdael, Cuyp, Frans Hals, Rembrandt, a Van Eyck* testvérek és *Memling* művészetét.

Mint munkája bevezetésében mondja, otthonukban akarja fölkeresni *Rubenst* és *Rembrandtot* s régi keretében a hollandi iskolát, mert a művész csak saját hazájában és környezetében érthető meg igazán. Ha idegen környezetbe jut, veszít értékéből. Voltaképen jegyzeteket akar adni e tanulmányában, amelyek csak aránytalan elemei lennének egy szakszerűen megírt könyvnek, egy olyan könyvnek, amelyben a festés mesterség, (métier) kérdései viszik a főszerepet. Ő maga kérdéseket vet föl, hogy az olvasót e kérdések feletti elmélkedésre, azok megoldására serkentse. Előre jelzi, hogy lesznek véleményei, amelyek az elfogadott véleményekkel ellentétben állanak és nem fogja kerülni az alkalmakat, hogy mindenkor saját egyéni felfogását nyilvánítsa. Főként a *dilettans* érzéseit és benyomásait akarja híven visszaadni.

Lássuk, mennyiben sikerült ezt tennie.

Mint leveleiből tudjuk[1] 1875. július 6-án érkezik Belgiumba, első állomás helyére Bruxellesbe. *Belgium a művészet felséges könyve; a provinciális dicsőségvágy szerencséjére fejezeteinek színhelye, hol itt, hol ott, de a bevezetés Bruxellesben és kizárólag Bruxellesben van.* Flandria szeszélyes, kalandos művészettörténete a bruxellesi pompás múzeumban tárul a figyelmes szemlélő elé, ki megtalálja itt két évszázadnak *teljes, igaz és világos kivonatát.* A hollandi iskola nincsen benne képviselve, az olasz művészetre is csupán emlékeztetőül van néhány kép. Az Európa-szerte meghonosodott olasz művészet csak Belgiumban és Hollandiában nem hódított, mert ott erős egyéniségű művészekkel találkozott, akik nem engedtek csábító hatalmának, akik megőrizték mindvégig önállóságukat.

Majd Itália és Flandria viszonyára tér át. Két évszázad flamand festőinek általános, összehasonlító jellemzését adja éles elméjének és határozott egyéni felfogásának szigorú kritikájával és széleskörű, alapos szakismerettel.

Aztán Rubens mestereiről emlékezik: a kevésbbé ismert *Verthaëgt Tóbiásról*, aki a festészet elemeit ismertette meg az ifjú Rubenssel; *Voenius Otho*-ról, a kinek a történet és hagyomány a legnagyobb befolyást tulajdonít Rubens művészetére és *Van Noort*ról, kinél Rubens négy évet töltött, de kit összeférhetetlenségért sohasem szeretett. És mégis a mint Fromentin bebizonyítja, a három különböző tehetségű és egyéniségű mester közül épen Van Noort az, a kinek Rubens a legtöbbet köszönhetett. Mert jóllehet Voenius vezette be tanítványát a humaniorákba, de Van Noort *saját személyében teljesen önálló egyéniséget, idegen befolyástól mentes szellemet mutatott Rubensnek.* Meg-

[1] Revue des Deux Mondes 1908. Pierre Blanchon, Eugène Fromentin. En Belgique et eu Hollande. Lettres des voyage et fragmens inédites.

ismerhette benne korának egyetlen festőjét, a ki flamand maradt, mikor Flandriában már senki sem volt az. Míg Voenius „*lelkiismeretességében római, ízlésében velenczei, de első sorban pármai*“, addig Van Noort „*viselkedésében és művészetében egyaránt olyan, a milyennek a természet alkotta: vad, szenvedélyes, erőszakos. Egész ember volt, egyöntetű, talán tudatlan, de valaki volt: ellentéte Voeniusnak, ellentéte az olasznak, minden ízében tősgyökeres, vérbeli flamand — flamandnak is maradt.*“

E kiválóan érdekes és értékes bevezetés után rátér magának *Rubens*nek művészetére a bruxelli múzeumban kiállított hét, a festő életének különböző koraiból való jelentékeny képe nyomán. Részletesen szól a *Szent Livin* és *Krisztus a Kalvária hegyére menet*, két drámai alkotásról, a *Napkeleti bölcsek*ről és *Krisztus, mint a világ birájá*ról. Rubenst nem lehet csupán a dilettáns szemével csodálni, amelyet megragad és elbűvöl ékesszólásával, hanem mélyreható tanulmány tárgyává kell tenni s ezért Malinest és Antwerpent kell felkeresnie. Malinest, e *szomorú, üres, kihalt nagy várost, a melyben csak két dolog élte túl a múlt idők fényét: a kiváló gazdag szentélyek és Rubens képei: a Napkeleti bölcsek híres hármas képe* a szt. János templomában és a *Csodálatos halászat* a Notre Dame egyházban.

Az anversi *Napkeleti bölcsek* Rubens legszebb nagyszabású képei közül való. Megbecsülhetetlen különösen a festő szemében. Bámulatos mozgalom és élet van benne.

„*Soha kézimunka nem volt könnyebben érthető, kevésbbé mentes a fogásoktól és a titkolózástól, mert soha festő nem volt nyiltabb a gondolkodásban, a szerkesztésben, a színezésben vagy a kidolgozásban. Az egyetlen titok, a melyet nem közöit soha senkivel, még a legéleslátóbbakkal, a legtanultabbakkal sem, az a mérhetetlen, megfoghatatlan vonás az a fel nem oldható atóm, az a semmi, amit a világon mindenben ihletnek, adománynak vagy tehetségnek nevezünk s ami magában foglal mindent.*“

Tehát Fromentin a tehetségből igyekszik levezetni Rubens művészetét. Enélkül, egyetlen műtárgyat sem lehet bárkinek is megértenie, annál kevésbbé Rubens művészetét, képei igazi jelentőségét.

Ennek szemelőtt tartásával elemzi a *Csodálatos halászat*ot, amely *szép kép, de nem a legszebb; művészi, de fölépítése kissé szűk és közönséges jellegű.* Sok a nyers igazság benne, mint a Rubens képeben általában. Fromentln zavarban van, midőn a képet szemléli, *hogyan lehet így festve ilyen jól festeni.* A legegyszerűbb eszközökkel bámulatos hatást tud elérni.

Hosszasabban foglalkozik Rubens festésmodorával s kora franczia festőinek stilusát összeveti Flandria és Hollandia szenzibilis művészeinek stilusával.

Malinesből Anversbe, *Rubens hazájá*ba megy. Itt van a művész szobra a *Place verte-n.* „*Nem remekmű, de ő az, őt ábrázolja. Egy ember alakjában, aki csak festő volt s kizárólag a festő jelvényeivel. teljes valóságában személyesíti meg az egyetlen flamand királyságot, amelyet meg nem támadtak, nem jenyegettek és bizonyára nem is fognak sohasem.*“ Itt őrzik a Notre Dameban két leghíresebb képét: a *Keresztre feszítést* (1610) és *Levétel a keresztről.* (1612). Az utóbbinak

nagyobb a hirneve. Az előbbin még érzik a szenvedélyes és a szigorú olasz mesterek hatása. A *Levétel a keresztről* már egészen Rubens. Az a Rubens akivé vált és maradt mindvégig. Úgy eszmei tartalmát, mint technikai kidolgozását tekintve egyik legremekebb alkotása e kép, olyan mint egy szép óda az irodalomban.

Elhagyva a Notre Dame gothikus boltjait a múzeumban folytatja a Rubens képek elemzését. Jegyzeteiben megemlékezik a *Napkeleti bölcsek* negyedik változatáról, a *Lándsaszúrás*ról, a *Szentháromság*ról, *Krisztus a szalmán*, *Szent Tamás hitetlenségéről*, *Szüz Mária neveltetéséről*, *Szüz Mária a papagályval* című képről, mignem eljut Rubens egy ismeretlen remekéig, amelyet a hir kevéssé kapott ugyan szárnyaira, de a mely szerinte összes művei között legméltóbban hirdeti alkotója lángszellemét: *Assisi szent Ferencz áldozása ez.* Legyen szabad egész terjedelmében idéznem Fromentin bírálatát a képre vonatkozóan, annál is inkább, mivel így bemutathatom nemcsak e képről való sajátos eredeti fölfogását, de egyszersmind fogalmat nyujthatok általa az egész munkáról úgy belső érték, mint külső forma tekintetében.

Egy haldokló ember, egy pap, aki a szent ostyát nyújtja neki; barátok, akik körülveszik, támogatják és síratják. Ennyit a jelenetről. A szent mezítelen, a pap karminvörössel gyéren áttört aranyköpenyben, két acolytusa fehér stólában, a barátok sötétbarna, vagy szürkés szörcsuhában. Kerete szűk, komor épitmény, vöröses baldachim, egy darabka kék ég, és az azur nyilásban, épen a szent felett, mint az égi madarak, három rózsás angyal repdes, súgárzó édes megjelenésökkel megkoronázzák a képet. Elemei a legegyszerübbek, színezése a legkomolyabb, harmoniája a legszigorúbb. Ennyit hatásáról. Első pillantásra nem látunk egyebet, mint egy bitümös, komoly stilusú, nagy képet, melyen minden tompa s csak három jelenség ötlik már messziről szemünkbe: a szent ólomszínű, sovány teste, az ostya, amely felé hajlik és föntt, a háromszögnek annyira gyengéden kifejező csúcsán az örök boldogságnak egy égszinkék és rózsás sugára, a megnyilt ég mosolya, melyre bizony, szükségünk van.

Se pompa, se dísz, se élénkség, se heves mozdulatok, se bájosság, se fényes öltözetek, — nincs egyetlen kedves vagy felesleges epizód, nincs semmi, ami nem tartozik a kolostori élet e legünnepélyesebb pillanatához. Egy, a kortól és szent életétől megviselt ember haldoklik; elhagyta hamuból vetett ágyát, az oltárhoz viteti magát, ott akar meghalni, miközben a szent ostyát veszi magához; fél, hogy meghal, mielőtt az ajkait érinti. Minden erejét összeszedi, hogy letérdeljen, de nem bír. Nem bír már mozdulni, az utolsó pillanatok hidege hatja át lábait, befelé fordított karjai a közelgő, biztos halált hirdetik. Oldalról látjuk, mintha kifordultak volna csuklói s minden ízűlete összetörnék, ha nem tartanák hóna alatt. Nincs már benne egyéb élet, csak kicsi, nedves, világos-kék, lázas, üvegesedő, vérrel aláfutott szemei, amelyeket kitágit az utolsó látomány extázisa és megkékült ajkain a haldoklók sajátságos mosolya. Még különösebb mosolya az igaz embernek, a ki hisz, remél, várja végét, rohan az üdvösség felé s úgy nézi az ostyát, mintha az élő Istent magát nézné.

A haldokló körül sírnak, a kik sírnak, mind komoly, erős, tapasztalt, megállapodott emberek. Soha fájdalom nem volt őszintébb, nem

hatott közvetlenebbül, mint ez egyszerü, erőshitü emberek férfias elérzékenyülése. Egy részök uralkodik magán, a többi zokog. Van ott fiatal, kövér, pirosképü és egészséges, mind mellét veri összeszorított öklével, s fájdalmuk zajos lenne, ha hallani lehetne. Van ott egy őszes és kopasz, spanyolarczú, beesett képü, ritka szakállú, hegyes bajuszú, a ki csendesen zokog befelé, arcza eltorzúl, látszik, hogy küzködik magával s fogai vaczognak. E remek fejek mind képmások. Tipusuk bámulatosan igaz; a rajzuk naiv, nagy tudásra vall és erőteljes; a színezés mérsékletében utólérhetetlenül gazdag, változatos, finom és szép. Fejek szorosan egymás mellett, összekulcsolt, görcsösen összeszorított, ájtatos kezek, födetlen homlokok, átható tekintetek, az izgalomtól egyrészt kipirult, másrészt halotthalványnyá vált arczok, a két ministráns, az egyik, amint a tömjénfüstölőt tartja s könyeit ruhaújjának hajtókájával törülgeti, — a különbözőképen megindúlt emberek ez egész csoportja, a mint zokognak, vagy erőt vesznek magukon, kört alkot a szent utolérhetetlen feje és a kis fehér ostya körül, a melyet mint egy holdkorongot tart a pap halvány kezében. Valóban kimondhatatlanul szép."

Ismerve Fromentin életét, lelki világát, külső és belső énjét, teljesen magyarázatát lehet adni annak a hatásnak, a melyet *Assisi szent Ferencz áldozása* ő reá gyakorolt s annak a határtalan elragadtatásnak, a melyet benne e kép keltett. Szerinte e műben éri el Rubens a tisztán szellemi alkotás terén a legnagyobbat.

Egész lelkében betelve Rubenssel, nehéz kérdés megoldására vállalkozik, midőn könyvének hetedik fejezetét így kezdi: *„Nagy képmásfestő-e Rubens? vagy csak jó képmásfestő?"* E kérdéssel kapcsolatban tanulmánya tárgyává teszi Rubens geniejének szervezetét is.

Rubens a természethez, a való élethez fordult és azt tanulmányozta, azért, mert élő embert akart alkotni, egyéneket és tipusokat, azokat legjellemzőbb, legsajátosabb vonásaikban jeleníteni meg vásznán. Fölsorolva mindama nagy és kiváló képmásfestőket, akikkel Rubenst összehasonlítva tanulmányozta, kimondja, hogy *Rubensben nem volt meg az a megfigyelő, alkalmazkodó és erős naivság, a mely nélkül az emberi arcz tökéletes tanulmányozása lehetetlen.* Minden férfi és minden női képmásában van valami közös vonás, konvenczionalisak és bizonytalanok, mindmegannyi határozott egyéni vonás nélkül való. Tehát a föltett kérdésekre, *nem*mel felel.

Szerinte *Rubensben „kétféle megfigyelő tehetséget kell megkülönböztetnünk, a melyeknek ereje igen egyenlőtlen s a melyeknék művészi értékét alig lehet összehasonlítani: az egyik, a melyik a rajta kivül eső életet alárendeli képzelő tehetségének, csak azt használja fel belőle, a mi neki megfelel s a másik, a melyik feladatán alól marad, mert tudnia kellene s nem tudja magát modelljének alárendelni."*

Annál kiválóbbak portrait személyei.

Még csak a Szt. Jakab templomról kell szólania Fromentinnek Rubens hazájában. A szt. Jakab templomról, a melynek chorus mögötti kápolnája magában rejti a művész fejedelem porait s képei legbájosabbikát, a melyet a hagyomány szerint teljesen családtagjai képmásaiból festett.

E hely csöndes szépségétől megihletődve, lelkében, a mint a *Szent György* képet nézi, megjelenik a művész egész élete, a maga küzdelmes, fényes, ragyogó voltában. Maga előtt látja — ép úgy mint a 60 év körüli művész

a ki dicsősége teljességében megfesti e képen önmagát és mindazt a mi neki szeretteiben tiszteletreméltó és elbájoló volt, — hogy így lerója tartozását mindazoknak, a kiknek életében, a legtöbbet köszönhetett.

De nem távozhatik Belgiumból a nélkül, hogy meg ne emlékezzék legalább nagy vonásokban *Van Dyck*ról, Rubens nagynevű tanítványáról. *Van Dyck* már egészen a XVII. sz. embere, — ő gavallérokat és nem lovagokat fest. Nagy érdeme, hogy hazájában eredeti művészetet teremt, Angliában pedig iskolát alapít. De tehette volna mindezt, ha nem Rubens a' mestere? Mivé lett volna Van Dyck Rubens nélkül?

Ime a könyv Belgiumról szóló része.

Belgiumból Hollandiába megy. Itt szerzett tapasztalatairól könyve második részében számol be, a melynek első fejezetében mintegy keretül és bevezetésül Hágának és a szomszédos Scheeveningennek festői leírását adja. Azt a képet, mely színtelen partjával, tajtékos tengerével, selymes, felhős egével oly felette gyakori a hollandi iskola képein, s a mely valójában ma is olyan, a minőnek a XVII. sz. hazabeli művészei látták. Majd megismertet bennünket a hollandi iskola történetével és feladatával, a melyet a korviszonyok teremtettek számára; törekvésével, jellegével, jövő rendeltetésével; szellemével és stilusával. Elénk tárul e sorokból a hollandi festészet általános, összefoglalt képe, a mely elegendő arra, hogy minden más festészettől tévedés nélkül megkülönböztethessük. Az olvasónak nem kis gyönyörűségére beszámol egy esti sétájáról a Vijver partján, midőn az alkony csöndjében Hollandia letűnt nngyságáról elmélkedik. A rendkivüli események elmúltak, a kor kiváló alakjaira, kik egykoron országok sorsát intézték, feledés borult, de fönmaradt a mit a művész keze alkotott: a kép. Csodájára járnak ma is messze földről az idegenek.

A hollandi művész a mindennapi életet örökíti meg vásznán. Művészi értelemben vett *tárgyat* nála hiában keresünk, valamint a politikai történetnek sincs semmi szerepe, vagy nyoma e kor alkotásain. Nem úgy, mint az egykorú angol, német és francia iskolák képein. A hollandi festőnél hiába keresünk képzeletet, mert az nincs. Nem tudjuk megindokolni, miért fest, csak azt látjuk, hogy bámulatosan jól fest és ebben van művészetének varázsa. Az ország legnagyobb nevezetessége a *Paul Potter Bikája*. Érdemes vele komolyan foglalkozni. Kérlelhetlen kritikát gyakorol vele szemben, hogy végül elismerését fejezze ki, miután alkotója zseniális lelkéből igyekszik a képet magyarázni, nem mulasztván el Potter összes kiválóbb alkotásaira is kiterjedni.

Paul Potter nagyságát *a tehetség becsületességének* köszönheti. Fiatalon halt el mielőtt befejezhette volna tanulmányait.

Utána három kisebb, de szintén jelentős művészről emlékezik meg: *Terburg*, *Metzu* és *Pierre De Hooch*ról, kik főként a finom rajzban tűnnek ki. Az értékes gondolatoknak egész sorát találjuk e fejezetben a festmények elemzése nyomán. Itt kapjuk *a valeur* meghatározását, tehát egy oly műszóét, a melyet gyakran használnak, a nélkül, hogy tisztában lennének értelmével. *Valeur* az egy tonusban benne-foglalt fény és árnyék, világosság ás homály mennyisége.

Kora festészeti modorát összehasonlítja a hollandi festészettel, hogy így annál eredményesebb kritikát gyakorolhasson mind a kettőre.

Hosszasabban méltatja Ruysdaelt, mint a hollandi iskola legkiemelkedőbb alakját, a világ egyik legnagyobb tájképfestőjét és megemlékezik Cuypről, a ki majd minden genreben ügyesen, szépen kiválóan dolgozott, de új irányt új művészetet nem teremtett.

A könyv kilenczedik fejezetében a hollandi tájképek tanulmányozása nyomán annak a kérdésnek megvitatásába bocsátkozik: *minő befolyást gyakorolt Hollandia a XIX. sz. elején támadt új franczia festészeti irányra.* Megállapítja, hogy: Rembrandt volt az első hollandi, a ki némi hatással volt a franczia festőkre.

Igy jut el Rembrandt *Anatomiai leczkéjéhez*, a mely reá teljességgel nem gyakorolta a híre-neve után várt meglepő benyomást. Maga is beismeri, hogy ez őszinte kijelentés nagy merészség, de ha már megtette, igazolni is fogja, hogy az *Anatomiai leczke nem mestermű. Igazi értéke annyi, hogy a festő pályáján forduló pontot jelent.*

Egy kis megszakítás után, mialatt Harlemben Frans Hals képeiben gyönyörködik és azokat birálja, kapcsolatban a festő életének ismertetésével, — visszatér Rembrantdhoz Amsterdamba. *A mi Anversben Rubens, az itt Rembrandt.* Első dolga, hogy megnézze az *Éjjeli őrjáratot*, Hollandia s a világ egyik legnagyobb hírű képét, utazásának főczélját. Bár vágyik elemezni e képet, melynél több vitára művészi alkotás még nem nyújtott alkalmat, mégis remegve lát a bonczoláshoz. Két egész fejezetet szán könyvében ez egyetlen mű birálatának. Kezdi a kép elhelyezésével a *Trippenhuis* múzeumban, rendre veszi a kép nevét, szereplő személyeit, ezek elhelyezését, arczkifejezését, ruházatát, minden legcsekélyebb mozdulatát, a fényt és árnyat, a színezést, a festésmodort, egyszóval beszámol minden legcsekélyebbről a miről csak beszámolni lehet egy olyan éles szemű kritikusnak, a ki még egy személyben festő is, mint Fromentin.

Nem exegezisre törekszik, mint elődei, hanem kritikára s e kritika nyomán sok-sok hibát talál a képen, egészen addig, míg a clair-obscur elemzéséig jut. Meghatározza, viszonyba hozza Rembrandt lángelméjével, egyéniségével s így végzi: — *„ha Rubens nagy clair obscur festő is, bár rendszerint inkább a világosság, mint a sötétség festője, kétségtelenül Rembrandt annak megállapodott és absolut kifejezője, még pedig nemcsak azért, mert jobban szereti a sötétséget festeni, mint a világosságot, hanem még sok más okból is.“* Rembrandt egész életén át arra törekedett, hogy mindent csupán a fény segítségével fessen és rajzoljon meg. Rembrandt *luminarista*, ha e névvel azokat illetjük, a kiknek az elfogadott törvényektől eltérő fogalmuk van a fényről. Ebből magyarázhatók kiválóságai, ebből következnek hibái, s ebből érthetők is meg azok.

Fromentin szerint Rembrandtban kétféle természet van, a melyet eddig senki sem különböztetett meg: a *gondolkodó*, a ki nehezen simul az igazság követelményeihez, de utolérhetetlen, ha az igazság kényszere nem köti meg kezét, és a *technikus*, a ki felséges tud lenni, ha látomások nem zavarják. Az *Éjjeli őrjárat*, mely az erős kétértelműség egy pillanatában mutatja be őt, nem szabad gondolkozásának, nem is egészséges kezének a műve. Szóval az igazi Rembrandt nincs itt, de az emberi szellem becsületének nagy szerencséjére meg van az máshol, kevésbbé híres, de kiválóbb műveiben. És csakugyan be is

mutatja részben a hollandi képeken, részben ama visszaemlékezések alapján, a melyek a mester Louvreban őrzött képeiről élnek lelkében, mint az *Irgalmas Somaritanus*, az *Emmausi tanítványok* stb. Aztán rátér a *Posztókereskedők*re, a melyet megállapodása éveiben festett Rembrandt, kevéssel halála előtt. E képen sikerült végre az *eszményt* és a *valóság*ot egybeolvasztani. A művész kettős természete itt találkozik. Mielőtt befejezné életét, megismeri önmagát.

Rembrandt élete épen úgy, mint festészete, ellentéte a Rubensének. Mig ezt fény, pompa, öröm és boldogság ragyogja körül, addig Rembrandt a legnagyobb egyszerüségben, visszavonultan él. Háza sötét, egyszerü, illő a mesterhez, a ki zárkózott, titkolózó s a ki a társadalom alantas rétegeiben érzi jól magát. Jobb napjaiban rajongással gyűjti a műkincseket s a legnagyobb szeretettel csüng rajtuk. Később tönkremegy, drága mőkincseit és ritkaságait elárverezik. Becsületében megrágalmazzák, aztán elfelejtik s a művész meghal nyomorúságos tengődés után a nélkül, hogy igazi nagyságát bárki is sejtette volna.

Csodálták, de nem minden nyugtalanság nélkül; követték is, de a nélkül, hogy megértették volna. „Valóban olyan agy volt ez, melyet éjjel is világító szem, ügyes, de nem túlságosan ügyes kéz szolgált. E fáradságos munkát tevékeny és gyengéd elme végezte. Ez a semmi ember, ez a kémkedő, *kosztümkedvelő*, ez az ellentmondásokból táplálkozó tudós, ez a csőcselékből való, magasröptű ember; ez az éjjeli lepke, a ki a fénynek megy, ez a lélek, a mely annyira érzékeny az élet bizonyos formái, s oly közönyös mások iránt; ez a gyöngédség nélkül való hév, ez a látható láng nélkül égő szerelmes, ez az ellentétekben, ellentmondásokban és kétértelmüségekben bővelkedő, érzékeny és kevéssé ékesszóló, szerető, de nem kedves természet. Ez a kegyvesztett nagy tehetség, ez az állítólag anyagias ember, ez a *közönséges*, ez a *rút*, ez tiszta *spiritualista* volt, egy szóval kifejezve; ideologus, ... olyan szellem, a melynek birodalma az eszméké és nyelve is az eszméké. Ez a rejtély kulcsa."

„Ha így tekintjük, Rembrandt teljesen érthető: élete, művei, hajlamai, alkotásai, költészete, rendszere, eljárása és még festményeinek patinája is, a mi nem egyéb, mint mestersége anyagi elemeinek vakmerő és keresett átszellemítése."

A Régi mesterek még hátralevő nehány lapján azokról a benyomásokról ad számot a szerző, a melyeket útjából visszatérőben szerzett. (Gent, Brugge).

Mikor már megittasult lelke a flamand művészet dicsőséges alkotásainak szemléletétől, akkor fölkeresi azt az egyszerű, tiszta forrást, a melyből fakadt ez a csodás északi művészet.

Belepillant a XV. század történetébe, hogy fölidézze lelki szemei előtt annak erkölcsi képét és külső megnyilvánulását, a melyet a fölvirágzó művészetnek meg kellett múlhatatlanúl örökítenie vásznán.

Aztán szól a két *Van Eyck* testvéréről, a kik húsz évi munkálkodásuk alatt megteremtették koruk hitének legeszményibb és az emberi arczok legjellegzetesebb kifejezését; ha nem is a legnemesebb, de kétségkivül az első igaz ábrázolását az emberi testnek és az embert körülvevő természetnek. Tehát új és halhatatlan nyelven szólaltatták meg a művészetet.

Futólag említi Van der Weyden nevét, inkább tanítványára, Memlingre való tekintettel, semmint önmagáért. Hosszasabban méltatja Memlingnek *Szent Katalin eljegyzése* című képét, melyet a művész a szent János menedékház számára festett. Majd pedig összehasonlítja Memling művészetét a *Van Eyck Jan* művészetével.

„Van Eyck szemével látott, Memling kezd szellemével látni. Az egyik helyesen, jól gondolkodott; a másikon nem igen látszik, hogy annyit gondolkoznék; de van szíve s az másképen dobog. Az egyik másolt és utánzott; a másik is másol, utánoz és átszellemit. Az az emberi s különösen a férfi tipusokat másolta, úgy a hogy szemei elé kerültek a társadalom minden rétegéből, a nélkül, hogy az eszményre gondolt volna. Ez a természetet nézve elábrándozik, képzeletén átszűrve adja azt vissza, kiválasztja azt, a mi az emberi alakban a legkedvesebb, legkecsesebb s kivált női tipusában olyan lényt alkot, a mely addig ismeretlen volt, azóta pedig eltünt."

Ime a *Maîtres d'autrefois* nagy vonásokban megrajzoltan. Ez a korszakalkotó munka a műkritika terén, a melyet szerzője *tervszerüség és rendszer nélküli tanulmányok*nak minősít, de a melyekben a festőművészet szempontjából igen fontos kérdéseket tárgyal egy éles elméjü, finom érzékü, sasszemü kritikus, a ki nemcsak hogy maga is művész a festészetben és elsőrangú, mint író, hanem a mí ennél is nagyobb ritkaság, alkotó és biráló egyszemélyben.

Sainte-Beuve egyik kritikájában ezt mondja: „M. Fromentin a un privilège que je n'ai encore vu personne posséder à un degré égal: il a deux muses; il est peintre en deux langues; il n'est pas amateur dans l'une ou dans l'autre, il est artiste consciencieux, sévère et fin dans toutes deux." [1]

Fromentinnek oly kiváltsága van, a melyet ily mértékben senkinél sem tapasztaltam: két muzsája van; fesső két nyelvben. Sem az egyikben, sem a másikban nem műkedvelő. Lelkiismeretes, szigorú, finom művész mind a kettőben.

És egyetlen művében, legyen az akár irodalmi alkotás, akár festmény, nem érezhető annyira a két múzsa sugalmazása, mint épen a *Maîtres d'autrefois*ban.

Pihenni vágyik, szórakozni akar s evégből útazni megy Németalföldre, hogy a régi mestereket élvezze. Alig hogy odaér, mohó vággyal látogatja a múzeumokat, képtárakat, régi templomokat, a hol a hazabeli festők remekeit őrzik. Meg-meg áll a megkapóan szép képek előtt, nézésükbe mind jobban-jobban belemélyed, átható tekintetén keresi bennök a törvényszerüséget, viszonyba hozza alkotójuk zseniális lelkével, abból akarva megmagyarázni létrejöttüket, lélektanilag és esztetikailag elemeire bontja, helyeslő és biráló megjegyzéseket fűz hozzájuk, majd ismét összerakja az egyes elemeket s összefoglaló birálatot ad az egészről. A mint láttuk nem riad vissza egy pillanatra sem attól, ha benyomásai s a beható tanúlmány után leszűrődött véleménye, homlokegyenest ellenkezik a százados kritikával. A hagyományos fölfogástól

[1] *Sainte-Beuve*, — Nouveaux Lundis, t. VII., p. 102.

eltérően, elfogulatlanúl alkot véleményt, rámutat arra, hogy a művészet történetében vannak félreértések: valamely mesternek leghíresebb műve nem feltétlenül a legjobb, legkiválóbb alkotása. És viszont, akárhányszor a legtökéletesebbeket nem kapja a hír szárnyaira .... „az *Éjjeli őrjárat* nem az egyetlen félreértés a művészet történetében".

* * *

Rövid idő alatt írta, nemsokára, hogy útjából hazatért, de hosszasan, mondhatjuk egész életén át, már kora ifjúságától kezdve foglalkozott művészeti kérdésekkel s a németalföldi festészetet még jóval azelőtt, hogy hazájában fölkereste, alaposan tanulmányozta a Louvreban őrzött képeken. Azok a kritikus kérdések, a melyeket a *Régi Mesterek*ben fejteget, már rég foglalkoztatták kutató elméjét; csak alkalomra várt, hogy szerves egészszé olvasztva, mint írott művet a nagy világ elé bocsássa.

Magoss Irén.

Szamosközi adatai az erdélyi városokról.

Szamosközi Istvánnak, e fajáért melegen érző történetírónak, az erdélyi városokról szóló részleteit lefordítottam, mert úgy láttam, hogy Szamosközit a Magyar Tudományos Akadémia által rég történt kiadatása mellett is nagyon kevesen ismerik. Adatai szét vannak szórva műve különböző részeiben, ahol a különféle történelmi események elbeszélésével kapcsolatosan rajzolja meg egy-egy város vagy vár képét is. A lefordított részletek rögtön meggyőznek Szamosközi éleslátásáról és sokoldalúságáról, de azt is érezzük belőlük, hogy nem önálló leírások, csak vázlatképei a három századdal ezelőtti Erdély városainak. Nem oly becsesek, mint pl. Reicherstorffer György vagy Frölich Dávid leírásai, de mivel keletkezésük idejénél fogva éppen ezek korközét töltik ki, már csak azért is figyelemre méltók, s valóban megérdemlik az érdeklődést. Én a figyelmet óhajtom felhívni e kuriózumszerűnek látszható adatösszeállítással arra a sok becses adatra, amit Szamosközi, mint arheológus és hazája ismertetője hordott össze.

Különösen a római feliratok másolásánál elkövetett tévedései miatt szokták lebecsülni, holott korában a külföldön sem értették jobban ennek a módját. Ha *Analectai*ban vannak is olyan példák, melyeket eredetiben azóta sem látott senki vagy olyanok, melyeket kétkedéssel fogadunk: — nem kell mindjárt tudatos hamisítót látnunk benne. De még ha az is, korának a szelleme bizonyára külföldön késztette ilyen irányban. Annyi bizonyos, hogy néhány olyan római feliratról, mely egyáltalán nem gyanús, — egyedül ő értesít bennünket. Ez magában is nagy érdeme.

Besztercze (II. k. 230. l.).

Besztercze, az erdélyi szászoknak falakkal erődített városa, feltünően kitünő helyen épült. Mindenfelől szép, nyílt vidéke van, melyet keletről a székely székek határolnak, nyugaton pedig Magyarország azon részére tekint, a hol Nagybánya[1] van. Mivel pedig a zord székelyhavasoktól, melyek Ptolemaeusnál szarmata néven vannak említve, félreesőbb s Magyarország enyhébb síkságához is közel van, bora és gabonája az emberek számára elég gazdagon terem. Maga a város is polgárainak ügyessége és gazdagsága folytán a méltó nagyságra és mindennek jórendjében (mindenfélével ellátva) csinosan növekedett. Régen nem volt önálló szász jogu, hanem a magyar királyoknak sajátját, tulajdon birtokát képezte. E vidék kormányzóságát (kormányzását) az utószülött

---

[1] Rivulus Dominarum.

László királyunk adománylevele alapján (bőkezüségéből) hajdan Hunyadi János vette birtokába (vitte) összes utódaira szóló öröklési jogon s a beszterczei gróf[1] nevet is azért viselte. De azután a szászok Hunyadi fiától, Mátyás királytól kieszközölték, hogy határozott összeg pénzt fizetvén, önálló joguvá és saját külön törvényhatóságuvá emeljék s végre bejuttatták a szász városok kebelébe (testületébe) is, a milyen jelenleg hét van.

Gyulafehérvár [(Alba Julia) III. 25. l.].

Fehérvár nyílt, egyenes, szép fekvésű helyen épült; ugyanis magas fensíkon fekszik, jó közel fekvő s híres jó bort termő szőlőhegyektől s hosszan ereszkedő vidéktől környezve. Hogy ez a hely Apulumnak, a rómaik elpusztult koloniájának vára volt, melyről fennebb is megemlékeztünk, a romokban levő emlékek s mindkét kapunak fenmaradt és a régiségről világosan tanuskodó kőtömege értékes bizonyítékúl szolgál. Mert úgy a falak roppant fundamentuma, mely csak a kutatóknak ötlik szemébe, mint a boltozatos kamrák, sírboltok, oszlopok és más régi építésmódú s az idő fogától elpusztított alkotások tünnek elő itt-ott a boros pinczéket vagy kútakat ásók előtt. Falai négyszögben épültek s 1000 lépés kerületük, úgy, hogy az egyes oldalak két-két stadiumnyira nyúlnak egyik szöglettől a másikig. A fejedelmi palota, melyet nem kis fénynyel először az erdélyi püspökök, kiknek régidőtől fogva székhelyük volt, azután II. János király, Erdély fejedelme[2] hozott jórendbe, északnyúgatra terjed s a város egyik szegét foglalja el széltében. E mellett van a Mihály arkangyalnak szentelt, magasra emelkedő és nagy terjedelmű templom épülete. A városnak régi művű fala van; a mennyire hozzávetéssel következtethetünk, kétszáz esztendővel[3] ezelőtt a szomszéd Apulum város falaiból épült; az árkot és a kihányt földből a töltést egykor Ferdinánd király hányatta a falak előtt, de a vezetők gondatlansága miatt már nagy része beiszapolódott. Két kapuja van, egyik délkelet felől a Maros és Apulj[4] folyó egybeszakadása felé néz, onnan 1000 lépés távolságra s nevét az odaépített Szentgyörgy kápolnától kapta; a másik nyúgaton a külvárosra nyílik s Szent Mihály nevét viseli; ez a szőlőhegyektől ugyanakkora távolságra van, mint a Szent Györgyről elnevezett a Marostól. A városnak a kútakon kívül — s ezek is szerteszét gondtalanúl elhanyagolvák — semmi más vize nincs; mert az Apulus vize észak felől négyszáz, a Maros pedig keleten ezer lépésnyi távolságra tér el a falaktól. Ezért a lakósok Apulumban inkább szomjúhoznak, mint bárhol s csaknem megszakad a lelkük a szomjúság miatt. Mert a forrás, mely a föld alatt tőlgyfacsöveken a várba van bevezetve, alig elég (ennek a helynek) szükségletére. (Bátori) András bíboros dicséretreméltó igyekezettel, de a munkának kevés eredményével megpróbála az Ompoly folyó egy részét Sárdtól kezdve vezetvén árkot, a falak

---

[1] Comes, ispán.

[2] Bethlen Farkas jegyzete a margón s a lap alján: Erdély első fejedelme, hanem azután Bethlen Gábor roppant fényesen felépíttette, de az Úrnak 1657-ik esztendejében a tatárok tönkretették.

[3] Bethlen Gábor kezével javítva: Kétszáz esztendővel több; egy 17. sz. kéz pedig a margóra azt irja, hogy: más könyvben az van irva: négyszáz esztendővel.

[4] Ma Ompoly (Apulj, Opulj, Ompulj, Ompoly).

között vezetni; még most is látszik a megkezdett munkának haszontalan nyoma. S ennek reményétől s az odavezetés szándékától nem is állott volna el, ha Mihály a zsarnok be nem jöve, őt életével s a fejedelemséggel együtt a víz bevezetésének munkájától is meg nem fosztotta volna. A leggazdagabb papoknak négyszáz esztendőnél tovább volt székhelye Fehérvár; de azok inkább a hasuk, mint a hírnév és dicsőség számára születvén, jobban szerették dorbézolásokra s nem tudom mi más, jóval undokabb dolgokra költeni vagyonukat, minthogy annak valamely részét az utódok közös javára fordítsák. Különben, hogy a mi időnkben is a fejedelmek[1] mily szorgalmatosak az építésben és erődítésben, eléggé mutatja az egész ország elhagyatott kinézése, a hol a jómódú polgárok helyett koldus nép, városok helyett falucskák, jól mívelt mezők helyett pusztaságok, emberek[2] helyett oláhok, falak helyett sövénykerítések, paloták helyett kunyhók s rendezett viszonyok helyett rút vadállapotok vannak mindenütt. Hozzá, miután a kincstárt a nép véréből és húsából (véres verejtékéből) megtöltötték, az összeharácsolt kincseket nem tudták máskép eltékozolni, verni, csak torkukkal, hasukkal, meg testüknek olyan más szerveivel, melyeknek megnevezését a tisztesség tiltja. Hanem ez annyira jogos panasz megírására egyebütt kerül sor.

Kolozsvár (III. k. 79. l.).

Kolozsvár Erdély előkelő városa; lakói tisztességesek és jó erkölcsűek; így akár testük csinosságára, akár erkölcsük nemességére, vagy gyűjtő és szerző szorgalmukra meg lakásuk kinézésére Erdélyben nincs párjuk. Szászok és magyarok egyenlő jogot élvezve laknak benne s felváltva évenként két-két előljárót választanak a város ügyeinek és pereinek elintézésére; ezek közül egyik a főbiró, másik a királybiró nevet viseli. Ezek mellé tizenkét férfit, kik a tanácsot teszik és azon felül még száz férfit állítanak, kiknél azok után a városban az összes igazságszolgáltatás összpontosul. Szokás a kolozsváriaknál s már onnan a város alapításától kezdve általános, hogy az Úr születésének ünnepén mindkét elnök vagy előljáró, a szász és magyar, hivataláról, melyet évről-évre viselt, önként lemond és méltóságát a tizenkét férfi a tanácsnak és a százas bizottságnak átadja. Mert ezek a hivatalok állandók és a kit egyszer a tanács tizes, vagy a városatyák százas bizottságába beválasztottak, onnan csak a legsúlyosabb ok miatt mozdítják el. Ezen előljárók, vagy a többi hivatalnokok választásába nincs senkinek semmi joga vagy beleszólása, nincs még magának a fejedelemnek sem. Bár mit fogadott el a százas gyűlés, a fejedelem és az előljárók azt befejezettnek tekintik. Az más szász városokban is megesik, hogy minden hatalom a népnél van s az ő tudta nélkül valamit határozni vagy dönteni még a tizenkettős tanácsnak sem lehet. Népnek a százas tanácsot mondom, mivel ezt a városi polgárok kebeléből, vagyis a népből választják, úgy, mint a tizenkettők tanácsát a százas bizottság gyűléséből. És bár a tizenkettős tanácsnak nagy tekintélye van, a főhatalom mégis a százas tanácsnál összpontosul. Így, míg

[1] A margón Bethlen Gábor e jegyzetet tevé: Erdély fejedelmének gondatlanságát szídja.

[2] Az oláh nem ember, tartja a magyar észjárás.

a szavazás tart, a százak foglalják el a szavazóhelyet, mely a tanácsház felsőbb része, az előljárók pedig és a tizenkettők az épület alsóbb részén (maradnak). A város négyszögebe épült s 14 stádium kerülete van. A Szamos folyó völgyében fekszik. Ez a szomszéd hegyek erdeiből ered, melyek Ptolemaeus vázlata szerint a Kárpátok oldalágai. Maga a város két részre oszlik: ó-ra és újra, de mindkettőt ugyanazon falak zárják körül. Az ó-nak, mely mégis új épületekből áll, régi feljegyzésekben semmi emléke nem maradt fenn. S ezekből eléggé kitünik, hogy Napoca volt, a rómaiak koloniája, mely városról Ptolemaeus Dáczia városai között emlékezik meg s ott téves adatokkal Napoca földrajzi szélességéről is említ valamit.[1] A Napoca földrajzi szélessége Ptolemaeusnál ugyanis 49° 47'20". De ha az ember pontos számot akar, rájön, hogy Kolozsvár földrajzi szélessége a 46 és 32 fokra van közel pontosan. A Napoca vize Ptolemaeusnál valamivel távolabb esik. A számoknak azonban ez a különbsége Apulumnál is, mely Gyulafehérvár mellett van, Sarmisegethusánál, vagy a mi ugyanaz, — Ulpia-Trajánánál is, a Vaskapu mellett, Erdély kijáratánál dél felé és Dáczia más régi városainál is előfordul, tévesen. Mivel a szélesség pontos számítására Ptolemaeus jegyei kevéssé pontosak, azt nem annyira a szerzőnek, mint inkább a kor és mértékek fogyatékosságának kell betudnunk. Egy négyszögű kő Barát Péter háza tornáczában, igen közel a templomhoz, a falba beépítve, Napoca koloniát így tartja fenn:

NVMINI AVG.
M. VLP. CAECIL.
BASSIANVS
. . . CALLISTH
M. AGG.
AVGASTHLIS
COL. NAP.
D. D.[2]

A város falában is, belől, a Szamos felőli részen, hüvelyknyi betükkel, több dúrva kő közé ékelt faragott kövön ugyanaz a Napoca kolonia olvasható ilyen formán:

M. AVREL. PAPIA. AVG. COL. NAP.
VIXIT. ANNIS. LX. AVRELIA. BONA
CONIX. MARITO PEREICIENDUM
CVRAVIT.[3]

---

[1] Jellemző, hogy Sz. már Kolozsvár helyére teszi *Napocat*, s mégis körülbelül 300 esztendőnek kellett eltelnie, míg Mommsen Tivadar szavára (C. I. L. III. 169 l.) végérvényesen elfogadták ezt a feltevést.

[2] Corpus Inscr. Lat. III. 862. Ma már nincs meg. Olvasása: Numini Aug*usti* | *Marcus* Ulp*ius* Caeci*lius* | Bassianus | . . . Callisth*us* (?) | mag*istri* | Augustales | colo*niae* Nap*ocae* | dono dant | *Magyarúl*: Augustus szellemének Marcus Ulpius Caecilius (és) Bassianus . . . Callistus Napoca város tisztviselői ajándékúl adják.

[3] C. I. L. III. Más adatok szerint az elején még volt egy más sorban két betű: **D. M.** = *diis Manibus* vagyis a *szellem-isteneknek* szóló ajánlás. Az itt közölt rész olvasása: *Marcus* Aurel*ius* Papia(tribu) augustalis colo*niae* Nap*ocae* | vizit annis LX. Aurelia Bona | coni*unx* marito perficiendum | curavit. *Magyarúl*: A Papia tribusba tartozó Marcus Aureiius, Napoca colonia augustalisa (A városi lakósság egy társadalmi osztálya, mely a vidéki városban körülbelül megfelel a Rómában levő lovagoknak.) élt 60 esztendőt. Férjének emeltette felesége Aurelia Bona.

Es a falnak azon belső részén is, mely az előtte folyó Szamos fölött emelkedik:

FORT. AVG. VLP. MASCVLINVS. VET
EX. SIGNIF. LEGVM.
FECIT. COL. AVP.
PRO-SA. SVA. ET SVOR. PL.[1]

Nem hiányoznak az öt tenyérnyi széles s a régiség miatt feltünő keménységüvé vált égetett téglák sem; ezeken ugyanazok a betűk láthatók, nem bevésve ugyan, mint a kifaragott márványlapokon, hanem kidomborodva; mintha betűvel, mikor a téglákat vetették, belenyomták volna. A kolonia ez volt: LEG. I. ADIV. azaz a tartaléké. Szintúgy Apulumnál, LEG. XIII. G. azaz 13. iker légio; Ulpia Trajanában pedig LEG. VII. CL. azaz Claudiusé. Ezek ugyanis mind a köveken, márványban, téglákon Fehérváron, a Vaskapunál és másutt szerteszét sűrűn láthatók. Erdély nyúgati határán, a főútban (királyi útban), mely az erdős Kárpátokon át kivisz Magyarországba, ott fekszik Kolozsvár. A város ép úgy az épületek csinossága, mint a hely szépsége miatt, kellemes. Mert sem a kedves szőlőhegyekből, sem a gazdag szántóföldből, sem a tiszta folyóból, sem a falvak közelségéből, sem az erdőkből, sem végre a városnak semmiféle előnyéből haszna nem járt, mivel ez időben az emberek előtt még nem elég kegyetlen háború mindent tönkre tett. Korvin Mátyásnak és híres fejedelmek közül Bocskay Istvánnak születése által méltán lett híres; ezek közül amaz az ó-városban, Ádám János házában, ez az ahhoz legközelebbi házban látta meg először a napvilágot.

Fiatalabb uracsok csak nem rég is latin meg görög szóból származtatták a városnak nevét, mintha szégyelnék és restelnék magukat használt elnevezése miatt.

Kitalálták, hogy nem tudom miféle itáliai Claudius alapította a várost. Ez a felfogás annyira üres és bolond agyból származott, hogy méltán lehet rokonságára visszavezetni. A szó ugyan jó képü, de hamis ítéletből származott.

Fennmaradt ugyanis Ammianusnál Isauriában Claudiustól alapított valami Claudiusvárosnak hazugsága, hanem az semmi e bolondgombához képest. Olyan ez, mint mikor Bonfinius ugyanezt a várost diák városnak magyarázza abból, hogy egyik vagy másik betünek külső alakja egyik vagy másik szóban hasonlít egymáshoz, a többieket úgy veszi aztán, a mint akarja, úgy, hogy, gondolom, még Oedipus sem volna képes megfejteni. Hallgatok arról a hatszázról is, melyet Bonfinius, kedvezvén a maga kényének, meggondolatlanul alkotott és mint a költők Minervát Jupiter agyából, Juno nélkül teremtik, úgy ő is magából, minden

---

[1] C. I. L. III. 854 Chishull nyomán teljesebben adja a mennyiben *fecit* helyett *et dec*-ot ad az első szóban ligaturával. Olvasása ez utóbbinak tekintetbe vételével: Fortunae Aug*ustae* | Ulp*ius* Mascu | linus vet*eranus* ex | signif*ero* leg*ionis* A. Mac*edoncae* | et dec*urio* colo*niae* Apu*li* (vagy Napo*ca?*) pro | sa*lute* sua et suor*um* pon*i curavit* (inseit?) *Magyarúl*: Fortuna Augusta (istennőnek) Ulpius Masculinus a legio V. Macedonica kiszolgált zászlótartója és Apulum (Napoca?) colonia elöljárója állíttatta a maga és övéi üdvéért.

példa, minden tekintély nélkül alkot, s így ilyen megczáfolandó merészségek sértetlen kötetéből áll műve.

Kolozsvárnak építése — legalább a mely most áll — nem oly régi, hogy azt valamely római alapítóra lehetne visszavinni. Magyarország királyai alatt, ezelőtt 300 esztendővel kezdődött s azóta nőtt nagyra.

Zsigmond alatt vették körül falakkal. S e körülményből aztán nem gondoljuk, hogy az elpusztult Napoca kolonia romjaiból támadt (keletkezett). A tehérvári levéltár feljegyzése alapján úgy tartom, hogy Károly, Magyarország királya Kolozsvár birtokát (így mondja ugyanis az oklevél) Benedek fehérvári püspöknek adományozta, 1313 ban.

Ebből elég világos, hogy addig az idő folyamán, kiskorú s még nem is serdülő falucska volt.

Falai bármily ellenséges támadással szemben elég erősek, csak polgárainak harczi képessége ne hiányozzék, mikor szükség lesz rá!

A halottas kapu felől, mely a szegények temetője, vagy a köztemetőkre nyílik, emelkedő dombnak alkalmatlan fekvése eléggé kiteszi a várost az ellenség ostromának, kit a magas falak és kihányt sánczok még sem kecsegtetnek könnyű oltalommal.

Segesvár (III. k. 168. l.).

Segesvár első tekintetre szép fekvésű helyen épült; szász város, inkább a természettől, mint erődítményekkel megerősítve. Magas és a szomszédos hegyektől különálló, folytonos völgygyel elválasztott dombon van. Kerülete alig öt stádium.

Torda (III. k. 266. l.).

Látni lehet Tordán a régi római koloniából, melynek ott egye dűl a város kapuja maradt fenn, a kifaragott és gondtalanúl széthányt egész halom faragatlan követ. Hogyha ezeket csak valamelyes falformába összerakták volna, mindjárt elég jó erősséget teremthettek volna e helyen.

Most ezek szerte-szét hányva, a polgárok élhetetlenségének és balgaságának kiáltó tanúi; szóval, a hogy a németek a jámbor várost nem oknélkül nevezték el Torrenburgnak, mely név az együgyüek városát jelenti.

Vajdahunyad (III. k. 278. l.).

Ez a kastély az Egregy[1] és Zalasd folyók összefolyásánál fekszik, s a szép, kerek, magában álló domb első tekintetre szembeötlik. Valóban városalapításra a legbiztosabb helynek kinálkozik; mert mindkét folyó lerakódása miatt, csak azt a helyet nem veszík körül meredek sziklák.

Ennek magas gerinczén összeomlott várnak nyoma látható, melyet még a magyarok első vezérei emeltek az egész Hunyadvármegyének hajdan mintegy főhelyéül, a honnan származott az egész vidéknek is elnevezése. E csúcsnak Erdélyben nincs párja s ha a mi vak fejedelmeink előre látván a hely alkalmatosságát, hajdan oda várost építettek volna, a nehéz fáradság jutalmául az országrész oltalmára emelték volna azt. Most, mivel úgy látták jónak, hogy lakásra rosszabbat válasszanak, mit mondjunk egyebet róluk, minthogy megvakultak, mint hajdan a kal-

[1] Egregius.

chedonok. Itt, a hol ama dombnak tövénél az új Hunyad áll, a honnan az a páratlan hős nevét kapta, Hunyadi János, Mátyás király apja, itt először ő emelt egy magános tornyot, hogy legalább sorban kikémlelje, merre láthatók a törökök becsapásai. Utána fia, Mátyás király várkastélylyal ékesítette (tette fényessé).

Korvin János, Mátyás fia és György brandenburgi őrgróf, ki Korvin Jánosnak a Frangepán családból való özvegyét feleségül vette és a többi utódok is újabb erődítményekkel inkább szűkebbé tették, mint bővítették (nagyobbították).

Utoljára, mikor ezek kihaltak, a bírtokló törzstől királyi adományképp a kiváló híres Teoreok familiára szállott a vár és körülötte levő nagy terület.

Ulpia Trajana (III. k. 280. l.).

Gredistyénél[1] van Ulpia Trajana roppant romja, hol a falaknak rendkívüli fundamentuma, boltozatos sírboltok, kifaragott köveknek, régi felíratoknak, síremlékeknek s más ilyfajta dolgoknak igen régi emlékei maradtak fenn. Ennek a városnak nevét annyira világosan hirdetik itt a régi törmelékekből megmaradt márványlapok, hogy e tekintetben semmi kétségnek nincs helye, a mint azt én a Dácziai kövek maradványairól című s Páduában kiadott könyvemben tisztáztam.[2]

Ulpia Trajanának Ulpius Trajanus császárról nevezték el, ki Dácziát tartományává tette. Ez nem az a városalapító, a ki várost alapított, hanem, a ki Dáczia királyát, Decebalust legyőzvén és elvesztvén, új koloniákkal rakta meg. Mert Trajanus előtt Sarmic Egethusanak nevezték, azaz: Sarmiz Gethica.

Ulpia Trajana a Vaskapútól csak négyezer lépésnyire van. Azokból a völgyekből ered a Sargetia,[3] igen rakonczátlan folyó, melyet Dion is említ; ez nevét Sarmistól, Decebalus palotájától és Getiáról vagy a Géták tartományáról kapta. A Marosba siet, a hol Arany falut a magas és magában álló domb elfedi.

A dévai vár (III. k. 293. l.).

A dévai vár magas és különálló hegyen épült, a Marostól 1500 lépés távolságra. Ennek eredetét a mennyire a nyomokat kísérhetjük, I. Lajos vagy Zsigmond császár, Magyarország királyainak idejéig vihetjük vissza.

Maga a vár önmagában, a hely természetétől és erődítményétől is elég erős, hacsak szűk volta a lakás kényelmét nem szállítaná alá. Ezért, mikor valamely ellenség megrohanja, igazában inkább oduja keveseknek, mint oltalma sokaknak. A névszerint város, de állapota miatt falú, lenn a hegy tövénél, melyen fenn a vár áll, épült: alkalmas helyen a lakhatásra, ha a polgárok élhetetlenségét s az előbbi fejedelmek hanyagságát a hely rút kinézése nyilván nem mutatná.

---

[1] Várhely, Hunyadmegyében.

[2] Analecta lapidum vetustorum et nonnularum in Dacia antiquitatum Patavii 1593. 8°. 125 l.

[3] Sztrigy.

Ugyanis semmiféle fallal nem lévén körűlvéve és semmmiféle erődítménnyel megerősítve, bárki kénye-kedvének szabadon áll. Magyar és oláh szántóvetők, földmivesek és pásztorok lakják. Az igazában inkább ronda viskók, mint házak, a lakosok ronda izlését eléggé példázzák.

Hajdan, — semmit sem birván szabadhoz illően — a szabad városok közé számlálták. A későbbi időben a Magyarországból Erdélybe menekűlt Geszthi Ferencznek adományozta az erdélyi különös jog ellenére István, Lengyelország királya s Erdély ura is.

És Geszthi azután az adóknak és fosztogatásoknak mindenféle nemével a lakosságot úgy tönkretette s elpusztította, hogy a városból falut, a polgárokból rabszolgákat csinált.

Kitűnő vize Hunyadról jön s körűl veszi a várost és mihelyt a szomjas városiaknak a maga jószántából vizet szolgáltatott, mint a ki elvégezte kötelességét, a várnak csodájára a Marosba ömlik.

Szász Ferencz.

Halottasházi játékok Máramarosban.

Alapjában véve nem is olyan természetellenes dolog az, hogy faluhelyt, a halottasházban virrasztók az álom előzésére egymást mesével, mókával, mi-egymással szórakoztassák. Ez a vonás hazánk minden vidékének köznépénél egyaránt megtalálható, csak éppen a mulatozás mértéke változik. Csak egy pár példát.

A komoly palóczoknál *társulatos-* vagy *olvasós asszonyok* imádság között pénzért virrasztanak,[1] de már Aranyosszék magyarjai isznak, kártyáznak, sokszor két nap — két éjjel egy végben is.[2] A belső székelyek áloműző pálinka mellett dióba kártyáznak,[3] a katolikus csíki székelyek[4] pedig megkettőzik a mulatozást: a halottasházban *utolsó vacsorát* csapnak, ahol az elköltözöttnek is terítenek, (amit különben a palóczoknál is látunk[5]), a temetés után pedig tort űlnek, amely sokszor még tánczban is végződik. A hunyad vármegyei magyarok két éjszakát virrasztanak bor mellett,[6] a zágoni székelyek pedig két tort is csapnak: temetés előtt és utána.[7] Baranya vármegye Hegyhát vidékén csak úgy harsog a gyászház a fiatalság víg mókáitól.[8]

Az oláhok és bunyeváczok hasonlóan vígan, mulatságos játékok közepette virrasztanak,[9] Kalotaszeg magyar népe pedig ilyenkor *palágát* játszik.[10] Ez annyit teszen, hogy egy pakét magyar kártyát hatfelé osztanak; kivágják a tromfot s akinél ennek az ásza vagyon, *fakalánnal* jól megrakogatja társainak tenyerét, vagyis megpalágázza. A szászok mérsékeltebben ugyan, de szintén pohár mellett virrasztanak halottaik fölött.[11] Úgy szólván egyedüli kivétel ebben a részben a csángó.[12]

---

[1] Ethnographia. 1894: 183.

[2] Jankó János, Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar népe. Budapest 1893. 217. lap.

[3] Ethnographia. 1895: 51. és 224. l.

[4] U. a. 1896: 385.

[5] U. a. 1891: 108., 1894: 184. Ami a haláleset idején járt tánczokat illeti, Pécskán, Szajánban és Szegeden külön *halotti tánczot* ropnak, igaz, hogy csak a temetés után. *(Kálmány L.* Koszorúk az Alföld virágaiból. I. 225—6.) Az úri rend régi halottas tánczaira nézve l. R. *Prikkel* Marián közleményét. Ethnographia 1906: 167. l. és *Gárdonyi* Géza adatát u. o. 251. l.

[6] U. a. 1895: 122.

[7] U. a. 1895: 397.

[8] U. a. 1901: 29.

[9] Az oláhokra Ethnographia 1895: 424. és *Moldován* Gergely, Alsófehér vm. román népe 1005. l. (Alsófehér vm. monographiája. Nagyenyed 1899. I. köt. II. rész), valamint *Petri* Mór, Szilágy vm. monographiája. Budapest, 1901. I. köt. 702. l. — A bunyeváczokra vonatkozóan Etnographia 1891: 200.

[10] Jankó János, Kalotaszeg magyar népe. Budapest, 1892. 161. l.

[11] Weinrich Frigyes, Alsófehér vm. szász népe. I. köt. II. rész, 704. l. és Ethnographia 1896: 407—8.

[12] Etnographia. 1907: 292.

V. ö. még Lázár István, Alsófehér vm. magyar népe 556—7. l. és Ethnographia 1891: 68. 1895: 396., 1896: 106., 160., 285. 1899: 47., 302., 1900: 358. *Résó* Ensel S. Magyarországi népszokások (Pest, 1867.) 67. és 136. l.

Ez azt tartja, hogy pihenésben nem illik a holtat megzavarni s ezért itt a virrasztók egészen csöndben űlnek.

A külföldről ez alkalommal nem szólva, honnan csak hazai följegyzésünk van, egész Magyarországon mindenütt ugyanaz a vonás: tréfa, játék, ivás, komolyabb és vidám időtöltés.

Az emberi gondolat helyről-helyre való tovahaladásának azonban mindenesetre különös fordúlása az, hogy a szomoruság óráiban farsangi bohóságok vídám zsivaja hangozzék a halott közvetlen közelében, vele egy-azon szobában. Mert az időtöltésnek ezeket az általános vonásait hihetetlenül túlhaladja az az eddig sehonnan nálunk nem ismert szokás, amelyet Máramaros vármegye ruténjei között a Taracz és Talabor folyók völgyében tapasztalunk. Itt ugyanis nemcsak tréfálkozó mókákkal ütik agyon az időt, hanem *állatalakokat mimelő alakosok* igazi farsangi bohóságokat adnak elő a gyülekezet szórakoztatására. Általános szokás szerint a kántor, vagy valamelyik írástudó, Dávid zsoltárait imádkozza végig, többszörös megszakítással; az egyes zsoltárok közötti szüneteket aztán az *egyetlen szobából* álló házban virrasztók az alant következő játékokkal töltik ki. (A vakolatlan gerendás ház középső része u. i. a pitvar, amelyből *balra* az egyetlen lakószoba nyilik, jobbra pedig a kamara, esetleg istálló, amazokkal egy fedél alatt.)

A játékok középpontja három jelenetből álló bohózat, amelynek első és második része tudomásunk szerint az összes keleti rutének között (Ungtól—Máramarosig) általános. Az első jelenetnek rutén neve *lopátká*. Annyit jelent, mint lapátolás. Magyarban a székely „lapiczka" = falapát szóval adható vissza s végeredményében tökéletesen azonos a kalotaszegi palágázással. Tereselpatak környékén a játék *(bavka)* menete ez.[1]

A játékosok bírót választanak, aki hivatali székét elfoglalva, ilyen rigmusos ítéletet mond:

„Én, mint bíró, úgy ítélem,
Jöjjön, N. N. én elébem;
Feküdjék le a térdemre,
Játékunkat így elkezdje."

Betakarja fürtös gubája szárnyával a szólítottnak fejét, úgy, hogy ez mit se láthat; ketten hátulról hozzálépnek, egyikük megemeli a térdeplő lábát, másikuk fenyőkéreg-lapiczkával megverdesi talpát, a lapiczkát aztán kézen-közön hirtelen eltűntetik. Az elítélt fölemelkedik:

— Uram, im megvertek!
— Meg biz', csak keresd meg!
— Mi lesz az ajándék?
— Menyasszony és násznép!

Találgatja már most, ki lapiczkázhatta meg. Ha első szóra nem találta ki, ismét le kell feküdnie s a lapiczkázás tovább folyik. Több-

[1] Ilyen lopátka-játékot Nemes Mihály uglyai tanító jegyzett föl és tett közzé az orosz nyelven, Ungvárt megjelent (ma már megszűnt) *Listok* cz. kétheti folyóirat 1892. évf. 184, 209, 220, 234. l.

szörös fölváltás után kiadja a bíró a rendeletet, hogy falatozni is kellene már. Van ugyan malom a faluban, de nincs benne molnár s ezért a szomszéd faluba mennek molnárért. Ezzel megkezdődik a második jelenet.

A pitvarban felöltöztetnek két legényt nagyapónak (did) és nagyanyónak (bábá). Nagyapónak hátát kitömik szalmával, rongygyal, jó púposra, bajuszt szalmából csinálnak neki, szakállat pedig bekormozott kenderkóczból, arczát hasonlóan bekormozzák. Ez a molnár. Molnárné nagyanyót női gúnyás, szintén púpos ember ábrázolja, de még szalmából fonott farkot is akasztanak reá; kezében szösszel átkötött botot tart, mintha fonna. Ezalatt odabenn alacsony székre leültetnek egy lepedővel betakart harmadik játékost, fején a lepedőn felül rostával, lába előtt, de már a lepedő alatt kisebb fajta facseberrel, amelynek belső oldalain a játék folyamán botocskával ide-oda zakatol, a malom zaját utánozva. Bejön a botjára támaszkodó hajlott nagyapó, köszönti a birót s ilyen páros beszédet indítanak:

„— Adj Isten, mi nincsen; vigye el mi nem kell!
— Neked is adja meg, mi csak kell szivednek!
— Én magamnak már kértem.
— Mi lehet az öregem?
— Nagy púp a hátamra.
— Mire volt azt kérned?
— Mert a tisztem molnárság, jól ül ott a lisztes-zsák.
— Jókor jövél öregem, várunk im itt elegen.
Volna malmunk, őrni valónk,
De nincs hozzá molnár.
Fogj is hozzá mindjárr'!
— Fogok, fogok, értek ehhez,
Búzátokból máléliszt lesz[1]
Zabbá válik rozsotok,
Mind megőrlöm, mit hoztok.
— Mennyi lesz a vám, öreg?
— Vékájától egy negyed.
— Frissen öreg, nosza hát,
Malmunk régen vár reád!
— Hol a malom? nem látom!
— Vak vagy öreg barátom!
Hiszen ott áll melletted,
Nyisd ki szemed, meglátod!
— Vak ám a ti nagyapátok!
Az malmotok (t. i. vak), mért nem látott?"

Botjával oda botorkál a malomhoz s hadonászva leüti a rostát nagy zakatával. Megijed, menekülni akar:

Jaj Istenem, mit tevék?
Kinek üttem le fejét?
— Senkinek sem a fejét,
Csak a pitli tetejét!
— Fejszét, fúrót hozz ide,
Megjavítom izibe!
De hogy javítsam meg ezt a malmot,
Mikor követ egerek rágták ki!
— Ám lássad!

[1] Málé = kukoricza.

Pepecsel valamit rajta az öreg, tesz-vesz, a rostát újból helyére rakja s a lepedő alatt ülőnek segédkező zakatolása mellett megindúl a malom. Nagyapó örömében féllábon tánczol.

Bejön erre nagyanyó, karján rongyokba burkolt kölyök-macskával (gyermekével):

Adjon Isten jó szerencsét!
— Neked is egy zsák jó lisztet;
Látom, van egy kis cseléded.
— Van, van, bizony vénségemre leptek meg a gyerekek.
— De ne csudáljátok, nem olyan vén az öreg asszony,
Csak éppen hajlott.
— Kérek szépen kovártélykát, bíró uram, házam népének!

Nagyanyó a rőzséből font, sárral kitapasztott banya-kemencze padkájára *(zápics)* húzódik föl, nagyapó pedig a malomba megy, majd egy tál hamuval visszatér feleségéhez, hogy belőle puliszkát főzzön neki. Nagyanyó a tüzelőre fölállított forróvizes csöbröt véletlen fölborítja s leforrázza gyermekét. A macska iszonyúan nyávog. Nagyapó ütlegelni kezdi feleségét, ez meg visszaadja a kölcsönt, szaporán ütögetve guzsalyával az öreg púpját. A jelenet végén dühösen hajítja feleségéhez a nyávogó macskát, aki azt fölkapva, kiszalad. Az öreg utána.

A harmadik jelenetet így kezdi a bíró: „Mivelhogy a szomszéd híres városban Pudplesán (tulajdonképpen nyomorúlt kis falu) éppen nagyvásár vagyon, oda megyünk, kecskét veszünk, meg bakot: tejet ad a kecske, a bakot meg levágjuk.

Künn fölöltöztetnek ezalatt egy legényt *zsidónak*, sötét, piszkos terítőbe, derekán szalmaövvel, fején tökhaj sipkával; arcza kormos, szakálla kenderkócz, pájesze magából a természetes hosszú hajából, kezébe pedig tökszár-trombitát nyomnak. A másik legény *kecskének* úgy öltözik, hogy a fejsze fokára két fakalánt erősít fülnek, a fejsze lapjához pedig igazi kecskefejet kötöz. A fejsze nyelét gubája ujjába csúsztatja s a gubát úgy húzza magára ujjának belső végével, hogy a feje nem látszik s az egészet kissé előre görbedve, feje fölött hordozza. A *bak* hasonlóan öltözik, csakhogy hosszú, kenderkócz szakálla van.

Elment a bíró a vásárra, a háznép őket csöndben várja. Im hallik is odakünn a kecske szava: Me-ke-ke! — Nyissatok ajtót! — szólal meg künn a bíró. Kinyitják. — Nem birom a bakot behajtani, segítsetek! Darab időre jön a zsidó is a kecskével; az az hogy jönne, de a makacs állat nem engedelmeskedik. Valaki botjával segitségül megyen s így bíztatja őket:

— A vén zsidó kecskét vezet, ihé! ihé! ihé!

Mire a zsidó:

— Makacs dögje, gebednél meg, ihé! ihé! ihé! ihé!

Mond a bíró:

— Hoztam nektek kecskét, bakot
S a két jószág pásztort kapott.
— Nagyon jó, nagyon jó!

— Hát zsidó, hogyan fogsz pásztorolni?
— Én biz ügyes pásztor leszek,
Magam lábán járok-kelek;
Magam szemével pislantok,
Magam szájával kurjantok;
Magam botját forgatgatom,
Magam ededelét falom;
Mindent magam elvégezek,
Ti dolgotok: fizessetek!
— Megfizetünk.
— És mi lesz a fizetés?
— Kecske bőre a jutalmad,
De csak ha majd rongyra szakad.
— Bolond ám a vakapátok,
Ha húsát nem adjátok!
— Megszerezzük hát a béred:
Farka, szarva is a tied!

Meg van az egyesség, legelészik a kecske; de a bak, im egyre csak a hegyek felé szalad (az ágyra, sok fejérnép közé), döfköd jobbrabalra; majd a kemencze széles heverészőjére (*pozákus*) ugrik, ijesztgetve az ott ülő vén asszonyokat. A nagy kaczagásban kiejti kezéből kötelét a zsidópásztor, a kecske meg uczu! kiszalad. A pásztor utána, megragadja s botjával bíztatja: — Tánczra kecském! A tánczoló kecskéhez csatlakozik a bak is, majd külön válva, a pásztortól kijelölt fejérnéppel, illetőleg legénynyel sorjában tánczra kezdenek: a bak fejérnéppel, a kecske férfivel. Megelégli végül a bak a pásztor parancsait, fölmondja a szolgálatot s a bíztatásra homlokával jól oda bök a zsidó gyomrába.

Ehhez a bohózathoz Szinevér, Imsád, Kalocsa, Negrovecz, Lázi falvakban még több, helyenkint váltakozó játék csatlakozik, amelyeket így foglalhatunk össze.

4. *Lovasdi.* Két legény egymás mögött meghajlottan, a czírkuszból ösmert módon lovat csinál, a harmadik reájuk ül, szalmafonatú gyeplővel igazgatja paripáját s a társaságot körüljárva bohókásan, elménczkedve ugrándoznak.

5. *Patkoló.* Legények a paripák, leányok a kanczák. A kovácslegény párosával hajtja őket gazdája műhelyébe, ahol minden lovat fakalánnal megpatkol. Persze a csókolózó párok vihánczolása miatt nehezen megy a patkolás s ezért végül a kovácsot csöbör vízzel leöntik az asszonyok.

6. *Szarvas.* Két legény a fenti lovasdi módjára egymás mögé áll. Az elülső messze kinyújtja maga elé két karját, kezében fenyőágakkal képviselt szarvakat szorongat. A hátsó legény mezítláb marad, hátradugott egyik kezében szalmafonatú farkot tart. Mind a kettőt lepedő borítja be. A harmadik legény vezeti a szarvast, mint amelyet sebes vízben fulladozva talált volna. A háznép üzőbe veszi, ide-oda kergeti, persze jókat csípve a fiukon, amitől azok ki-kirúgnak. Végül megállapodnak abban, hogy meg kell patkolni a szarvast kéregpatkóval. Ez úgy történik, hogy a résztvevők sorjában jókorát csapkodnak annak meztelen talpára fenyőkéreg-lapátkával.

7. *Menyét.* Három legény űl egy sorban. A középső a menyét, hántatlan fadarabot tart térde között, két vadásztársa pedig fegyverükkel (vékony vessző) üldözi a menyétet. A menyét-legény úgy jártatja

ujjait alá-fel a fán, mint ahogy a menyét szokott szaladgálni. Ahányszor leszalad kezével a fahasáb aljáig, rá-rá üt tenyerével a vadászok térdére, akik meg abban igyekeznek, hogy jót húzhassanak vesszejükkel a menyétnek ismét szűntelen alá-fel mozgó kezére. Ha ez sikerül, szerepet cserélnek.[1]

8. *Fáklya.* Lángoló fenyőszálat adogatnak a körbenűlők — egy férfi, egy nő — kézről-kézre. Akinél elalszik, szomszédját megcsókolni tartozik. Ha a csóktól vonakodnék, arcát *bekormozzák*, ami, kivált fejérnépnél, nagy vigasságot okoz. Tereselpatakon a játék neve holovenyka (üszök).

9. *Akasztósdi.* A padlásgerendába vert szegbe kapaszkodik egy legény s elkurjantja magát: — Csüngök már! Másik kérdi: — Kin csüngesz? Ez azt feleli: — Tereszkán. A nevén szólított leánynak oda kell mennie, csók mellett amazt megszabadítani s aztán ő kezdi újra. Aki vonakodik a szabadítástól vagy csóktól, arcát bekormozzák.

10. *Leöntés.* Vízzel teli korsót emel magosra egy legény, másik kezében kést tart. Evvel a korsó nyaka körül koczogtatva, a kést elejti s odakiált valakinek: — Add fel a késem! Aki elég vigyázatlan, hogy a kés után nyúljon, lehajlásában vízzel leönti.

11. *Tűz.* Gubája ujját belső nyilásával ráhúzza valaki sorjában a jelenlevők fejére s azt kérdi: — Mit látsz a másvilágon? Az egyik kérdezett a sötétben rámondja: borúl; a másik: dörög; a harmadik: esik s így tovább. Ha valaki azt ejti ki válaszképpen: tűz van!, a guba ujján át csupor vízzel leöntik.

12. *Királyosdi.* Korommal bemázolt képű legénynek kenderből szakállt, bajuszt ragasztanak, fejére szalmából fonott (Szinevéren tökhajból vágott), fenyőágacskákkal megtűzdelt koronát nyomnak s trónjába ültetik. Körülötte tanácsosai. Egyikük nyársra húzott kendercsomót forgat a fenyőfáklya lángja felett. Kérdi ettől a király: — Mit sütsz? — Gúnárt. — Miért nem kész még? — Mert zsírja még nem csepeg. — Hát miért nem csepeg? — Addig nem is fog csepegni, amig Juli (Terka stb.) a királyt meg nem csókolja. A tanácsosok oda vezetik a szólított leányt s ha nem csókolja meg amazt, (királynak rendesen a legcsunyább legényt öltöztetik), képét jól bedörzsölik kormos kenderrel.[2]

13. *Lakodalom.* Férfiak, fejérnép vegyest körben ülnek. A kör közepén áll a papnak öltözött játékrendező s valamelyiktől kérdi: — Szeretitek-e egymást? — Nem bizony, mi! — És kit szeretnél párodnak? — N. N.-t. — Jól van, összeadlak hát benneteket, de előbb megesketlek. Kezüket a pap kezébe téve, az összeadás 12 fakanálütésből áll.[3]

14. *Vaddisznó* (kornik.) Törűlközőt összecsavarnak a körben

---

[1] A menyétnek, mint a *menyasszony* jelképének a rutén néphitben való szerepére vonatkozólag l. Ethnographia 1895: 432. és 1900: 45. l. Nemes Mihály és Munkácsi Bernát czikkeit.

[2] Ugyanezt a játékot leírta Szolyva vidékéről (Bereg) Zsatkovics Kálmán is (Budapesti Szemle 1895. 297. l.) Különben a rutének, avagy egyéb nemzetiségünk enemű halotti szokásainak más leírását a magyar irodalomban nem igen ösmerjük.

[3] Halotti tor alkaimával M.-Pécskán a halottnak, ha eladó leány, vagy házasulandó legény volt, valósággal meglakják a lakodalmát. (Ethnographia 1906. 252.)

űlők, hogy jól lehessen vele ütögetni. A kör közepén áll a vadkan, akire valaki hátulról egyet jól ráhúz s azzal a *syjkanak* nevezett ütőeszközt sebesen tovaadja térde alatt szomszédjának, aki szintén rácsap vele s ismét odébb adja. A vadkan addig futkos ide-oda, míg egy csomó ütleg után megtalálja a kendőt. Akinél ráakad, helyébe lép. Tereselpatakon *hruska* (körte) a játék neve.

Olvasva is meglepő az ilyesmi, hát még mennyire furcsán érzi magát az, aki mindezt a helyszínén látja. Ha a bohóskodások oka után tudakozódunk, azt a választ adják, hogy ezekkel a gyászolók szomorúságát iparkodnak eloszlatni, figyelmüket a játékosokkal egy szobában levő halottról elvonni. S ebben csakugyan van is valami. Viszont az is érthető, hogy a gyászházba gyülteket nem lehet éjszakának idején hazabocsátani, mert némelyek olyan messze laknak harmadik-negyedik völgyben, hogy a halálesetet is csak fenyőkürtnek előre megállapított és ösmert hangjaival lehet velük tudatni. (Máramaros havasi falui ugyanis nem tömött utcza-faluk, hanem sokszor, pl. Felső-Apsa, 4—5 mértföld[1] területen szétszórt egyes házcsoportokból állanak). Ámde mi a játékok magyarázata? A kisebb tréfálkozások kétféle fajtájuak: vagy magukon viselik a földrajzi környezet bélyegét (menyét, fáklya, tűz, zsidó-pásztor) s a havasi lakók lelkéből természetszerűleg fakadnak; vagy pedig általános paraszti vonásuk van, a vaskos húmor.

Ámde honnan erednek az állat-alakos játékok és miért pontosúlnak össze alakosok és nem alakosok valamennyien éppen a halottasházban? Mert annyi bizonyos, hogy a mondott terület ruténjei alakoskodó állat-mimelő játékokkal soha máskor nem bohóskodnak, még karácsonykor sem, a hogy az ember várná, hanem *kizárólag* csakis a halottasházban.

Az állat-mimelő bohóságok eredetének kérdésére könnyű a felelet. Európának karácsony-újévi alakoskodó játékai a rómaiak *Szaturnália* nevű régi ünnepéből alakúltak ki, a kik az árja népeknek ezt a Mitrász-(napisten) kultúszát viszont görög-egyptomi közvetitéssel keletről kapták. Szaturnusz tiszteletére minden év deczember 20. táján három, majd pedig hét napon át öröm-ünnepet ültek, ilyenkor minden üzleti és hivatalos élet és gyász megszűnt, a rabokról leszedték bilincseiket, szolgáikat uraik szolgálták ki a lakomákon. Viaszgyertyás fölvonulásokat rendeztek, a bennük résztvevők *bekormozott* arczczal, fejüket csuklyaszerű ruhával[2] beburkolva tréfálkoztak. Sorshúzással *királyt* választottak,[3] a kit nagy ünnepségek között trónra ültettek; a király mindenféle bohókás rendeleteket adott ki, hivei között országokat osztogatott[4] stb. A szegényebbek dióba játszottak ilyenkor,[5] a gazdagok nagy pénzben.

A keresztyén egyház, a mely legelső szervezetét a római birodalom területén nyerte, új hivei életében annyi öröklött pogány külsőséget hagyott meg (oltár, füstölés, lábmosás stb.), hogy jónak látta e

---

[1] Macrobius I. 9—16.; Lucianus I. 5., 13., 14.; Martialis V. 85., XI. 2., 5., 7., XIV. 70.; Plinius, Epist. VIII. 7.; Svetonius Oct. 32.

[2] Martialis VI. 24., VIII. 75., 7.

[3] Isodätes, Lucianus I. 1—8.; Tacitus, Ann. XIII. 15., 2.; Arrianus, Epict. I. 25.

[4] Martialis V. 85.

[5] Suetonius Aug. 71.

játékok meghagyását; csakhogy Szaturnusz helyett Jézus születését kellett ünnepelni. Az új keresztyének úgy tudták, hogy az új ünnepet a régi megszokott pogány ünnep helyettesítésére rendelték el, a miről több akkori egyházatya erősen panaszkodik is. A pogány és heretikus szkeptikusok meg egyenesen avval vádolták az egyházat, hogy a hivatalos keresztyének nem Jézus születését ünnepelik, hanem a nap születését (S. Augustinus contra Faustum). Igy hát az új keresztyének önkéntelenül ugyan, de tényleg átvitték régi, megszokott szertartásaikat az új rend szerinti ünnepre, kiváltképpen az álarczos csoportos meneteket. Ezekből idővel a ma is gyakorolt farsangi bohóságok keletkeztek, a szintén napimádó szlávoknál pedig ez az ünnep u. n. kolendálássá alakult át és ugyancsak maig is él karácsony-újévi szertartásaikban. Mert a napforduló ünnepe, vagyis a nap újjászületésének deczemberben való megünneplése épp olyan ösmert dolog volt a pogány szlávoknál is, mint a többi — napot imádó — pogányságnál, így a rómaiaknál. És pedig ezektől függetlenül, mert hiszen a napkultusz, valamennyi indo-európai nép közös hagyománya, még Ázsiából öröklődött. A keresztyénség terjedésével a Szaturnáliákhoz fűződő bohóságoknak még *tárgyi elemei* is eljutottak az új szertartások eszméjével együtt a szlávokhoz s ezek között a ruténekhez. Ezek régi kultúszát tehát átalakítóan befolyásolta a római ünnep szokása, még pedig valószinűen a balkáni szlávság között legelőször, a kiktől ez aztán a szlávság éjszak felé való áramlásával a mai oroszok elődeinek földjére is eljutott. S a hogy a rómaiak *calendae*-je átváltozott a szlávok ajakán *koljadá*-vá (az oláhoknál kolenda = karácsonyi ének), épp úgy találkozunk a rutének alakos játékaiban is szóról-szóra a Szaturnáliák kormos arczú, álarczos, állatalakos játékosaival, királyaival stb. (8., 9., 12. sz.). Csakhogy persze ma már öntudatlanúl csinálja ezeket a köznép, de csinálja, mert az neki szertartásos, megrögzött hagyománya.

A VIII. századig Európa-szerte állandóan üldözött nap-kultusz góczpontjának, a Mitrász-játékoknak két főalakja volt: a szarvas-űnő és üsző ború, a melyekben szarvasnak és bikának öltözött játékosok egész komolyan annak emlékére alakoskodtak, hogy Mitrász, a nap-isten, a legmélyebbre sülyedt téli nap deczember-végi fordúlója alkalmából legyőzte azt az agancsos szörnyeteget, a melynek emléke az égi állatkörben utóbb félreértés folytán a csillagászatban s valamennyi kalendáriumban *Bak* néven ma is meg van. Ázsia keleti népei ezen az ünnepen szarvas-vadászatot rendeztek, a római birodalom barbár népei pedig ezt egyszerűen szarvasbőrbe bújtatott alakoskodóval helyettesítették. Ezt a szarvast találjuk az *Imsád* községben régebben játszott 6. sz. játékunkban. A velünk határos osztrák-ruténeknél a karácsony-újévi kolajdákban alakos játékoknak két jellemző alakja van: a régi csodaszarvas romlott alakja gyanánt megmaradt *kecske* s a púpos nagyapó, *did*, a ki az ó-évet képviseli. Sebestyén Gyula azt állítja kitűnő tanúlmányában,[1] hogy a hazai rutének között az állatjelmeznek ma már nyoma sincsen s a karácsonyi alakoskodó koljadálás régi szokása teljességgel kipusztúlt: ime Mármaros vármegyének Ripinye, Szinevér és Alsókalocsa nevű faluiban előbukkant úgy a kecske, mint a *did* nevű

[1] *A regösök.* (Magyar népköltési gyűjtemény. V. kötet). Budapest, 1902. 230. l

nagyapó, sőt a szarvas is a maga romlatlan eredetiségében. Az előadás verses alakja mindenesetre a játék régiségére és állandó formájára vall.

Az eredet kérdésével ezek szerint tehát tisztában volnánk. De miért játszódnak le ahalottas-házban ezek a játékok?

Valószinűleg azért, mivel a Taracz és Talabor völgyében az állatalakos játékok valamiféle okból kiszorúltak karácsony-újév tájáról, s a halottas-házban vonták meg magukat. Ezekben a völgyekben régebben tényleg jártak karácsonykor alakoskodó betlehemesek, de ma már nem járnak. Hogy ennek mi volt az oka? ezt majd csak közelebbi vizsgálat deríthetné föl; ma felelni reá legalább nem tudunk. A néprajz több esetét ösmeri annak, hogy valamely határozott naphoz fűződő alakoskodó népszokás kalendáriumi változást szenvedett (pl. a szlovének farsangi szántói); de hogy népszokás egészen kiessék a kalendárium rendjéből és csak a halálozás esetleges napjaihoz kötötten eltorzúlva fűződjék, erre másutt példát nem ösmerünk.

Ez igen érdekes és ritka néprajzi problema, megfejtése azonban csakis két föltétel mellett lehetséges Ismernünk kell először az egész rutének-lakta vidék e nemű játékait és összehasonlítani ezeket úgy a külföldi ruténeknek, valamint általában a görög és szláv egyházhoz tartozó népeknek hasonló termékeivel. Ismernünk kellene a görög-szláv egyházfegyelmi szabályokat, hogy az alakos játékok időpontjának eltolódását megmagyarázhassuk.

A mi az összehasonlító anyagot illeti, erre nézve alkalmasan használható föl *Suchevic* Volodymyr tanárnak a máramárosi ruténekkel határos huczulokról írott ukraino-rutén nyelvű monográfiája (Lemberg, 1903. *Huculscyna* czímen), a melynek II. kötetében a 243—248. lapokon a fent leírt játékok némelyikének egész pontos analógiáját találjuk Galicziából és Bukovinából; a nyugoteurópai népek néprajzi irodalma pedig bizonyára termelt egyéb, megfelelő analógiákat is. A kérdésnek másik, művelődéstörténeti részét azonban magyar ember nem igen oldhatja meg.

Annyi azonban bizonyos, hogy ma már *csak* a Talabor és Taracz völgyében nincs többé karácsonyi állat-alakos játék, mert tőlük keletre a velük párhuzamos Apsa vize mentén, meg a Felső-Tisza völgyében igen is játszanak még mai napig is alakos koljáda-játékot. Ennek főszereplője a kormos arczú púpos did, király, pásztor és angyalok társaságában rigmusokban bohóskodik. Egy ilyen jákot Felsőapsán 1907-ben magam jegyeztem föl,[1] meg kell annak tehát lennie egyebütt is. Csak éppen gyűjtője nem akadt eleddig.

Dr. Stripszky Hiador.

---

[1] Közöltem magyarra úgyszólván lefordíthatatlan egész eredeti szövegében a Ševčenko tudós társaság *Zapiski* című folyóiratának 1908. évi 82. kötetében a 43—52. lapokon.

Szent László alakja az első magyar tallérokon.

I. László, szentté avatott magyar királyunk alakja tudvalevően Nagy Lajos aranyforintján tűnik fel legelsőben, s innen kezdve II. Ulászló tallérveretéig, s azután is, mindenhol álló és csak apró részleteiben változó alakjában alkalmazzák pénzverőink. Ez a régi formákhoz való merev ragaszkodás nem csak jellemző Magyarország középkori, de kölönösen a vegyes házból származott királyaink pénzverésében, de tanúbizonysága annak is, hogy nálunk az éremvésők, ha az ötvösök sorából kerültek is ki, semmiesetre sem tarthattak számot az önálló, tehetséges és alkotó művész babérjaira. A maradiság és folytonos utánzás egyrészt kényelmes az éremvésőre, másrészt *céloz is* a forgalomban szükséges megszokottságra, de művészeti szempontból egy olyan emlékcsoportot teremt, melynek kevés kivétellel, — talán a Róbert Károly alatti átmeneti időszaktól eltekintve, — minden sajátossága a keresztek, címerképek, Szűz Mária képek változataiban merül ki. Eltűnnek az Árpádok alatt felhasznált motivumok sokaságai, a részben román ízlésű éremképeket merev, gótikus formák váltják fel, anélkül azonban, hogy a fentebb idézett motívumokon kívül másat is alkalmaznának.

Mikor tehát külföldi mintára II. Ulászló 1499-ben próbaképen kivereti az első magyar tallért, ennek éremképein sem fog a vizsgáló a szent lovas alakján kívül, valami olyan újat, olyan művészit találni, melynek teréül pedig ez a nagyobb és ujdonságában érdekes forma, szinte önként kínálkozik, legfeljebb csak gondosabb és az alak nagyságához mérten lehetővé vált részletesebb kidolgozást.

Ismeretes, hogy Zsigmond főherczeg a tiroli Hall-ban verette 1484-ben az első tallért s 1486-ban e tallérveretek egyikén egy vértezett lovag (torna-lovag) alakja látható. A tallérforma mihamar divatossá válik s 1499-ben II. Ulászló magyar király is próbát tesz ilyen pénzek kibocsátásával. A forrás tehát, honnan az első magyar tallért származtatjuk, nyilván szembeötlő. A tallér bélyegzőjének kivésésével megbízott mester a tallér egyik oldalát a szokásos czímer paizszsal tölti be, mellé adván a lombdíszeket, s a másik oldalra a tiroli mintához hasonlóan, lovas alakot helyez, és pedig Szent László lovas-alakját. (dr. Réthy László. Corp. Nun. Hung. II. 226.) Ha a legelső, 1499 évi kibocsátási tallért nézzük, észrevehetjük, hogy Szent László glóriás arcza s alakja, egészen a derékig, majdnem szembe néző és nem más, mint az ismert aranyforintok képeinek lemásolása; bár gondosabb, művésziesebb kivitelben. A harczi balta ugyanaz és éppen úgy a köriratba hajlik s a

köpenynélküli pánczélzat kerek vállpánczélját a C. N. H. II. 257. sz. a. évszámnélküli aranyán szintén feltaláthatjuk, de ott van a tiroli mintán is. Elsőben látjuk itt a kereszt alakú *egész* kardot, a köpenynélküli teljes pánczélt, a sarkantyút, melyeknek alkotásában, bár a külföldi minta nyomait nem téveszthetjük szem előtt, — a pénzverő vésnöke újat alkotott. Szent László itt egyenesen ül a nyeregben s a lábai éppen úgy feszűlnek le a kengyelbe, akár a tiroli képen. Az évszám (1499) itt is a ló alatt van A ló vértnélküli, felszerszámozott és mindenesetre jobb munka, mint az 1486-iki tiroli tallér lova.

Behatóbb részletezés nélkül is láthatjuk, hogy a tallér bélyegzőjét készítő mester csak a szentnek lóraültetésében utánozza mintáját s a szent alakját, legnagyobbrészt, legalább is a mellig, hazai, megszokott formából veszi. Az 1500 évi, Turzó János körmöczi kamara-gróf nevével (KREMITZ—TVRSO) jelzett tallér (C. N. H.: 267 A.) valószínűen más mester kezemunkáját mutatja. A czímer szabatosabb, a lovas képe művésziesebb, a ló alakja biztosabben van megrajzolva, több az egész éremképben az élet, a mozgáa, s bár a régi nyomon halad, a munka közelébb esik a művészethez, mint a mesterséghez. A további veretek (1500—1504. C. N. H.: 267 B. 268.), a lovat nem ugró, de vágtató alakban mutatják. Szent László hosszú nyelü harczibalt́át tart a kezében s a mezőt díszes liliom ornamentum ékesíti. Az 1506-i, ismét más tipúsú (C. N. H.: 269. A. B. C.) vereteknél Szent László a bárdot a feje fölé emeli, lesújtásra készen, miből fejlettebb művészet és alkotó tehetség olvasható ki. (A. C. N. H.: 269 c. tallérján a lovas alatt, a liliom díszben egy S betü van, talán a véső nevének kezdőbetüje?)

Az első, 1499-i tallér kivételével, a többin Szent László fölött a köríratban Szűz Mária képe van beillesztve.

A magyar pénzverés művészetét az általánosan divatozó ízlés csak nagyjából, főformáival érinti. Nálunk, Magyarországon, sohasem áll az ötvös művészettel olyan szoros kapcsolatban, mint például éppen Erdélyben és ez nagyobb műveknél sajátosan jellemző is. Hasztalan igyekszünk az épitészeti, szobrászati vagy más emlékeket érmeink képeivel egybevetni, csak a legnagyobb általánosságok azok, melyek a behatásokban megnyílvánúlnak. Ha nem is várjuk azt, hogy éremvésőink a rendelkezésükre álló kis területen koruk művészetét adják, vagy a használati pénzek művészi színvonalát a kisplasztikáig emeljék, — mint éppen a II. Ulászló-féle emlékéremszerű tallérnál — mindenesetre nagyobb művészetet kellene feltételeznünk. Legalább is az 1499 évi tallérnál nem az emlék-érmet készítő s újat teremtő művészre, de a pénzverő ház levegőjében felnőtt s a kész formákból táplálkozó mesterre kell gondolnunk.

Kolozsvári Márton és György díszes műve, Szent László lovasszobra, melyet 1390-ben állítottak fel Nagyvárad piaczán, mesteri mintául szolgálhatott volna téma szegény éremvésőinknek. E szobor rajzát igaz csak a gyönge Houfnagel-féle vázlatból ismerjük, de azok a művészek, kik a prágai Szent György lovas-szobrát megalkották, nagy királyunk kápmását bizonyára még nagyobb művészettel mintázhatták. A magyar arany Szent László alakja semmiesetre sem lehet e szobor mása, mert jóval előbb kialakult már a Nagy Lajos pénzein; nyilvánvalóan az utánzott firencei arany védőszentjének mintájára.

Az első magyar tallérnál tehát csak az ősi megszokottságban s a tiroli mintában lehet a forrást keresnünk, honnan az éremvésző dolgozott.[1] Az 1499-i tallér összeállított alakja mutatja a későbbi évek vereteinek fejlődési útját, hol fejlettebb, gondosabb kidolgozást, életteljesebb felfogást s legalább a részletekben önállóbb művészi tehetséget állapíthatunk meg.

Dr. Pósta Béla mondotta nekünk a tavalyi kolozsvári régészeti tanfolyamon, hogy: a román és gót stílusban képletekké váltak az ábrázolatok, az eszmék; babonás tiszteletből másolták tovább úgy, például a szentet, mint azt gyerekkorukban megszokták. Ha látták, érezték volna is az ellenkezőjét, másképen tenni nem tudtak.

Jelen írásom czélja: keresni e tétel igazságát a legelső magyar tallérnál.

Leszih Andor.

---

[1] II. Ulászlóig, — I. Ulászló litvániai lovag czímerképeitől eltekintve (C. N. H. II. 145 A-C.), mindösszesen 4 magyar pénzen látunk egész lovasalakot IV. Béla, Kún László, III. Endre és Venczel pénzein (C. N. H. 275/6, 335, 380, 382 sz.)

Wayda Gáspár szebeni ötvösmester vándorkönyve.

Azóta, hogy Kecskeméti W. Péter ötvöskönyve megjelent[1] — annak pedig már nagy ideje van — jóformán alig volt szó a magyar irodalomban bővebben az ötvösök „búdosásáról" (vagyis vándorlásáról), mely tulajdonképpen nem volt egyébb, mint magasabb iskola a tanulni vágyó ifjú legény számára; ekkor sajátították el ugyanis a különféle fogásokat, az ötvösművesség finomabb technikáinak titkait, amint azt ugyancsak a fönebb említett Kecskeméti Péter jegyzetei bizonyítják. Igen sokan közülök a külföld híresebb városait, így különösen az ötvösművészet főfészkeit: Augsburgot, Nürnberget is fölkeresték, sőt Konstantinápolyig és Párisig is elkalandoztak.[2] A mit így vándorlás közben tanultak. azt azután otthon gyakorolták is. Innen magyarázhatjuk meg azt a nagy rokonságot, mely a hazai és külföldi ötvösség régi termékei között van, és ha egyrészről elismerjük, hogy ezen élénk összeköttetés a művészet javára szolgált, másrészt azt is konstatálnunk kell, hogy e nemzetközi vonás a nemzeti karakter rovására történt.

Az alábbiakban egy XVII. szézadbeli ötvösmesternek, Wayda Gáspárnak külföldi vándorútját mutatjuk be, melyet ő maga jegyzett fel egy kis könyvben, mely jelenleg a brassai Honterus gimnázium kézirattárában van.[3] E könyvecske a Wayda családban apáról-fiúra szállt, s ebbe jegyezték be a családi nevezetesebb eseményeket: a házasságokat, születéseket és haláleseteket. Van benne néhány történeti feljegyzés is, de mindezeknél tontosabb Wayda Gáspár vándorútja s mellette kultúrtörténeti szempontból érdekes még Wayda János élettörténete.

A Wayda család elökelő patricius család volt Nagyszebenben, a család hírnevének és tekintélyének megalapítója I. János, ki kilencz éven át volt Szebennek polgármestere, vagy mint akkor nevezték „provinzial bürgermeister", mert hatásköre az egész szász nemzetre kiterjedt. Érdemeinek jutalmául Miksa őt testvérével és gyermekeivel együtt a magyar nemesek sorába emelte 1575-ben. Czímeres síremléke maig meg van a szebeni főtemplomban.[4] Tőle származnak a legrégibb be-

---

[1] Archeologiai Értesítő. 1884. évf.

[2] U. ott 263. l.

[3] 16 rét, csinos barna préselt bőrkötés, melybe pergamen lapok vannak fűzve, de csak 50 oldal van beírva. Belül a czím „*Aufzeichnungen des Caspar Wayda und Johann Wayda aus Hermannstadt. 1560—1695*". ujabbkori bejegyzés.

[4] Ismertette és képben is bemutatta Reissenberger: Kirchliche Kunstdenkmäler aus Siebengbürgen. Nagyszeben 1878. cz. művében 5 sz.

jegyzések az említett kis könyvben, melyeket fiai és unokái is folytattak, úgy hogy e feljegyzések alapján a családfát is összeállíthatjuk: [1]

I. János, szebeni polgármester † 1599.
(I. Anna Wahlin † 1595, II. Margareta Hirscherin)

II. János sz. 1561. Péter 1565. Anna 1566. I. Mihály 1569. Erzsébet 1575.
|
I. Gáspár neje Stendzel Katalin 1619.

III. János sz. 1622, Anna 1623, II. Mihály 1625, II *Gáspár 1627*, Katalin 1628, II. Péter 1634. *Ötvösm. † 1687.*

I. neje Heltner Erzsébet 1654—67. II. Hebler Katalin 1671—79.

IV. János sz. 1655. III. Gáspár 1660, III. Mihály 1663.
(Rosenauer Mária 1678 (Schnitzler Ágnes 1685)

Jusztina 1681. V. János 1687. IV. Mihály 1689.

Ágnes 1686. IV. Gáspár 1687. IV. Mihály 1695.

Ezek közül minket közelebbről érdekel főhősünkön, II. Gáspár ötvösmesteren kivül az a II. Mihály, ki 1625-ben született és 1645-ben halt meg, s kinek emlékét az a szép filigrános kehely tartotta fönn, melyet ő a nagyszebeni templomnak ajándékozott, s melyet Reissenberger ismertetett fentebb idézett művében.[2]

A 14. oldalon kezdi meg Wayda Gáspár az ő bujdosásának történetét. Ezen elbeszélés nem a helyszínén és útközben készült, hanem hazajövén — valószínűleg jegyzetek nyomán — utólagosan és egyszerre írta be a családi krónikák közé, még pedig kétszer is egymásután. De az első feljegyzést — a 10. és 11. lapon — kihúzva és betintázva, ujból neki fog és szép tisztán leírja a 14—18. lapig terjedőleg.

„Anno 1643. Ich Casparus Wayda, Bin dem Jacob Göldschmidt von Leiptzig in der Hermanstadt eingedingt worden den 6. January auff dass ehrliche Göldschmidt handtwerk" — így kezdi Wayda Gáspár az ő elkeszélését. Öt évig[3] tanult Lipcsei Jakab mesternél és 1648. január 10-én szabadult föl, s azután még egy félévig dolgozott tanító mesterénél, s valószínűleg másnál is, mert csak 1649-ben indult el vándorútjára. 16 éves volt, mikor apródnak állott, 21 éves korában lett legény, s mint 22 éves ifjú vette kezébe a vándorbotot. Nem volt tehát már egészen gyermek ember, mert az akkori szokás szerint az ifjakat nem gyermekkorukban adták az iparipályára.

[1] A Wayda családra nézve még l. G. Seivert: Die Stadt Hermannstadt. 1859.
[2] 8. tábla. A kehely felírata: TESTAMENTUM. EGREGH. PII. ET. BONAE. SPEI. IVVENIS. MICHAELIS. WAYDAE. QUI. OBIIT. ANNO. M. DC. XLV.
[3] Ámbár csak négy évre volt szegődve.

Atyja ekkor már valószínűleg nem élt, mert anyjának engedelmével indul meg 1649. ujévnapján[1], hogy ugyancsak az általános szokásnak hódolva néhány évig itthon és a külföldön búdosva magát „a tiszteletreméltó és szabad ötvösmesterségben kiképezze és jó erkölcsöket tanuljon." *Kolozsvárnak* veszi útját, hová megérkezvén Radicius Bálint ötvösmesterhez áll be, ki is mint az „ariánus" (unitarius) püspök fia, előkelő ötvös volt Kolozsvárt annak idején. Nála dolgozott egészen a husvéti ünnepekig (április 4.). Husvét után a kolozsvári kereskedőkkel, kik élénk összeköttetésben voltak akkor a felvidék fővárosával, *Kassával*, ő is Kassára megy, innen tovább *Eperjesre*, ahonnan a beszterczei szász pap fiával, ki valószínűleg a német egyetemekre igyekezett, közösen fogadnak szekeret egész *Pozsonyig*.

Különös dolog, hogy Wayda Kassán nem szegődött be, holott mint tudjuk igen virágzó ötvösipar volt ez időken.[2] Lehet, hogy nem kapott helyet, vagy pedig útitársra is akadván sietett mielőbb a külföldre. Pozsonyból póstakocsin[3] *Bécsbe* ment, a hol is *Braüenschwager Hannes* ötvösnek kärtnerstrassei üzletében nyert alkalmazást. Junius 7-én állott szolgálatba, tehát éppen két hónapig tartott az út Kolozsvártól Bécsig. Fizetése hetenkint 12 császári garas. De itt is csak rövid ideig marad, mert — mint mondja — a császárvárosban nem türték meg a luteránusokat, Németország felé iparkodott tehát.[4] Katonák és tisztek társaságában tette meg az útat egész *Linzig*, valószínűleg gyalogszerrel, de így sem kerülhette el a veszedelmet, mert az országúton egyik este a linzi katonák kirabolták.

Mindenesetre érdekes világot vet ezen eset is azon zavaros idők közbiztonsági viszonyaira, azért csatlakozott Wayda a katonákhoz, mert azt remélte, hogy így biztonságban fog utazni, de reményében csalódott, a durva katonák a szegény vándorlegényt sem kiméltek meg, s habár már ekkor a westpháliai béke meg volt kötve „a római császárság tele volt svéd, bajor és osztrák katonákkal, kik mint ellenség álltak egymással szemközt" — jegyzi meg tovább Wayda. Igy jutott el nagy veszedelmek közt *Augsburgba*, a hol augusztus 7-én *Esaias Buss* nevü előkelő ötvöshöz szegődött be.[5] Ismeretes dolog, hogy Augsburg és Nürnberg voltak több századon keresztül nemcsak Németország, hanem az egész müvelt nyugat számára az ötvös müvek emporiuma. E két város ötvöseinek munkái elárasztották az egész világot, s a tanulni vágyó ifjú ötvösök itt szerezték meg a magasabb kiképeztetést. Busch nevü ötvöst Rosenberg többet is említ, így Elias Busch „látómester" volt († 1694.), egy másik 1679-ben, a harmadik 1705-ben halt meg. Egy ezüst kannát is ismerünk tőlük, mely a Teleki-féle gyüjteményben

---

[1] „Anno 1646. Bin ich mit Bewilligüng der F. M. nach dem h. Nayen giartstag nach Clausenbürg verraiset. Vndt mith verwilliget mit bequemenner Zeit vndt gelegenheit mich weiter zu verfüchen, vndt die fraye Künst des Ehliche Göldschmidt handtwercks zustudieren, Vndt mich andere gütte sitten an mich zünehmen vndt zulchonen."

[2] V. ö. Mihalik, Kassaváros ötvösségének története. Arch. Közl. XXI. k.

[3] „auf dem lahdt küzi" irja Wayda.

[4] „Bin aber müssen verreissen, dieweil dass dass Gebőt in allen Kirchen aüssgegangen auf der Cantzel keinen Ewangelischen alda zu verleiden."

[5] „dän 7. Augusti bin ich bey unser Fraüen Kirchen in der weinsträssen zum Herren Esaias Buss ein fürnehmen Göldschmidt in den laden eingegangen."

van.[1] Wayda körülbelül fél évig dolgozott Augsburgban a föntebb említett mesternél, 1650. január 1-én lépett ki az üzletből, mert nem volt elég munkája mesterének. Ebből is láthatjuk, hogy a háborús idők milyen hátrányára voltak az iparnak, mikor még az augsburgi mesterek is megszorultak munka dolgában. Heti bére itt 20 „Patzen", vagyis 40 krajczár, magyar pénzben 80 denár volt.

Augsburgból póstakocsin *Münchenbe* utazott és a legelőkelőbb ötvösnél *Gazner Jánosnál* kapott munkát,[2] kinél január 7-től február 14-ig dolgozott, hetibére 30 krajczár volt. Münchenből ugyancsak a póstakocsin ismét *Augsburgba* tér vissza és *Jeremias Riderernél*[3] nyer alkalmazást. Február 20-án áll munkába és április 11-ig marad nála heti fél tallér fizetés mellett. Minthogy a következő bejegyzés már 1651 évre vonatkozik, valószínű, hogy Riderer mesternél a következő év április hónapjáig dolgozott. A Riderer név nem ismeretlen előttünk, az augsburgi ötvösök sorában Rosenberg is megemlékezik róluk.

Augsburgban időzött tehát Wayda leghosszasabban, bizonyára itt tanult legtöbbet. Augsburgból legénytársainak tanácsára gyalog *Nürnbergbe* ment, itt azonban nem állapodott meg, legalább nem említi, hanem tovább *Erfurtba*, majd innen *Magdeburgba* ért, itt hajóra szállt és az Elbén a „híres luteránus kikötővárosba", *Hamburgba* vitorlázott és itt munkába állott *Johann Lamberghez*, kit legelőkelőbb ékszerésznek nevez.[4] Hogy üzlete jól ment, azt onnan is gyaníthatjuk, mert Wayda följegyzése szerint nyolcz legénnyel és négy apróddal dolgozott. Itt valószínüleg különösen az ékszerek készítésében gyakorolta magát. Egy negyedévig dolgozott Hamburgban az említett mesternél, fizetése egy hétre 2·5 lubess (azaz lübecki tallér) volt.

Innen *Lübeckbe* ment gyalog, de itt munkát nem kapván a lübecki kikötőben tengeri hajóra szállt, melyen mint említi 350 utas volt és nyolcz napi út után *Danzigba* ért. De az úton őt is elfogta a tengeri betegség, mely igen megkínozta, s nem is szünt meg míg a szárazföldre nem lépett. Danzigban ismét munkába állott, még pedig az ötvös-utczában lakó özvegy Neűmar (talán inkább Waümar) Erzsébethez, ki az általános szokás szerint férje halála után az üzletet a czéhszabályok szerint (hosszabb vagy rövidebb ideig) folytathatta. Július 25-től szeptember 27-ig volt Wayda ez üzletben, hetibére itt is 2·5 lubess volt. Minthogy azonban folyton betegeskedett s egészségi állapota nem javult, elhatározta, hogy hazamegy. A danzigi nagyvásárkor tehát egy orvossal, a kit „méregkeverőnek" nevez, póstakocsin a porosz *Thornba* útazott, majd innen ugyancsak az említett orvossal *Boroszloba* ment. Nem tudjuk, vajjon ez az orvosi kiséret véletlen volt-e, vagy pedig a

---

[1] Rosenberg, Der Goldschmiede Merkzeichen. 1890. 77. l. és a Kalauz 26 l.

[2] „Bin ich in die Residens Stadt München verreiset . . . zum Kunstreichen undt allerfürnehmsten Göldschmidt H. Joanni Gazner in den laden gegangen." Rosenberg Gaznert nem említi.

[3] „Bin ich abermai auff dem Rössmarct oder auff dem gräben zum fürnehmen und Künstreichen Göldschmidt H. Jeremias Riderer in dän laden eingegangen.- V. ö. még Rosenberg i. m. 59. l.

[4] „Undt von Magdeburg sindt wir . . . in die höchberümbte Evangelische See Stadt Hambürg verreiset. . . bin ich bey Sanct Peters Kirchen zum H. Johanni Lamberg aller führnehmsten Jubilirer in dän laden eingestanden." Rosenbergnél ezen ötvös nem szerepel.

szükség vitte rá Waydát, hogy útitársának fogadja? Abból, hogy méregkeverőnek nevezi, azt lehet gyanítani, hogy betegünket meggyógyítani nem tudta.

Boroszlóban nagyfokú gyöngesége miatt pihennie kellett, majd hogy egy kissé magához jött, újra csak munkába állott *Hannes Horting* nevű ötvösmesterhez, de csak két hétig maradt nála, hetibére egy birodalmi tallér volt. Úgylátszik, hogy erősen bántotta a honvágy, mert alighogy megerősödött, ismét úton van, még pedig gyalog megy egészen *Lőcséig*, innen *Eperjesig*.

Itt tartotta utolsó állomását, egy *Erdélyi (Siebenbürger)* nevű ötvösnél dolgozott 7 hétig, 70 dénár hetibér mellett.[1] Mesterének nevét közelebbről nem határozza meg, valószínűleg más neve volt, az „erdélyi" név inkább csak származását jelölte. Ekkor már a tél is beállott és Wayda sietett, hogy legalább a karácsonyi ünnepeket tölthesse övéi körében. Brassai kereskedőkkel megindult tehát és valószínűleg Kassán, Váradon és Kolozsváron át szerencsésen hazaérkezett. Tanulságos feljegyzéseit ezek után egy ájtatos fohászszal be is fejezi.[2]

Három teljes évig tartott Wayda Gáspár bújdosása, valószínű azonban, hogyha betegsége nem jő közbe, tovább is folytatja útját. Ránk nézve azonban így is nagyon becsesek e feljegyzések, mert megjelölik azon főbb hazai és külföldi állomásokat, melyeket a vándorló ötvösök fölkeresni szoktak. Másrészről azonban csak sajnálhatjuk, hogy ötvösünk — hacsak röviden is — fel nem jegyezte, mit tanult, milyen fogásokat vagy új tehnikát sajátított el az egyes városokban, mint ahogy azt Kecskeméti W. Péter tette. Műtörténelmi szempontból kiválóan értékesek lettek volna reánk nézve e feljegyzések. De azért ne legyünk hálátlanok iránta s ismerjük el, hogy útinaplója éppen azt nyújtja nekünk, ami Kecskemétinél hiányzik.

Befejezésül még csak annyit, hogy Wayda Gáspár hazaérvén még néhány évig mint legény dolgozott és 1654. november 21-én a szebeni ötvösczéhben mesterré avatták.[3] Föntebb a családfa ismertetésénél már elmondtuk, hogy kétszer is megnősült és gyermekei is maradtak. 1687-ben — 60 éves korában — halt el, s azon 33 év alatt, midőn mint ötvösmester dolgozott, bizonyára sok kiváló művet alkotott, melyeken külföldi tanulmányait is értékesítette, de ezeket föltalálni és ismertetni már a magyar műtörténelem jövő feladatai közé tartozik.

Gyárfás Tihamér.

---

[1] „Bin ich zu Eperies bey dem Siebenbürger Göldschmidt in dän laden eingegangen."

[2] „Gött verlaye uns alle vähre beständigkeit biss an unsern ende. Amen."

[3] A nagyszebeni városi levéltárban a czéhiratok közt a 9. sz. kötetben 1654. évnél.

Az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárának utolsó tiz éve.

Most tiz esztendeje, hogy érem- és régiségtárunk új igazgatót kapott. Éppen idején, de azért az utolsó pillanatban. Elődjének hosszas betegeskedése alatt minden szakszerű felügyelet nélkül s nem neki való helyiségbe költözött át. Két téli nap alatt halomba rakták a tárgyakat, szekrényeket s becsukták az ajtókat, ablakokat. Az egész készlet pedig két esztendőnél tovább tartó, babilóniai fogságában szinte lemondani látszott már múzeumi jellegéről. És az alvás a halálhoz áll már közelebb, rozsda, moly, penész vígan végezte romboló munkáját. Penészes, nyirkos, sötét istállóból átalakított raktárban várta a Múzeum új igazgatóját, ki két évi interregnum után alig tudott abba belépni, mert az ajtó zárja is berozsdásodott. A nyári hónapok az átadás-átvétellel, illetőleg a tárgyaknak erre a czélra szolgáló ideiglenes elrendezésével teltek el, miről az új igazgató az Egyesület választmányának szeptemberi ülésén szóbeli, a következő ülésen már részletes, írásba foglalt jelentést is tesz s ezzel kapcsolatosan programmot is ad.

A *helyiségek* teljesen alkalmatlanok: legalább hatszor akkoráknak kellene lenniök és föl egészen a menyezetig nedvesek. A nyirkos levegő két év alatt átjárta a szekrényeket és a tárgyakat penészszel, rozsdával vonta be. A mi kevés *szekrény* van, az sem felel meg a legminimálisabb múzeális követelménynek. Éppen 15 fajta szekrényt talált, ezek részint sötétek, részint rosszúl vagy sehogysem záródnak.

Szakkönyvtárnak nyoma sincs; a gyűjteményeknek szolgálatára nem áll egyetlen könyv sem, az egyesületi és egyetemi könyvtárnak idetartozó anyaga nagyon csekély és nagyrészben elavúlt.

Az igazgató egyedűl van a gyűjteményben, a szolgai teendőket a könyvtárnak érdemekben megöregedett szolgája végzi.

Ilyen körülmények között a gyűjtemény nem teljesíthette kötelességeit a múltban s nem teljesítheti a jövőben sem. Szép és fontos hivatása van, hogy a közönség nevelője, a honismertetés tudományos eszköze és az egyetemi oktatás elősegítője legyen. Ebben az elszomorító állapotban csak tengődik az intézmény, noha annak *hazai kulturánk fényét kellene hirdetnie olyan veszélyeztetett ponton, mint a számos nemzetiség lakta Erdély, a hol a romániai Bukarest az ő fényesen dotált hasonló természetű gyűjteményeivel igen kényes alapot szolgáltat az összehasonlításra.*

A jelentés második része a gyűjtemény jövője biztosítására szükséges módokat jelölve meg, elválasztja az azonnal megteremtendő eszközöket azoktól, a melyek csak czéltudatos munkával, fokozatosan érhetők el:

a) kérni kell a közoktatásügyi kormányt, hogy teljesítse szerződéses kötelességét a gyűjteménytár megfelelő elhelyezése és a kezeltetéséhez szükséges szakértő személyzet beállítása tekintetében;

b) meg kell nyerni az egyházi és világi hatóságokat, hogy segítségül legyenek a gyűjteményekbe illő emlékek megmentésében; végül

c) bele kell vinni a nagyközönség tudatába a múzeum fontosságát.

Mikor mindezek biztosítva vannak, következik — az időközben nevelendő szakemberek segítségével — a nemzeterősítő tudományos munka: a kutatások, azok szakszerű feldolgozása és közlése. Fő vonásaiban ez volt programja s tiz esztendei megfeszített munka után ma már van múzeuma.

Legelső teendője volt, hogy gyűjteménye részére állandó javadalmat biztosítson. A régi rend szerint az apróbb kiadásokat az igazgató előlegezte egyik üléstől a másikig, a nagyobb szükségleteket a választmány szavazta meg, vagy nem szavazta meg. Ez az ósdi eljárás egyenesen gyűjteményellenes volt s ezért már 1900-ban 1800 korona évi javadalmat biztosított a gyűjteménynek. Az őt megillető Esterházy-alap 400 koronájáról a gyűjtemény javára lemondott s így összesen 2200 koronára emelhette javadalmát. A gyűjtemények állandó javadalommal való ellátása szükség szerint fölvetette az Egyesület kebelében a rendszerváltoztatás gondolatát és fölvetette annak alkalmát is. Az egyesületnek múzeális jellegét kellett visszaszerezni és a gyűjtemények érdekét kellett kiemelni, mindezt azért, mert az Egyesületnek akkori vezetői az akadémiai gondolat szolgálatába szegődtek s a gyűjtemények a második vonalba szorúltak. A gyűjtemények fölszabadulásával együtt járt a gyűjteményeknek gyors föllendülése is.

Mert az új alapszabályok alapján a szakosztályok a gyűjteményekkel szerves kapcsolatba léptek, s mindkettő az egyesület általános czéljai szolgálatában állott. Az egyesület tagjainak nagymérvű szaporodása jár az új alapszabályok alapján végzett munkásság nyomába s az egyesület erkölcsi és anyagi erejének gyarapításától jótékony hatást várhatunk a gyűjteményekre, még akkor is, ha valósággá lesz az, a mit óhajtunk, hogy a gyűjtemények teljesen állami kezelésbe mennek át megfelelő feltételek mellett.

Párhuzamosan folyt a munka az *egyetem természeti és régészeti intézetének* megteremtésére. Ez a munka a két intézmény szerves kapcsolatánál fogva természetesen az érem- és régiségtár szempontjából is fontos. Közel harmincz esztendőn át az egyetemi régészeti oktatásnak egyetlen segédeszköze a múzeumi gyűjtemények anyaga volt. Mennyire felelhetett meg ennek a hivatásának, könnyen megítélhető, valamint az is, hogy az állapotokon sürgősen segíteni kellett. Azonban csak az 1901. évi költségvetésben lehetett megkezdeni a helyzet javítását és akkor is csak igen szerény eszközökkel. Mert az intézet mai 3500 koronára emelkedett javadalma csak mintegy harmadrésze annak az évenként szükséges összegnek, mely az egyetemi szakoktatás igényei kielégítésére szükségletül mutatkozik. Mert nemcsak építeni kellett, hanem alapozni is. Különösen a kézikönyvtár megalapítása kívánna nagyobb összeget, azonban az e czélra egyszersmindenkorra kért 10.000 korona mai napig sem volt az állami költségvetésbe beállítható. Igy tehát a *régészeti szeminárium* czéljaira utalványozott 301 kor. 91 fillér rendes és 754 kor. 71 fillér rendkivüli javadalomból és ebből a 3500 koronából kell fedezni az intézet, szeminárium s gyűjtemény egész könyvszükségletét, a tanítás összes egyéb segítő eszközeit (fényképek, gipszmásolatok stb.), ebből

kell fedeznie az összes laboratóriumi kiadásokat, az irodai szükségleteket, a kezelés, kisebb butorozások és a rendezés költségeit; ebből fedezendők jórészben a hivatalos kiküldetésekkel járó kiadások. Sőt még az éremvásárlások is ezt terhelik egy jelentékeny részben, mert ebből fizetendők a m. kir. főfémjelző hivatal által leküldött éremleletekből megtartott darabok is. Egy szóval e javadalomból teljesen lehetetlen a szükségletet fedezni. De mégis mily óriási haladás van *az 1899. évi állapotokkal szemben*, mikor egyetlen fillér sem állott az igazgató rendelkezésére, mikor az *1909. évre a következő összegek* vannak költségvetésileg biztosítva *dologi kiadásokra*:

a) *érem- és régiségtár*

az Erdélyi Múzeum-Egyesülettől	1400 kor.	— fill.	
a rendes állami segélyből --- ---	9500 „	— „[1]	
a rendkívüli „ „ --- ---	12000 „	— „	22900 kor. — fill

b) *érmészeti és régészeti intézet*

rendes évi javadalom --- --- ---	3500 kor.	— fill.	3500 kor. — fill.

c) *régészeti szeminarium*

rendes évi javadalom --- --- ---	301 kor.	91 fill.	
alapfelszerelésre utalványoztatott	754 „	71 „	1056 kor. 62 fill.
		Főösszeg --- --- ---	27456 kor. 62 fill.

Bizonyára jelentékeny összeg és talán hivatott arra is, hogy tiz esztendő eredményét szemléltesse az előtt, a ki ismeri az előteremtés módját és nehézségeit.

Az erdélyi műkincsek megmentése első sorban gyűjteményünk feladata. Most tiz éve a semminél nem sokkal több volt birtokában, mert hiszen akkor anyagi ereje mellett nem is lehetett. Mivel az erdélyi műkincsek ma hihetetlenül keresettek a világpiaczon, régiségkereskedők özönlik el Erdélyt és mindenféle módon harácsolnak és kúfár czéllal czipelik a külföldre.

Már 1900-ban fölkérettek az erdélyi törvényhatóságok, készítsenek olyan szabályrendeletet, hogy a területükön előkerülő minden régiséggel szemben az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárának elsőbbségi joga legyen. Bele kellvén vonni a vidéki intelligenciát (földbirtokosok, jegyzők, tanárok, papok, tanítók) a múzeum gondozásába, széleskörű társadalmi mozgalmat indított, hogy az előkerülő és tudomásukra jutó leleteket minél gyorsabban jelentsék be.

Az akcziónak ez a második része járt nagyobb eredménynyel. A törvényhatóságok közül egyedül Kolozsvár város szabályrendelet-tervezetéről van tudomásunk, a többi törvényhatóság még csak nem is nyilatkozott. Egyedül Szilágy vármegye az, mely erejéhez mérten anyagilag is támogatja a területén folyamatban levő régészeti ásatásokat.

[1] Ebből azonban 3500 kor. vagyis egy középiskolai rendes tanár illetményeinek megfelelő összeg *személyi javadalmazásra* fordítandó.

Sokkal több eredménynyel kecsegtet az *egyházi hatóságokkal* 1900 óta folyó tárgyalás, hogy az egyházak készletében levő, műbecscsel biró tárgyak, *akár letétként* az illető egyház tulajdon-, sőt használati jogának teljes megóvásával; *akár csere útján*, vagy az egyház érdekeit feltétlenül respektáló *vételárért örökáron* kerüljenek régiségtárunkba. Eleinte a magyar embert jellemző bizalmatlansággal találkoztunk, de később már a róm. katolikus egyháztól kaptunk letétként és örökáron műtárgyakat, újabban pedig a református egyházkerület hozott ily szellemű határozatot.

Szivós munkássággal és emelkedő anyagi erővel elérte, hogy gyűjteményünk tiz esztendő alatt éppen megkétszereződött és pedig nagy többségében olyan anyaggal, mely úgy tudományos, mint egyéb érték tekintetében jóval fölülmúlja a régit. Pedig ebben a számban még négy ásatásnak rendezett, de meg nem számozott anyaga nincs beleszámítva.[1]

De ez a rendkivül fontos, mert szakszerű ásatásból származó és pontosan megfigyelt, tehát kifogástalan tudományos becsű anyag nincs még megszámozva és tudományosan értékesítve, mert a szükséges tudományos segéderők állásai még ma sincsenek teljes számmal rendszeresítve. Az emlékek megmentése és megőrzése mellett gyűjteménytárunk kötelessége, hogy a gyűjteménynek egyes csoportjait rendezze és feldolgozza, szakszerű kutatásokat végezzen és azok eredményeit közzétéve, tudományosan értékesítse. Nyilvánvaló, hogy az igazgató mellé megfelelő képzettségű és számú szakember kell.

Hosszas volna s talán nem is tartoznék e rövid összefoglalás keretébe, részletesen ismertetni, hogy ez irányban mi minden történt. Az egyetem bölcsészeti kara s a Múzeum-Egyesület választmánya támogatásával, hosszas tárgyalások és ismételt előterjesztések után ma már oda jutottunk, hogy az osztályt kilencz alkalmazott szolgálja.[2]

Minél jobban fejlődik az intézmény, annál szembeszökőbbé vált, hogy a gyűjteménynek nincs megfelelő épülete. Az új központi egyetem elkészültével rendelkezésére bocsátott helyiség mellett ma a városban szétszórt raktári helyiséget kellett bérelni. Hogy ez a bérleti rendszer mit jelent pénzügyileg, arról is lehetne beszélni, de hogy mit jelent múzeumi szempontból, azt alig kell említeni. Egy szervesen tagolt és rendszeresen gyűjtött múzeum anyagát szétdobálni bizonyára nem múzeális eszmény. Az anyag rendezése, gondozása, megőrzése és biztonsága tekintetében tarthatatlan, földolgozása és kiállítását tekintve lehetetlen állapot.

Egy régészeti múzeum és intézet a Szinház-utcza és Király-utcza sarkán lévő földszinti szárnyban, az egyetemi épületnek egy másik szárnyában s az egyetem épületén kivül eső három raktári helyiségben elhelyezve magában hordja az új épületnek elhalaszthatatlan szükségét. Mivel az új könyvtár és soron kivül az új állattani intézet épülete is elkészült, a régészeti intézet épitése már nem maradhat el.

Dr. Buday Árpád.

---

[1] Egy neolitoskori telep (Korpád), egy la Téne (Apahida) és két késő római, illetőleg kora középkori sirmező (Marosszentanna és Mező-Bánd.)

[2] Öt tisztviselő, kik közül azonban *csak egy végleges* minőségű, egy laboráns, egy rendes és két napidijas kisegitő szolga.

Eötvös nem a multé.

— Ünnepi beszéd az Eötvös-alap 1909. évi Eötvös-ünnepén. —

Némely iskola egy napot évenként jóltevőinek emlékezetére fordít. Megőrzi ezek nevét az enyészettől, hasonló tettekre serkenti az élőket s a hála érzelmét költögeti azokban, kik a jótétemények részesei.

Ma s e napon minden esztendőben az Eötvös-alap is a jóltevő ünnepét üli. De ez ünneplésnek más a rendeltetése. Nem azért vagyunk itt együtt, hogy báró Eötvös József nevét az elfeledéstől megóvjuk, hanem hogy jelét adjuk tiszteletünknek s hirdessük e név mostani értékét. Nem azért beszélünk róla, hogy tetteit például állítsuk bárki elé is, hanem hogy ezzel is megerősítsük szelleme hatását önmagunkban. Azt sem gondolhatjuk, hogy a mi szavunk inditsa hálára azokat, kikre nézve a művelődés áldása Eötvös életéből fakadt, de magunk hálásan igyekszünk megtenni a tőlünk telhetőt, hogy munkánk nyomán is közelebb jusson *eszméinek győzedelme.*

1.

A magyar nevelés történetében nézve Eötvöst, úgy áll előttünk, mint valósítója a pedagógiai gondolatnak, mit vele egy időben s előtte századokkal is hirdettek már a legmesszebb látók. Ugyanaz az eszme, a nemzetnevelés eszméje, tölti be teszem Széchenyi s még inkább Wesselényi lelkét, bár ezekben másként nyilatkozik. Az vezeti Bessenyei Györgyöt és Kármán Józsefet. A XVIII. század nagy tanítói közül kivált Maróthi György és Bél Mátyás példája mutatja, hogyan hat a nevelés egyetemes gondolata egy-egy iskola szűkebb körében. Ha pedig ezeken túl, a XVII. századra figyelünk, felénk száll onnan a szegény Apáczai Cseri János hangja, a mint 1656-ban iskolája egyetlen tantermében hallatja az ébresztő szózatot: „Ideje felébredned, te álmos, mámoros hályogos szemű magyar nép! Kelj föl és állits iskolákat!“ Nagykésőn, 1868-ban a magyar országgyűlés csak ennek a sürgetésnek tesz eleget, mikor Eötvös szavára végre törvényben kimondja, hogy állít iskolákat.

A multból haladva a jelen felé, Eötvös bezárja a készülődés korszakát s a cselekvés idejét kezdi meg. Ő tudta, mit visszatekintve mi is élénken látunk, hogy a nevelés gondolatának az iskola-állítás csak

első következése; a művelődés politikájának hosszú az útja még azután. Erre az útra Eötvös teljesen készen volt. Benne egységes gondolkodásban egyesült a sok töredékes gondolat, mely a nevelésre nézve addig felmerült. Szeme előtt ott volt az egész nemzet nevelésének világos terve, melyből eladdig legtöbb magyart csak egy-egy részlet, egy-egy elv foglalkoztatott. S ezen az úton, a művelődési politika útján meg is indította nemzetét, melyben csak az ő miniszterségе tudta tudatossá tenni, hogy a nevelés közügy s intézése a jövő alakulásának nevezetes feltétele.

Valóban, a népoktatási törvény alkotása óta a művelődés útján sok lépést tettünk, alkottunk bőven; fényesnél fényesebb paloták hirdetik az áldozatokat, miket e nemzet a tudományért hozott. Munka nélkül nem telt az idő s a fejlődést eltagadni hamisság nélkül senki sem merheti. De vajjon Eötvös útján haladtunk-e? Vajjon lépéseinket rendben, tervszerüen tettük?

Mindnyájunknak éreznünk kell, hogy sok járásunk után is előttünk van még a művelődésnek egész útja, melyre Eötvös amaz első, tudatos lépéssel rávezetett. Negyven éves munkánknak nincsen olyan eredménye, hogy eddigi irányunk jósága felől megnyugodhassunk.

Nem feledjük, hogy a művelődés útja végtelen, mert végső pontja egyre távolibb. De tudjuk, hogy vannak rajta közelebbi czélok s ezek elérése juttat csak tovább. És éppen az ejthet bennünket gondolkodóba, hogy ezek a közvetlen czélok ma is még az Eötvös czéljai, jóllehet ő ezeket maga is ideigleneseknek mondotta[1] s messzebbre nézett. A mi czélt maga elé tűzött, előttünk van ma is, majdnem változatlanúl, de megszaporodva. Eszméi nem valósúltak, holott ennek szüksége mindig élénk volt. Terveit mintha elfeledtük volna, bár azok máig sem avultak el. Hosszas járásunk tehát a régi czélokhoz alig vitt közelebb, pedig új kötelességek vonják el erőnket.

Az alkotó, tervszerüen építő művelődési politikának Eötvös az alapjait igyekezett megásni, a talajt akarta alkalmassá tenni. Erre szolgált életének egész munkája. S ma ugyan mit látunk? Megvan-e ebben az országban a lehetősége annak, hogy határozott elvek szerint, a nemzet egészét néző művelődési politikát folytasson valaki, a ki ezt Eötvös szellemében tenni tudná s akarná? Különb-e a helyzet, mint Eötvös idejében? Feleletül csak nehány általánosan ismert jelenségre utalok.

Eötvös tetteinek és fejtegetéseinek az volt egyik nevezetes czélja, hogy tisztázza az oktatásra vonatkozó állami jogokat és kötelességeket, elterjeszsze a kötelesség és jog szükségképeni kapcsolatának tudatát.

---

[1] „Nevelési törvény nem lehet soha más, mint ideiglenes". Képviselőházi beszéd 1848 aug. 12.

Ettől várta a nevelés közügy voltának teljes megértését, ez tette volna lehetővé az egységes szervezést. — Ma a különböző tényezőkben nagy a hajlandóság, hogy a köznevelésben az államra hárítsanak minden kötelességet, de lehetően minden jogot megtartsanak magoknak.

Eötvös meggyőzően hirdette, hogy a „nevelés az országot és nem az egyes hitfelekezeteket illeti",[1] de igazságosan meghagyta a felekezeteknek is a szükséges munkatért, mert károsnak ítélt a nevelés körében minden monopoliumot. — Ma az állam és felekezetek viszonya sok izgatottság forrása és még többé lesz ezután, mert erősödik a felekezeti nevelés is, ennek az ellenzéke is.

1848-ban már hangoztatta Eötvös, hogy nevelés nélkül az egyenlőség semmi, csak puszta szó s az alsóbb néposztály tagjait csak neveléssel lehet jogaik élvezetére képessé tenni.[2] — Ma az ő törvénye szerint folyó népnevelésről hangosan állítják, hogy az az emberi jogok élvezetét, az egyenlőséget szándékosan gátoló osztálynevelés.

1868-ban a képviselők kitörő helyeslése közben fejtegette, hogy[3] „a nemzetiségi kérdés nem e haza egyik vagy másik nemzetiségének kérdése, hanem mindnyájunk közös kérdése" s „a ki azt hiszi, hogy e hazának egysége, melytől fennállása függ, csak azoknak fekszik érdekében, kik e hazában magyarúl beszélnek, vagy a ki azt hiszi, hogy szerb, román, szláv honfitársaink civilisatiója és jólléte csak szerb, román vagy szláv kérdés: az e kérdést nem érti". E kérdés értése ma sem általánosabb s ki nem látja, hogy a magyar állam és a nem magyar ajkúak művelődési törekvései súlyos összeütközések magvát rejtik, mert az érdek közösségét meglátni kevesen tudják, kevesen akarják.

Az állam kötelességének vallotta Eötvös és e kötelesség teljesitésén buzgón iparkodott, hogy oktatásban e hon minden lakója részesüljön, mert a politikai jogok kiterjedése ezt megköveteli[4] s mert az emberi, polgári jogok gyakorlásának lehetőségét mindenkinek biztosítanunk kell. — Ma mégis azt látjuk, hogy a politikai jogok most tervezett kiterjesztését sokan szűk körűnek tartják, mert a törvényjavaslat az iskolázottság legelemibb bizonyitékától akarja függővé tenni; s bár népoktatási törvényünk az általános tankötelezettség elvén alapúl, az általános népnevelést némelyek a fennálló renddel szemben, mint újat követelik.

S ha a köznevelés intézményén nézzük: mit akart Eötvös és hogyan vagyunk ma, látjuk például ezeket: Eötvös a nemzet nevelésének egységes szervezésére törekedett s ma a szervezeti kérdések egész sora

---

[1] Képviselőházi beszéd 1848 aug. 6., a főrendiházban 1868 decz. 1.
[2] „ „ 1848 „ 3.
[3] „ „ 1868 nov. 25.
[4] 1848. évi törvényjavaslata az elemi oktatásról 1. §.; 1870. évi min. jelentés, Következések, 44.

jelzi, hogy a szervezet egysége hiányzik. Az iskola különböző fokait egymással szerves kapcsolatban akarta kiépíteni s most egyes iskolafajok félszeg helyzete e szándékának is meghiúsúltát mutatja. Kiadta a jelszót, hogy „a nevelés csak annyiban éri el czélját, a mennyire az élet viszonyainak megfelel“ [1] s ma mindnyájan tudjuk, hogy iskoláinknak nincsen módjokban a nemzeti élet szükségleteinek kellő kielégitése. Biztosítani akarta a nyugodt fejlődést, iskoláink élete mégis apróságokban való örökös „reform“.

Köznevelésünk egész állapota azt bizonyítja, hogy élünk, de nyugodtan dolgozni, ez által a haladást igazán szolgálni nem tudjuk. S ez az Eötvös útjának eredménye volna?

Bizonyára nem, hanem épen az ellenkezőt bizonyitja. Eötvös egységes gondolkodása oly egységesen érvényesülni nem tudott; a mit tettünk, legtöbbször a szükségletek csillapítására tettük, nem azok rendszeres kielégítésére. Különben nem volna lehetséges, hogy régi kívánságok újra meg újra hangozzanak s a köznevelésügy minden vezetője ugyanazokkal legyen kénytelen bajlódni.

Megértjük, hogy művelődésünk útja másforma nem lehetett. 1867 után az alkotás lázas vágya nem engedett nyugodt megfontolást; a teendők egymásra torlódtak s ez magát Eötvöst is meggátolta abban, hogy terveit igazán egységesen, rendszeres egymásutánban valósítsa; halála után pedig az ő művelődési politikájának a körülmények akkor sem kedveztek, mikor a személyi tényező nem hiányzott. A tudományos körökben — 1883-ban Trefort mondott ilyesmit, ma Concha Győző ismétli [2] — Eötvös szelleme hamar lett idegen, mert újabb emberek s korszerűbbnek tetsző felfogások kötik le a figyelmet. Nem érvényesülhetett Eötvös az iskolák útján sem, mert a vele foglalkozásra idő sem jut elég, de meg nem is törekszünk arra, hogy a tanítónevelés mindenik fokon megadja szellemének lehető ismeretét.

Mindezt megértjük, de nem nyugodhatunk meg benne. Ha akarnánk is megnyugodni, a körülmények nem engedik.

Nemzeti életünk mai folyása, külső és belső politikai viszonyaink minduntalan Eötvös két miniszterségét idézik eszünkbe. Nagy aggodalmaink és apró szükségleteink nem engedik feledni az ő korának a mienkkel való különös rokonságát. A nemzet haladását most sem látjuk elég gyorsnak, a haladás alapját még most sem érezzük cseppet is biztosnak; panasz hangzik ma is, hogy a nemzethez fiai nem elég hívek, alkotó részei nem eléggé összetartók. Hallatszanak minden tár-

---

[1] 1870. évi min. jel. 44.

[2] Concha Győző, Br. Eötvös J. állambölcselete és a külföldi kritika. Bpest, 1908., 5—6.

sadalmi rétegből ugyanazok a követelések vagy nyugtalanságok, csak erősen megnövekedve. Társadalmunkban kiélesedtek azok a különbségek, melyeken Eötvös annyit gondolkozott; talán nem minden részben tudatosan és különbözően értve, de rajtunk is uralkodnak azok az eszmék, melyek erejét félszázadnál régebben fejtegette. S e kor rokon az övével abban is, hogy ösztönszerűen vagy higgadt megfontolással, szinte minden körben erősödik az a törekvés, hogy a kívánatos jobb alakúlásnak a köznevelés jobb elrendezésével siessünk segítségére.

És a mint erre igyekszünk, kénytelenek vagyunk avagy leszünk Eötvös nyomába lépni. Általános bizonyítás helyett három kis adatot hozok fel erre. Egyik az általános népnevelés hézagainak kitöltésére vonatkozik, másik a középiskolai újító törekvések miatt érdekes, a harmadik az iskola belső életének legkellemetlenebb mozzanatát juttatja eszünkbe.

1870-ben adott ki Eötvös egy rendeletet azzal a czéllal, hogy az akkor élő serdültebb nemzedék tudásbeli fogyatkozásait a felnőttek oktatásával valahogyan pótolja. Felszólította a néptanítókat, lelkészeket s minden arravaló embert, hogy „a műveltségben elmaradt népet édesgessék az írás, olvasás, számolás és a közműveltségre tartozó egyéb tudni való ismeretek tanulására".[1] E rendeletet nyilvánvalóan ideiglenes érvényűnek szánta, ki akarva terjeszteni a műveltség legkisebb mértékét azokra is, kikre már a népoktatási törvény nem vonatkozhatott. E pótló oktatásra csak addig lett volna szabad szükségnek lennie, mig a köznevelés szervezete kialakúl s a törvény alkotása után az első nemzedék az iskolát elhagyja. — Komolyan jellemző az elmúlt időkre, hogy ma, szinte negyven év múlva, ama rendelkezést hasonló czélzattal meg kellett újítani!

A középiskolák sok baja miatt egyre élénkül az a törekvés (nálunk is van már nem csak egy adata), hogy a középiskola felső évein az egyéni különbségeknek szabadabb legyen a tere. Mikor jut ez a kérdés a megoldásig — melyikünk sejthetné? Már fejtegetik németországi folyóiratok s így majd nálunk is elterjed előbb-utóbb, onnan. — Az 1869-i országgyűlés irományai közt[2] ott van Eötvös középiskolai törvényjavaslata s abban e kérdésnek intézményes eligazítása az által, hogy az egységes alapú középiskolában a VI. osztály végén elágazást akart szervezni. Az a javaslat biztosította volna, a mit ma akarnak: az egyéni hajlamok üdvös érvényre jutását s elejét vette volna a főiskolai tanulmányozás nem kis akadályainak.

Iskolai munkánk legkínosabb része az osztályozás. Tudjuk, hogy

[1] V. és k. min. jelentés az 1870—71. évekről (1872) 89.

[2] Képviselőházi Irományok 432. szám, III. kötet. 284.

Ausztriában e tekintetben mily változás létesült; többen ajánlották is már nálunk az osztrák intézkedés utánzását. Érdekes azért szószerint hallanunk Eötvösnek 1848 április 24-én az osztályozásról kiadott rendeletét[1]: „A tanintézetekben szokásban volt számszerinti osztályozás mind a tanítókra, kik azt a legjobb akarat mellett is, már a dolog természeténél fogva igazságosan majd soha nem eszközölhetik s ekép magokat a visszaélés esetein kivül is, a kedvezés gyanújától meg nem menthetik, — mind a tanulókra nézve, kik az által a tapasztalás szerint nemesb vetélkedés helyett ellenszenvekre gyújtatnak, károsan hatván s ezen egész szokás sem a tudományok virágzására, sem az életnek megtermékenyítésére nem szolgálván, addig is, mig a tanrendszerben és iskolai fegyelemben szükséges és az élettel összhangzó változások megtörténhetnének, rendeltetik: a tanulóknak számszerinti osztályozása minden tanintézetekben végkép megszüntessék".

E rendelet hosszú mondata a benne levő elvek miatt is érdekes. Két társával együtt hihetően ismeretes volt legtöbbünk előtt, de ismeretes még sok más adat is, melyek a köznevelés különböző területeiről véve bizonyítják is azt, minek kimondására ez a három különböző adat csak alkalmat ad. Sokféle és a nemzet életével kapcsolatos bajunk arra figyelmeztet, hogy mai állapotaink teljes megváltozását mindaddig nem remélhetjük, valamig a nyugodt fejlődést, az állandó és következetes munkát egészséges, egységes művelődési politikának húzamosan érvényesülő ereje nem biztosítja. Eötvös eszméinek, egyes terveinek eddigi hatástalansága, mai időszerűsége meg azt mutatja, hogy a rendszeres munka biztosítására nem elég egyszerűen a mából indúlnunk ki, nem elég nehány ma élő s jóakarattal, feszült erővel dolgozó ember tevékenysége, hanem vissza kell mennünk bajaink történetében addig a pontig, melyről a mai alakúlás okaiban megérthető s a hol a maiakkal rokon állapotok legutoljára hoztak létre a javításra vonatkozó egységes tervet. Tehát vissza kell mennünk Eötvös Józsefig.

Benne megtaláljuk a magyar művelődési politika egy rendszerét. E rendszer eddig nem valósúlt vagyis kipróbálva nem volt még. Minden vezető eszméje és számos részlete ma láthatóan korszerű; más rendszer, ennél jobb vagy más alapon álló s egységesebb még nincsen előttünk; tennivalóink ma abból érthetők, hogy Eötvös rendszere hatni nem tudott eléggé.

Mindebből az következik, hogy Eötvös ugyan a mesgyén áll nevelésünk múltja és jelene között, de még nem a múlté.

---

[1] Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1848.

2.

A jelennek azonban nem az eddig említett egyes adatokra van szüksége. Nem terveinek egyszerű átvételére, hanem szellemének eleven erejére.

Eötvös szellemének mai jelentőségét egészen kifejtenie nem e nehány percz feladata. De egy s más vonásra most is ráfigyelhetünk, épen a manapság legfontosabb szempontból: az iskola és a közélet mai viszonyát nézve.

Tanítók vagyunk s így látnunk kell túl is iskolánk falán. Éreznünk kell, hogy munkánk feltételeit, menetét, sikerét nem mi határozzuk meg, hanem mi is, iskolánk is mindenestől hatása alatt vagyunk korunk és nemzetünk életfolyásának. A mint aztán mai helyzetünket komolyan számba veszszük s következtetünk belőle a nevelés jövőjére: Eötvös mai jelentősége különösen nagygyá válik szemünkben. Megerősíti nem ritkán csüggedő önbizalmunkat, útat mutat mai feladatunk megismerésére, módot jelöl hatásunk biztosítására. Minél többet nézzük viszonyainkat: a közéletet s benne a nevelést, az iskolát s ebben önmagunkat, annál nagyobb szükségünk van Eötvös vezető szellemére.

Ugyanis: a köznevelés folyásának mostani jelenségei, az iskoláért vívott élénk harcz, a köznevelés szervezetén kivül történő, u. n. szabad tanítás egynémely mozzanata arról értesít, hogy a küzdő társadalmi áramlatok a nevelés intézményét komolyan értékelik, alakító hatását felismerik s magok érdekében iparkodnak felhasználni is. Ez jó, mert fokozza egyelőre az érdeklődést a nevelés iránt, másrészt azonban baj, mert így a küzdelem a nevelés terére is átcsap.

Bár volna sötéten látás, mely később felderül, de félek, más is úgy találja, hogy ennek következéseként a szorosabban értett nevelési, a pedagogiai kérdések háttérbe szorúlnak, mert a társadalmi mozgalmak mindjobban politikai pártalakulásban igyekeznek sikerre. Ezért aztán maga a nevelés iránt mindegyre kevesebb ember érdeklődik, bár azok annál mélyebben; a nagy tömeg s ennek vezetői mindenben a politikai érdeket nézik és így a köznevelés egész területén is a politika válik majd uralkodóvá. Természetes, hogy a küzdő áramlatok a nevelés czélját sem a nevelés elméletében, sem a művelődés egyetemes érdekeiben nem keresik, az iskola terén a vetélkedést nem a művelődés minél sikeresebb előmozdításáért folytatják, hanem saját irányokat akarva szolgálni, járomba hajtják a művelődés tényezőjét, az iskolákat is.

Így látva a helyzetet, az egész nevelést az a veszedelem fenyegeti, hogy nem egységes művelődési politika lesz majd az irányítója, hanem mint szabadon használható eszközt a különböző politikai törekvések foglalják le. E törekvésnek alapja az a gondolat, hogy a kié az iskola, azé a jövő s hogy az iskolában folyó köznevelés eredményét is meg lehet határoznia annak, a ki a tanítóknak parancsol.

A politika és nevelés eme kapcsolása teszi mindennél fontosabbá, hogy e kérdésre és általa nevelésünk jövőjére Eötvös szelleme világot vessen. Benne nem a pedagógus, hanem a művelődés politikusa a nevezetesebb, sőt tudjuk, hogy művelődési politikája egységes állambölcseletének alkotó része. Ezért az ő szavában nem a nevelő egyoldalúnak bélyegezhető álláspontja nyilatkozik, hanem a politikus belátása. Annál többet jelent, hogy a mai törekvések ellenében világosan a pedagógiai tekintetre figyelmeztet.[1]

A központositás következményeiről beszélve kifejti az oktatásügy központosításának eredményeit is. Ama törekvéssel szemben, hogy a nevelés útján akarja a központi hatalom a polgárok politikai érzületét meghatározni: kimutatja, hogy e törekvés nem jogos és a szabad állam eszméjének a legnagyobb ellentéte. Kifejti, hogy czélra sem vezet, mert „az iskola kész nézetek helyett csupán módot nyújt saját ismeretek szerzésére, melyek nem attól függenek, a mit az iskolában tanúlt valaki, hanem a mit az életben tapasztalt". Az iskola lenyügözését az előzetes könyvbírálathoz hasonlítja, mert a kettő sikerében egyformán hiú dolog reménykedni, hiszen „a legszigorúbb censura is csak a könyvet ítélheti meg, de nem a gondolatokat, melyeket az olvasóban költ". S „épen ez az eset az iskolákkal. Ki számíthatja ki előre, mely benyomásokat és fogalmakat idéz elő száz és száz gyermek lelkében ugyanazon előadás? Ha valamely tárgyat megvilágositanak, állásához és egyéniségéhez képest mindenki másként látja azt". Különösen tévesnek állítja Eötvös azt a hiedelmet, hogy a nevelés eredményét a felsőbbség parancscsal, szabálylyal előre megállapíthatja. A felsőbbségnek — úgymond — igen nagy a hatalma azokra, kikre az oktatást bízza, de a hatalom nem terjed ki magára az oktatásra is. Tévedés ugyanis az a hit, hogy a tanítóság, „ezer meg ezer ember, egy hierarchiailag rendezett testületté forrva, közös hivatás mellett úgy érez és cselekszik, mint egyetlen ember s ekként lehet is felhasználni bizonyos czélra".

Eötvös az államról beszél, de bizonyító példáit az egyház életéből is veszi s mi szavának igazságát minden olyan tényezőre alkalmazhatjuk, a mely napjainkban a nevelés menetét és eredményét meghatározni igyekszik. A végső igazságot, hogy a tanító személye minden eredmény legfőbb tényezője, felismerték a ma küzdő áramlatok is, ezért főgondja most mindeniknek az iskola lelke, a tanító megnyerése. Annál becsesebb az Eötvöstől nyerhető útmutatás.

A köznevelés politikai vonatkozásának megítélésében a pedagógiai tekintetet érvényesíti s a tanító személyének különös jelentőségét

[1] A következőkre nézve I. A XIX. század uralkodó eszméi stb. II. kötet, IV. könyv, 7. fejezet.

tűnteti fel. Ebből s működésének egész történetéből azt látjuk, hogy a köznevelés terén nem akarja, lehetőnek sem tartja az uralkodó politikai felfogás vagy felfogások érvényesítését. A nevelésben a művelődés, a haladás szempontját tartja döntőnek, azaz a művelődési politikában nem a politikát, hanem a művelődést. Tehát itt az iskola, a nevelés önálló értéke emelkedik ki.

A művelődésért végzett munka két részből áll: a művelődési politika rendszerének megalkotásából s a kitűzött czélért folyó részletmunkából. Az első a művelődés politikusának, emez a tanítónak a feladata. Eötvös szellemében e két fél munkáját egységesnek látjuk. E szerint a kulturpolitikus szükségképpen pedagógus is tartozik lenni — a milyen ő volt — mert czéljait csak a nevelés okos szervezésével, külső-belső jó rendjével szolgálhatja, a mi a pedagógia elveinek ismerete nélkül nem eshetik meg. A tanítónak pedig politikusnak kell lennie, hogy távoli czéljait láthassa, szűk terű munkája egyetemes jelentőségével tisztában lehessen, saját kis helyének a köznevelés nagy szervezetében önálló becsét soha ne feledje s feladatát a haladás érdekében, annak törvényei szerint tudatosan végezhesse.

Ime a művelődési politika és pedagógia egysége a személyekben s ezek kölcsönös hatása és külön-külön értékének kölcsönös elismerése által a művelődésért folyó egész munkában.

Eötvös tehát nem engedi, hogy a nevelés a politikában, a társadalom forrongásában elmerüljön s a tanító személyiségétől várja ennek meggátolását. De kérdjük, hogyan lehessen ez? Hiszen éppen nekünk nem szabad elfordítanunk tekintetünket mai viszonyainkról, mert akkor nem érthetjük meg tanítványunkat, ki e viszonyok teremtménye! Ismernünk kell a közélet jelenségeit, a forrongás elemeit, mert tanítványunk ezek sodrába kerül s nekünk arra kell őt segítnünk, hogy ebben is megálljon! Lehetetlen állást nem foglalnunk, mikor egész munkánk erős meggyőződést kiván, „mit lelánczolni nem lehet"![1]

Eötvös szelleme éppen azt kívánja, hogy mindezt így tegyük, kivált hogy erős meggyőződésünk legyen. A meggyőződés — jól értve a szót — önállóságunk biztosítója. A tanitóban pedig az önállóság a főkövetelmény, ha hivatásának a haladás szolgálását akarja tekinteni.

A haladásnak ugyanis Eötvös szerint az az első törvénye, hogy minden haladás önálló egyéniségek érintkezésének az eredménye.[2] Ebből reánk az a feladat háramlik, hogy biztosítsuk önálló egyéniségek (személyiségek) kifejlődését. Önálló nem lehet, ki bármilyen alakban is békót visel. Önállóvá senkit nem nevelhet, kinek magának lelke nem

---

[1] Eötvös beszéde Körösi Csoma Sándorról.

[2] A XIX. század uralkodó eszméi, II. 605.

szabad. A haladás irányában tehát, azaz Eötvös útján, az a legelső lépés, hogy a mai áramlatok között magunk önállóságát, lelki függetlenségét biztosítsuk s ez által tanítványainkét is lehetővé tegyük.

E súlyos kötelességet Eötvös nem csak reánk rója, ő mutatja a példát is, hogyan tehetünk ennek eleget. Minden munkája, regényei is, kivált pedig a XIX. sz. uralkodó eszméinek fejtegetése arra tanít, hogy a ki tisztán akar látni, annak meg kell figyelnie mindent, ki kell tanulnia minden mozgalom lényegét, meg kell határoznia becsét — a *tökéletes tárgyiasság* szigorú, de egyedül igaz mértéke szerint. Az a feltétlen tárgyiasság, mely nem fél elfogúlt vádaskodóktól, nem törődik rosszakaratú félremagyarázással, nem ijed meg következtetése súlyos eredményeitől, hanem talán hideg arczczal, de érző kebellel keresi a haladás igazi útját — ez a tárgyiasság szól Eötvösből. A hogyan például ma is izgató kérdéseket fejteget, a hogyan a felekezeti és nemzetiségi kérdést tárgyalja, a nemzet fogalmát meghatározza, az egyén és közösség viszonyának bonyolúlt kérdéseiben magának világosságot szerez, meg a többi mind — példa mindnyájunknak a tiszta tárgyiasságra, melynek csak egy mértéke van: az értelmi erő, egyetlen czélja: az igazság becsületes kutatása!

A tárgyiasság most annyira hiányzik, hogy a kiben megvan, legkevésbbé arról tesszük fel. Ezért mindenkinek s kivált a tanítónak van ma égető szüksége a tárgyiasságra. Csak annyit erről, hogy az igazságot becsületesen, elfogúltság nélkül kereső tárgyias gondolkodás senkit sem enged bele semmiféle pártoskodásba. S ha talán mégis erre csábítanának a körülmények, fülünkbe csendül Eötvös szava:[1] „A ki maga is részt vesz a harczban, annyira el van foglalva közvetlen elleneivel, hogy az egész csatatért be nem láthatja". Már pedig minél világosabban érezzük hivatásunkat, annál magasabb pontra kell iparkodnunk, hogy az emberiség, a nemzet szellemi küzdelmeinek, a társadalom forrongó áramlatainak nagy csataterén egészen áttekinthessünk. Minél többen állanak közülünk ilyen lelki magaslaton, annál többen emelkednek majd melléjök az újabb nemzedékből s lassanként ezek a félreállók, a tárgyiasan, igazságosan gondolkodók lesznek az irányadók!

Nem álom ez, csak távoli valóság. Messze, Eötvös útjának ma szemmel elérhetetlen messziségű pontján, van ez a kép. Eötvös szelleme feléje késztet s ma mindabból, a mit az ő lelke mi reánk áraszt, ezt az indítást érzem legbecsesebbnek. A tárgyiasság szükségét és becses voltát kell megéreznünk, azután egyebekben is könnyen tudjuk követni Eötvös szellemét!

---

[1] I. m. II. 37.

3.

E szellem csak úgy lehet vezetőnkké, ha megnyitjuk hatása útját. Ennek csak egy módja van: eszméinek kell általánossá válniok.

Igaz, Eötvös eszméi nem újak, pedig korunk is, miként a többi, valami új eszmétől várja a megváltást. Azonban éppen Eötvös mondta, hogy az emberiség bajain soha új eszme még nem segített, hanem csak az olyan, mely a kor műveltségi fokának és szükségleteinek megfelelve, már általánossá vált.[1]

Eötvös eszméi a mostani időknek eleget tudnak tenni, derülhet nyomokban világosság a mai zűrzavarra, de bizonyos, hogy még nem általánosak s azzá lételök most még messze van.

Jelszavak átvétele belső hatást még nem jelent, eszmék terjedése csak megértésből következhetik. Erre pedig nem elég, kivált ha Eötvösről van szó, hogy egyes irodalmi vagy politikai alkotásait, terveinek egyik-másik részletét, gondolatainak pár gyakrabban idézett sorát ismerjük. E kornak az egész Eötvösre van szüksége s csak az egész ember ismeretén alapúlhat igazi megértés.

Megismerésének nem kevés az akadálya. Nehezíti írói működésének nagy terjedelme, sok munkát adó mély fejtegetése, írói és közéleti tevékenységének összeforrott volta, mi miatt a megértés csak az egészből fakadhat. Az igazi megismerés az eredeti művek önálló tanulmányozása, de ebben nem bizakodhatunk, hiszen erre ha minden más kellék megvan is mindenkiben, ideje nem jut rá annyi embernek, a mennyinek érdeklődése és megértő jóakarata az eszmék terjedéséhez szükséges.

Eötvös eszméinek, egész szellemének először is azokban kell hatnia, kik az ő munkájának, a nemzeti közműveltség emelésének bármilyen rangú és rendű tudatos folytatói.

Eötvös hatásának útja rajtunk, a köznevelés munkásain, visz át, nekünk kell eszméi terjedésében segítőknek lennünk, munkánkban szellemét érvényre juttatnunk.

E végre nem elég ismernünk működésének külső adatait, lelkébe kell látnunk. Nem elég emlegetnünk nagyságát; tudnunk kell, miért nagy. Nem elég ismernünk történeti értékét; tisztán kell látnunk, mi módon illeszthetjük munkánkat az övéhez.

Nem az emlékbeszédek túlzásával, hanem meggyőződésből hangoztatom: nyugodt és biztos haladásunknak egyik feltétele, hogy Eötvössel nevelésünk ügyének minden intézője ismerős legyen, vele mindenrendű tanító komolyan foglalkozzék. Ismerjük ennek azt a gátját, mely miatt tanítónevelésünk egyik fokán sem jutott még megillető helyé-

[1] Gondolatok (6. kiadás) 231.

hez sem a magyar nevelés története, sem a magyar nevelői gondolkodás fejlődése. Egyszerűen megmondva: a magyar nevelés története nincsen meg, a nevelésről írt régi magyar műveket vastagon lepi még a por, s így a magyar gondolkodókat a magyar tanítók elé állítnunk nem lehet.

E hiány pótlása műveltségünk, tudatos eljárásunk érdekében nevezetes feladat, de sok ember munkáját kívánja s tetemes időt. Eötvös hatását azonban előbb is biztosíthatjuk s ezzel magával nagy hasznot teszünk. Reá nézve a kutatásnak nincs akadálya, művei közkézen vannak, működésének adataihoz hozzájok férhetünk, korát s az azóta eltelt időt könnyen tanúlmányozhatjuk s így módunk lehet arra, hogy megkönyítsünk eszméinek megértését és Eötvöst, mint a régi magyar művelődési törekvések megszemélyesítőjét magunk és tanítótársaink munkájában útmutatóvá tehessük.

Megbecsüljük irodalmunk ama termékeit, melyek eddig Eötvössel foglalkoznak, de elégnek nem tartjuk. A végre, hogy Eötvösnek Apáczai, Széchenyi, Wesselényi szellemével rokon szelleme köznevelésünket s egész korunkat megtermékenyítse, Eötvös rendszeres tanúlmányozására s főként három, együvé tartozó tanúlmányra van szükség. Első feladat: Eötvös művelődési politikájának rendszeres kifejtése; másik: nevelési elveinek teljes összeállítása; a harmadik pedig: két minisztersége történetének levéltári kutatáson is nyugvó rajza. A két első eszméit, a harmadik ezek nyilatkozása módját ismertetné meg.

Eötvös művelődési politikája elénk tárná azt a rendszeres egységet, melyben gondolkodása középpontjából szervesen alakúl ki a köznevelés minden vonatkozása, az iskola-szervezés alapelvei, az állam és a rajta belől levő egyes testületek közművelődési feladatai. E közben világosság derülne arra: mi volt e rendszerben idegen hatás, mi a régibb magyar gondolkodókkal rokon s kortársaitól eltérő, mi a magyarországi viszonyok érvényesülése, hogyan lett ez az egész a megelőző korok és egyesek törekvéseinek folytatása és betetőzése.

Eötvös, mint pedagógus éppen gondolkodásának egysége révén azt mondaná meg: hogyan helyezkedik el abban a nagy rendszerben a nevelés személyi vonatkozása, az egyes nevelő személyi munkája. Amott a köznevelésről, itt az egyéni nevelésről hallanók Eötvös véleményét.

Eötvös, a miniszter tanúságot tenne arról: mily nagy a különbség a rendszer megalkotása és valósítása között, mily lassan terjed az eszme, hogyan kell küzdeni diadaláért akkor is, ha az az eszme nem merőben új és haszna világos. Látnánk itt mindent, a mit Eötvös tett s a mit akart. Előttünk lenne az a sok részében ismeretlen tevékenység, melyet első minisztersége rövid idejében kifejtett, az a sok terv, minek valósítására ideje másodszor sem jutott. Feltárulnának Eötvösnek és kiváló

munkatársainak, előbb Szász Károlynak, utóbb Molnár Aladárnak az iskola külső és belső elrendezésére vonatkozó gondolatai; megismernők a magyar köznevelésügyi alkotó munkának nyilt és rejtett nehézségeit. Mivel pedig ez a tanúlmány utolsó negyven évünk neveléstörténetét nem mellőzhetné, megvilágosodnék ebből a tovább haladás útja és igazsága Eötvös szavának:[1] „Aki haladni akar, annak egy irányban kell előre haladnia. Nem is a tehetség, nem is az erős iparkodás, hanem inkább a következetesség hiányának tulajdonítható, hogy távolabb fekvő czélok oly ritkán éretnek el."

Ha e tanúlmányok eredménye előttünk lesz, akkor lesz módunk igazán nagysaga megítélésére, a mi fejlődésünk tekintetéből mellékes. De akkor megnyílik hatása útja mindenki elé s lesz módunk arra is, hogy a szükséges lépéseket s azok gondolható sikerét előre kiszámítsuk, a mi nélkül tervszerű munkát folytatni nem lehet.

Tartoznánk e tanúlmányokkal Eötvösnek akkor is, ha életével együtt törekvése is a múlté volna. Sokkal inkább tartozunk ezzel nemzetünknek, mert Eötvös szellemének még sok a tennivalója ezen a földön. A ki e szellem termékeibe valaha elmerült, tanúságot tehet arról, hogy Eötvös megismerése az embert felemeli, tisztábban látunk, erősebbé válunk általa. Tudjuk, nagy erre a szükségünk mindnyájunknak egész nemzetül!

Éppen ezért Eötvös rendszeres tanúlmányozását, ennek a különböző fokú tanítónevelésben való értékesítését nem volna szabad egyénektől függő véletlenségre hagynunk. Gondoskodnia kellene arról valamelyik illetékes tényezőnek, mely Eötvös munkája terén dolgozva, saját útja tisztán látását nem tartja mellékesnek. Van ilyen több s ezek sorában az Eötvös-alap bizonyára nincs az elsők között, hiszen rendeltetése nem irodalmi czélok szolgálása. Itt azonban az irodalom csak eszköz, a fő az a gondolat, hogy tegyük általánossá Eötvös eszméit legalább magunk között. E tekintetben neve és e naphoz fűződő hagyománya az Eötvös-alapnak megadja a kezdés jogát. Ha ezzel élne, Eötvös eszméinek győzedelméért megtenné mindazt, a minél többet tennie módjában nem lehet.

*

Addig is, míg valamelyik ilyen évfordúlón Eötvös megértésének ama bizonyságait, szelleme terjesztésének jól készült eszközeit örömmel köszönthetnők: olvassuk Eötvöst s belőle merített szilárd akarattal igyekezzünk mindnyájan, egyet értve az ő útja irányában. Kicsinyek vagyunk, mert tanítók vagyunk, de együtt erősek; külön-külön szűk a cselekvésünk tere, de mindnyájan együtt hatalmunkban tarthatjuk a nemzet

[1] Gondolatok, 235.

lelkét. Valamennyien közösen dolgozunk, de mindenkinek el kell végeznie a maga feladatát. Nekünk nem szabad kicsiny hitűeknek lennünk, nem szabad akként vélekednünk, hogy az egyes embernek nincsen hatása. Mi értjük s minden tanítványunkkal is megértetjük Eötvös mondását: „Minden haladás csak egyesek önálló munkásságának eredménye.“ [1]

Csak legyen mindenki munkás és legyen önálló. Csak az önálló munka egy czélra törjön, mindnyájunk útja egyfelé vigyen: mindig előre, mindig fölfelé, mindig Eötvös után!

Imre Sándor.

---

[1] A XIX. század uralkodó eszméi, I. 224.

Vitás kérdések a magyar népdal, népzene és táncz terén.

(Válasz Seprődi János czikkére.)

Minden kritikának, ha az hasznos akar lenni, két elmellőzhetetlen kelléke van: az egyik az igazságosság, mert e nélkül az ugynevezett kritika csak rosszindulatu leszólás; a másik szükség, hogy a kritika termékeny legyen: ne csak a hiányokra mutasson rá, hanem arra is, hogy miképp kell azt *jobban* csinálni. E két kellék nélkül a kritika igazságtalan és hatásaiban terméketlen, vagyis — mint jelen esetben — mindenképpen haszontalan.

A nagy könyv nagy gonosz, mondja Seprődi úr, de ha az ő tanácsára hallgattam volna, kétszerte nagyobb gonoszságot követtem volna el, mert egyik fejezet elolvasása után lelkesedve irta, hogy az az egy fejezet tárgya maga egy kötetet érdemel és irjam meg a művet két kötetben. Nem hallgattam a Szirén hangokra és csak egy kötetben követtem el a nagy bűnt.

Ahol annyi felekezet és nemzetiség van, mint Erdélyben, ott hagyományos és kell is hogy az legyen — a tűrelmesség; kivételek, visszaesések azonban itt is vannak. A régi erdélyi censor egy neki nem tetsző könyvre rámondta a sententiat: „Liber igni, auctor patibulo dignus." (A könyv tűzre, szerzője akasztófára való.) Rákóczi György fejedelem is rákiáltott Apáczai Cseri Jánosra: „*mást* ne tanítson, mert isten engem úgy segéljen, valaki *mást* tanít, a Marosba vettetem, vagy a toronyból hányatom le."

Ha Seprődi úrtól függne, már én lógnék a levegőben, vagy lubiczkolnék a Marosban; pedig aki haragszik, annak rendesen nincs igaza és az igazi tudományosság mindig tűrelmes: nyeső és gyomláló kertész és nem faltörő kos.

Hogy Seprődi úr czikke tartalmilag mennyire nem győzött meg, az legjobban kitűnik abból, hogy *ma*, a czikk után, *nincs könyvemnek egy fejezete, melyet szerkezetében, felfogásában, lényeges tartalmában* (mert részletet újat is adnék bele) másképp írnék meg, mint most. Pedig én szeretek ám tanulni minden komoly dologból, de ez a hetven egynéhány oldal nem az.

Nem tudom, hogy érdemes-e válaszolni arra a szemrehányásra, miszerint Jókait, Gárdonyit, Eötvös Károlyt és Turgenyewet idézem tudományos műben, mert igazán nem tudom, hogy ez a szemrehányás micsoda; nagyképüség-e, elmaradottság-e vagy mind a kettő együttvéve, mert ezt minden nálamnál sokkal nagyobb tudós megtette és megteszi.

A mult században élt valaki, aki két, valószinüleg Seprődi úr által is komoly tudományos műnek elösmert könyvében, Homerost és Virgiliust idézi („Egy természetbúvár utazása", „A fajok eredete"). Ez az ember Charles *Darwin*. Sapienti sat.

Káros dolog a czédulázás, hogy ez okleveles tudós, a másik meg „*csak*" nagy költő, a nemzet nagy költői általában előbb vannak, mint a tudósok legnagyobb része; ők mélybe látó szemmel, a nagy igazságokat előbb megsejtik és a tudósok csak magyarázgatják. Nagy költőt, nagy írót, némelykor tekintélyül, még többször hangulatrögzítésül mindig lehet idézni; ezzel a szokásommal én igen jó társaságban vagyok.

Az előszóban sem igyekeztem magamnak szobrot állítani, ha valakinek a műve nem állít monumentumot, az előszó azt ugyan nem teszi.

A rokon népek és dalnokok köréből kéziratomban sokkal többet idéztem, többek közt baskir-nótát nem egyet, hanem egész csomót, hiszen tellett elég a Ribakoff gyűjtéséből, azonkivül csuvaszt, kazáni tatárt, törököt stb. Azonban nyomtatás alatt félve a terjedelem- és a költségtől, a revisorral versenyt, mindig csökkentettük a szöveget is, a példák számát is, nehogy a bűnöm még nagyobb legyen. Nevekkel, czímekkel nem dobálódzva, de mégis igyekeztem, hogy a rokonnyelvek egész területéről mutassak be példákat. Hogy a magyar dal rokon mind a finn-ugor, mind a török népekével, az nem lehet meglepő, ha meggondoljuk, hogy a magyarság a honfoglalás előtt nyelvében finn-ugor, műveltségében és erkölcsében már tulnyomólag törökös nép volt. Hogy Bálint Gábor gyűjtése hű-e, azt végezze el vele Seprődi úr; én csak akkor mernék ellenkezni vele — vaktában meggyanusítani akkor se — ha helyszinén jártam volna és az ellenkezőt bizonyitani tudnám. Hogy Seprődi úr előtt gyanus, az nézetemen mit sem változtat.

Ami az ősi alapformára (8, 6 stb.) és a verssorokra, dallamsorokra vonatkozik, nézetemet nem ingatta meg sem Gábor Ignácz, sem Seprődi úr; e fejezetet 1900-ban irtam meg és azóta nekem fényes elégtételt szolgáltatott Kodály Z. tőlem teljesen függetlenül megirt értekezésében: „A magyar népdal strófa szerkezetéről"; igaz, hogy én a konzekvenciákat messzibbre levontam, mint ő.

Ha Seprődi azt állítja, hogy a zene és a nyelv útjai az idők folyamán differenciálódnak, akkor csak nyilt ajtót dönget, mert ezt én magam is nem egy helyütt állitom és vallom. De ami az ő kifogásait, a dal-szöveg figyelembevétele ellen illeti, azt még czáfolni sem érdemes. Éppen egy nagyon komoly és képzett magyar zenész, *Osváth János* mondja az elmúlt nyáron megjelent műve 34. lapján a következőket: „Pedig már maga az a körülmény, hogy régi lantosaink szövegeihez túlnyomóan a szentírás, a történelem és a nevezetesebb hazai események szolgáltatták a tárgyat, kétségtelenné teszi, hogy elsősorban a szöveg értelmes előadására kellett törekedniök. Értelmes előadás pedig gondos és szabatos ritmizálás nélkül nem képzelhető. A zenei ütem megállapításánál ennélfogva *kétes esetekben csakis a szöveg ritmikus szerkezete lehet irányadó.*

Szememre veti Seprődi ur, hogy legszomorúbb vonása e könyvnek, hogy a világon mindenről szó van benne. „Felvonúl itt népdal, műdal, palotás zene, verbung, egyházi népének, induló, táncz-zene, operarészlet, kuplé, gyermekdal és kiolvasó mondóka, oly formán, mintha szerző nem a magyar népdalnak, hanem az egész magyar zenének irná a történetét."

Hogy a könyvemben sok egyébről is szólok, mint a népdalról, az igaz, de mindig csak ott és mindig csak annyit, amennyi elkerülhetetlenül szükséges, a népdalnak és népzenének fejlődését a történelem keretében akartam bemutatni, s hogy e közben sok kérdésre kitértem, olyanra is, a

mit megoldhattam s olyanra is, amire csak rámutathattam, az csak természetes; egyik fiatal, de neves zenekritikusunk erre azt mondta, hogy „ez a legdicséretesebb hiba, ami a műben elképzelhető."

Különben is a műnek tárgya nem csak a népdal, hanem a népzene is és minden, ami ezzel szorosan összefügg. Kellett azon kívül, mint első rendszeres, a tárgyat minden elágazásában bemutató — bár nem kimerítő — műben a társadalmi és kulturális hátteret, a történelmi tényezőket, szóval a koronkinti egész milieut legalább vázlatosan megrajzolni, mert hiszen a mű nem katekizmus és nem rövid tankönyv. Ha Seprődi úr csak egy pillantást vetne a külföldi hasontárgyú zenei és zenetörténelmi művekre, amelyek a művelt nagyközönségre is számítanak, akkor meggyőződhetne róla, hogy a szorosan nem zenei részt, a történelmi és társadalmi hátteret és a tárgygyal csak távolabbi vonatkozásban levő dolgokat is sokszorta nagyobb terjedelemben és sokkal bővebben tárgyalják, mint az én művem, a melybe rengeteg sok és új adatot helyeztem el. Még emlékezhetik Seprődi úr, amikor egyik fejezet első lapjáról azt irta, hogy „egész új világot tárok fel benne"; a legtöbb fejezetre elmondták ezt nagyon sokan, most azonban Seprődi úr előre elhatározva, nem akart mást meglátni, csak hibát és hiányt. Teljék kedve benne.

A magyar középkor népdaláról szólva, mint nem népdalt, kifogásolja Enyingi Török Imrének verses levelét; a népköltészet kutatói és gyűjtői azonban mind tudják, hogy a verses levelek épp oly gyakran kaptak dallamot, mint más népdalok; így volt ez a kurucz idők verseivel és így volt ez az elmúlt másfél század verses katona-leveleivel. A körmöczbányai táncznótát jó magammal együtt már három évtized óta nem ismerik titkos értelműnek, meg nem fejtettnek, sőt táncznótának tudja mindenki (Beöthy nagy képes irodalomtörténet: A népköltészet és gyüjtői).

Az 1510-iki példát — ámbár a kritikus szokása szerint itt is második kézből való vételt emleget — magam néztem meg 1905. nyarán Gyulafehérvárott és később azt nékem Cserny Béla tanár úr lefényképezte; Csiky János megfejtését, miután elfogadhatónak itéltem, felhasználtam. Hogy gyereknóta, az meglehet, ámbár épp úgy lehet felnőtté is; az első esetben sem változtat semmit nézeteimen, mert én mindennemű bel- és külföldi folkloristával egyetemben a gyermeknótát is népdalnak tudom és tartom, sőt annak egyik legbecsesebb fajtája; így gondolkozott tudtommal a népdalnak valamennyi gyűjtője és kutatója. (Imre Sándor, Sebestyén Gyula, Bartalus és Krizától Kiss Áronig meg Vikárig mindenki.) Reméljük, hogy nyugodtabb elmével maga Seprődi is.

Szt. Gellért legendának a magyar népdalról való adomáját közöltem, mint kedves és jellemző emléket az ahhoz eddig irt kommentárokkal együtt és konstatáltam azt, hogy milyen kevés abban a pozitiv részlet és adat, mi az, amit valószinünek tarthatunk és hogy milyen hiányos. Seprődi ezért leszól, hogy miért adtam én egy harmadik elméletet (pedig nem adtam elméletet) és hogy abban az összes középkori szótárak meg zeneemlékek áttanúlmányozásával Priscus rhetortól egész Galeotti-ig, miért nem hámoztam ki, pozitiv és részletes adatokat. Hát a dolog így áll: vagy nem oldható meg ez a feladat ma és csak a valószinűség; vagy ha úgy tetszik, *egy darab negativum konstatálható*: ez esetben én jól tettem, hogy óvatosan csak erre szorítkoztam. Vagy pedig kihozható az ismerteken kívül még *pozitiv adat és részlet* (talán dallamra és ritmusra vonatkozó is),

akkor adja elő azt Seprődi úr — de *csak pozitiv* és részletes adatot — mert különben az itt előadott kifogásait csak üres és rosszindulatú szófecsérlésnek tarthatjuk. Elő a Szt. Gellért adoma szolgálójának nótájával, dallamával, szövegével! Ha annak kihámozása oly könnyű.

Nekem az idő és a magyar tudomány már itt is igazat adott. *Osváth János* a külföldi középkori forrásoknak teljes ismeretével és egész apparátusával szól hozzá és ő is velem együtt *a negativumot* hozhatja ki. Lánczy duda magyarázatát elútasítja, a *symphonia* kifejezést tréfás értelműnek veszi, a modulatioról konstatálja, hogy mai értelme csak alig 200 éves (én azt mondtam, hogy a modulatio kifejezést nem szabad mai értelmében vennünk) és végeredményül, bár más szavakkal azt mondja, a mit én: „A Szt. Gellért-féle legendában leirt párbeszédből eszerint *csak* az a tanúság vonható le anakronismus és czélzatos félremagyarázás nélkül, hogy az egyházi énektől lényegesen különböző, tehát nemzeti szellemű dallamnak kellett annak az éneknek lennie, mely e két nevezetes hallgató figyelmét lekötötte." Vagyis egy árva szóval *sem több*, mint amit én is mondtam. Hogy mit dalolt a szolgáló, meg milyen nótát énekeltek Attila udvaránál, azt a szivdobogva leső két magyar haza már csak Seprődi úrtól várhatja.[1]

A dalcsira elmélet védelmére nem szándékom sok szót vesztegetni; Seprődi azt állítja, hogy a németek nem fogadták el. Hát ezt rosszúl tudja, vagy ami valószinübb, *nem akarja* jól tudni. Hive annak (azelőtt Tappert is) Friedlender, Lilienkron, Wallaschek, Reuschl stb. és régiek közűl a nagynevű Winterfeld. Én nem kivánhatom Seprődi úrtól, hogy ezekkel a külföldiekkel foglalkozzék; hanem van a nagyszebeni *Brandsch* Gnek egy kis értekezése: „Werden und Entstehen der Volklieder", amelyben röviden előadja ezt az egész elméletet, amelyért nekem olyan nagy eretnekhírem van.

Itthon sem olyan nagyon új, amit Bartalus megkezdett, azt én csak elsőnek kifejtettem. (Hogy a csehek ennek ellenségei, azt igazán nem tudom, honnét *szedte* az én kritikusom, az én munkámból semmi esetre sem.)

Az egyházi hatást illetőleg megint sokat kellene vitatkoznom Seprődi úrral. Térszűke miatt is korlátozom magam csak a legszűkebbre. Az egész külföldi tudomány mindenütt kimutatta már ősrégi időktől fogva, hogy a középkori dalköltészet, benne a népdal is anyagát túlnyomólag az egyházi énekből vette, a mi természetes is. Seprődi úr ennek tagadásában annyira megy, hogy még a világos tényekről is szántszándékkal megfeledkezik, a midőn ezt irja: „Mi legalább nem találtunk sem ezekben, sem többi reformáczió előtti codexeinkben egyetlen útalást is magyarnyelvű egyházi énekre." Hiszen a könyvemben facsimilében is közlök középkori magyarnyelvű egyházi éneket.[2] Ugyanott közlöm Bornemissza Péternek útalásait sok magyarnyelvű egyházi énekre, a melyek csak általános elterjedésűek és katolikus

---

[1] Osváth azt mondja, hogy a „modulatio" szó abban az időben melost, melodiát jelentett. Ez esetben a megemlékezés még hiányosabb és zavarosabb; mert a püspök kérdezi: Quid melodiae cantus sit? (itt is különfélét lehet gondolni és fordítani, mert ez tautologia) s feleli Walter: Id est modulatio carminis. Az a nóta (költemény) nótája, szóval így még zavartabb; világos csak a megemlékezés hiányossága, vagyis a martirum! A mit én már évek óta mondok.

[2] A Nádor codexből; ezen dallamot Bogisich századokkal később megtalálja „A kereszténység igaz vallás és hitben" énekben.

eredetűek lehettek, de jó részben még akkor is azok voltak. A meghalt Acsády Ignácz, a történetíró, említette nekem, hogy Dózsa György seregének halálra ítélt jobbágyai magyar egyházi énekeket zengedezve mentek a halálba. Ugyancsak mondja Osváth János is idézett műve 25-ik lapján: „Az egyházi zene eszerint a kereszténységgel egyidejűleg gyökeret vervén hazánkban, mindenkor jelentékeny alkotórészét képezte nemzeti kulturánknak s mint ilyen, állandó hatást gyakorolt hazai zeneviszonyainkra is." Egy igen képzett zenész, Batka János, pozsonyvárosi főlevéltáros, egyszer nékem lakonikusan ezt úgy fejezte ki: „A régi magyar népdal nagyjában az egyházi choral."

Jó magamat, mikor a középkori egyházi hatást — a mely a hazai tudományban is közismert dolog — szintén konstatálom, bizonyára nem vezet felekezetiesség, én kaptam és kapok, katolikus és protestáns oldalról elég szemrehányást; kell hallanom és éreznem mindenfélét, hideget és meleget. A népdalról írtam és én is elmondhatom azt, a mit Colbert miniszter, a franczia ipar és kereskedelemnek nagy megteremtője mondott. Sürgetőn ajánlta ugyanis a marseille-eknek, hogy mennél több török és görög kereskedőt telepítsenek meg, hogy így oda szolgáljon az egész levantei kereskedelem: a városi magisztrátus visszaírt neki, hogy a mohammedán és görögkeleti kereskedők jelenléte veszélyezteti az egy igaz hitet, „Oh jaj — kiáltott fel Colbert — én írok nekik a kereskedelemről és ők írnak nekem a hit veszedelméről." Fiat applicatio! Bogisich püspök úr pár évvel ezelőtt azt mondta rólam, hogy elsikkasztom az egész katolikus világot és énekköltését, most meg egy protestáns tudós ütne rajtam nagyokat, a miért a reformáczió előtt is elösmerek egyházi éneket, sokszor magyart és annak dominálo befolyását a magyar népdalra. Egyik se térít le útamról, meggyőződésemtől és különben is, nekem már mindez mindegy.

Tinódi Sebestyénről nem sok újat adtam, ámbár adtam ott is, tanúlmányaim közben meggyőződtem róla, hogy itt igen sok módosítás lesz szükséges; talán majd helyet talál a mű második kiadásában.

Balassa Bálintot Seprődi úr megteszi idegenessé, akárcsak egykorú vádaskodói és legszivesebben kitagadná minden magyarságból, különösen a népies költészetből. Erre vonatkozólag ott van Ferenczy Zoltánnak előszava a Vásárhelyi daloskönyvről. Seprődi úr szerint, Tinodiról keveset írtam, Balassa Bálintról meg nagyon is sokat; mentegetődzésre nincs szükségem.

Az egyházi dalcsirákra vonatkozólag Seprődi maga is elösmer egy pár — „kétségtelenül biztos" — példát; én ennél jóval többet; mindenikünknek megmaradhat a maga véleménye.

Röviden szándékozom csak szólni az Esterházy-féle tabulaturás könyv és a Kájoni kódex nótáinak megfejtéseiről.

Ritmikailag ott simítottam, a hol kellett, vagyis a hol a dallam menete, tekintetbe véve annak jellegét, hasonló dallamok menetét és különösen a versszöveg ritmusát, lüktetését semmiképpen nem hagytam figyelmen kivűl.

Hogy az énekelt szövegnépdaloknál milyen fontos és — kellő óvatossággal, a dallam jellegének, természetének tekintetbe vételével — mennyire dominálo fontosságú, annak fejtegetésével nem is kellene fáradoznom. Hivatkoztam már Osváth nyilatkozatára, most még csak azt említem meg, hogy külföldi tanúlmányútaimon még 1903 tavaszán és nyarán személyes

érintkezésben igen neves külföldi zenetörténészektől informáltattam magam a ritmikai simítás megengedhetőségéről, lehetőségéről és annak határairól. Vélekedésemben mind megerősítettek; azóta a külföldi tudományban kutatva láttam, hogy ez nem is újság; Bellermann majd csak félszáz éve kiadta és megfejtette a „Lochheimer Liederbuch"-ot és ott simít (még hangokat is megváltoztat), a hol neki csak jólesik, vagyis a hol azt zenetörténeti tudása és megfigyelése, belátása maga előtt indokolttá teszi. Hiszen a sweiczi és rajnavidéki, különösen a strassburgi zenetörténészek, ma mind arra gondolnak és eszerint is járnak el, hogy az egész középkornak és újkornak dalait szabadon, vagyis úgy írják át, a hogy az emberek azokat valószínűséggel énekelhették, megtisztítva azokat járatlan vagy papos, vaskalapos feljegyzők merevségeitől, sőt helytelenségeitől. Mikor Sztankó Béla az „Hova készülsz szivem tőlem elbujdosni" nótában az én $2/2$-ed ütemezésem fölé helyenként megcsinálta a $4/4$ hangot összefoglaló íveket ezekkel a szavakkal: „Foglaljuk ezeket a képleteket össze, így természetesebb", bizonyára nem azért tette, mintha a feljegyzőnek ritmikáját minden legkisebb részletében ne nyúlj hozzámnak tartaná. Ugyanígy látszólag szabadon járt el Bogisich is, Mátrayról nem is szólva, páratlanból csinálva páros ütemet és pontozva, bár nem oly gyakran, mint Mátray. Azonképpen Bartalus is, pl. P. Horváth Ádám nem egy nótájánál, különösen a verbungos ritmusúaknál („Már! siess hazádba vissza vert seregem!"), pedig ott sincs pont az eredetiben; én is párbecsengőben irtam át nem egyet és még előbb — a mint ő felkiáltva mondta — egyszer nekem Sztankó Béla. Pedig ott sincs pont és egymástól függetlenül *rájöttünk*. Hiszen már maga az a körülmény, hogy a proportio részben a nóták homlokegyenest ellenkező ritmusban is megvannak, már gondolkozóba ejtett, azonkívül a „Búm elfelejtése" nótáról több mint bizonyos, hogy az eredetileg páros ütemű volt, erre vall a dallam természete. Hogy Seprődi úr egyes ütemeket nem tart helyesnek, az engem nem alterál; az ő véleménye egy lattal se nyomósabb, mint az enyém.

Sietek itt megjegyezni, hogy voltak más esetek, a mikor a magam vélekedését még a Sztankó úréval szemben is fenntartottam, pl. mikor Kájoni egy némely táncznótáinak a végét meglassítottam. Ha valaki mélyebben érdeklődik, akkor annak ott van a facsimile, vagy a tabulatura és abból láthatja az eredetit minden simítás nélkül. Bizony sok nótának Seprődi által kritizált pontjait, Kún Lászlóval egyetértve, akkor raktam fel, a mikor az énekkar azokat elénekelte és ennek szükségéről meggyőződtünk; a kinek ez nem jó, annak ott van az eredeti.

A karmesternek, mint finom érzékű művésznek, még arra is volt gondja, hogy a nóták végső akkordja mindig durban legyen, a mint ezt a régiek cselekedték. De Seprődi úr szerint mindenki más „vétkes könnyelműséggel", meg „felületességgel", meg „megtévesztéssel" jár el; a belfarkas-utczai világbíró úgy vélekedik, mint régente némely naiv falusi gazdasszony, a ki azt hiszi, hogy csak az ő házánál laknak jól, mindenütt másutt majd csak éhen vesznek.

Láttam az Esterházy-féle nótáskönyvben a másik hangjelzést is s hogy nem közöltem, az azért történt, mert sok mást sem közöltem, pl. azt a hét nótát, a melyeknek versszövegét még eddig nem sikerült fellelnem. (Fájdalom, még Seprődi úrnak sem!) Hiszen megmondtam a könyvben, hogy a tabulaturás könyv jelentősége még korántsincs kimerítve; majd kerül idő erre is.

Hogy én föltettem volna a XVII. századbeli zenészeknél a *c*-nek és *cis*-nek párositását, másként, mint tollhibában, az olyan inszinuáczió, a melynek czáfolatával még csak nem is fárasztom magamat. A vitának ilyen módszerét és eszközeit én Seprődi úrtól nem irígylem.

A mit elmondtam az Esterházy-féle énekeskönyvről, szolgáljon az a Kájoni-féle kodexre is. Itt sem baj, hogy Seprődi úr nem ért velem egyet.

Seprődi úr azt állítja, hogy egész a XIX-ik század végéig mi a magyar népdalról úgyszólva semmit sem tudunk. Igaz, hogy ő a tánczmotákat nem veszi „szorosan vett népdalnak"; a tánczmotákat, vagyis a szöveges énekeket, legyenek azok Tinódinak vagy másnak krónikás énekei, a Tabulaturás könyv búsongói stb., nem veszi népdalnak. Mi az ilyen czédulázó és mindent kizáró eljárással nem ismételhetjük meg a könyvnek egy harmadrészét, de ezt az álláspontot teljesen elmaradottnak — hogy a kritikus kedves műkifejezésével éljünk, teljesen „tudománytalannak" — tartjuk. Ma már általánosan elfogadott és tudott dolog, hogy népköltészet nem csak az, a mit a nép termel, hanem az is, a mit a nép befogad és tartósan magáévá tesz. Így népdal a gyermeknóta is, meg a tánczmóta is, meg a virágének is, ha azokat a nép befogadja és befogadta azokat, ha a dallamokat, motivumokat, dalcsirákat későbbi népdalokban vagy népies dalokban állandóan megtaláljuk. Hiszen néppal és műdal között különbség mindig csak egy bizonyos korszakra mondható ki; a mi ma műköltés és műdal, az egy század — ma már sokszor csak évtizedek — mulva is valóságos népdal, pl. a 60 éves Klapka-induló. A nép nem csak paraszt és jobbágy-nép, a kinek nagy része régente írni sem tudott, hanem köznemes, honoráczior, mint a tanító és jegyző, azonkívül a népiesen költők és dalolók egész serege. Mikor Tinódi dallamait a nép átveszi, bizonyság, hogy ő népiesen írt; Balassa Bálint költészete teljesen népies volt, különben nem ment volna át belőle annyi a nép közé; pl. bécsi mulatásáról az a kis tánczmóta világos, hogy népies tánczmótára készült, meg az a felségesen szép másik is, a mely a Vásárhelyi daloskönyvben maradt fenn. Palóczi Horváth Ádám gyűjtésének jó részéről több mint bizonyos, hogy gyüjtőjénél *régibb* és hogy az elmúlt századokból való. Vagy az? „Oh, kedves fülemülécske" nem népdal? (XVII. század). Hogy mikép mondhatja ezek után Seprődi, hogy a magyar népdalról a XIX. század elejéig semmit sem tudunk, azt csak a jó Isten tudja, meg ő. Fölveti a magyar skála kérdését is és azt mondja, hogy a magyar skálát Káldy csak belemagyarázta Pálóczi Horváthéba, meg másfélékbe. Figyelmeztetem Seprődi urat, hogy a „Hej, Rákóczi—Bercsényi"-t Bartalus már 40 év előtt magyar skálával írta át; azóta megpróbálták másképen is, egyházi hangnemben meg modernben is: valamennyit teljesen magyartalannak, erőszakoltnak és elfogadhatlannak érezzük. Tény azonkivül, hogy az egyházi énekek — Bogisich tanusága szerint — a XVII. század végén és a XVIII. században kezdenek mutatni hasonló dallamhajlást; tény, hogy sok magyar és tót népdalban feltünik.

Igaz ugyan, hogy eme népdalok régiségét nem tudom közjegyzői okirattal igazolni; csak stílusuk és egyéb jellegük alapján érezzük és valljuk őket régieknek; zenében az összehasonlítás és abból vont következtetés szintén tényező. Hogy a két tabulaturás könyv ezt a skálát nem ismeri, az nem bizonyít semmit, miután mind a kettő 1675 *előtti* időből való; azonkívül, a mint Báthory Lajos mondja, könnyen meglehet, hogy (*A-moll*-t véve fel), még *g*-t írtak és már *gis*-t énekeltek.

A mi azt illeti, hogy én egyidejűnek tartom a török, oláh és czigány dallam hatását és hogy miért nem mondom meg naptári számítással egész pontosan a hatásnak évét, hónapját és napját, bevallom, hogy ezekben — a magyar tudományban általam először felvetett — kérdésekben még nem tudok ilyen naptárszerű pontossággal megfelelni; de tanulni nem szégyen, azért én nagyon szivesen venném Seprődi úrtól a naptárszerőleg pontos adatokat.

Megjegyzem még, hogy Káldyra vonatkozólag teljesen hiteles szem- és fültanuim vannak arra, hogy Pálóczi Horváth Ádámot kiaknázta és így bizonyos, hogy Thaly („Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez") útmutatásait követve, valamint Bartalust is, a szövegeket és a dallamokat párosította, a mi természetesen az ő agitátori halhatatlan érdemeit nem csökkenti.

A plagizálás tényét is Seprődi felhasználja a czélból, hogy adataimnak megbizhatóságát a II-ik részben is, ha lehet, diszkreditálja. Erre röviden csak azt jegyzem meg, hogy mindama vélekedéseimet, a melyeket Seprődi úr támad, ma is fenntartom; többet jártam a nóták szerzőségének a megvizsgálásában, mint a mennyit Seprődi úr csak el is gondol. Nincs tudomásom róla, hogy Szerdahelyinek „Ezt a kerek erdőt" kezdetű nótáját nem a „Csikós"-ban, hanem már a „Peleskei nótárius"-ban énekelték volna először; de tudomásom van róla, hogy Szerdahelyi a nótát még vidéki tartózkodása alatt szerezte. Ép úgy Konti Józsefnek idézett nótája még vidéki karmester korából való és Blahánénak ajánlva, első kiadását akkor adta ki, a mikor még nem volt a Népszínház karmestere, tehát *két évvel előbb*, a mint azt szinpadon a Népszinházban Blaháné énekelte; meg van a kóta is, de úgy 20 évvel ezelőtt magával Kontival is beszélgettem arról. A mely Dankó-nótát pedig („Nem jó, nem jó") Seprődi úr szintén próbál kétségeivel megkörnyékezni, azt Dankó 1884-ben Szegeden szerezte; a nótát mások lopták ő tőle.

A mint láttuk, a magamfajta komoly kutató éppoly könnyen elhárithatja magától a Seprődi úr rosszhiszemű kifogásait, mint az utas ember az őt makacsúl bántó szúnyogokat. Hanem két fölvetett és fölmerült kérdéssel bővebben foglalkozni kívánok. Az egyik, hogy vajjon Tinódinak kedves nótája: „Egervár viadaláról", a melyet már oly sokan és sokszor emlegettünk, táncznóta-e, a mint Seprődi úr, Mátray föltevését tovább szőve, állítja. Így szól Seprődi úr: „Nevezetesen: ha a lassú csárdás a külföldi tánczokra épített magyar művészi (úri, palotás) tánczból veszi az eredetét, hogyan illeszkedik bele ebbe a teóriába Tinódinak Egervár viadaláról szóló éneke?

„Már Mátray látta ennek a dallamnak („Ti magyarok már istent imádjátok") a toborzókkal és a mai lassú csárdásokkal való összefüggését.[1] Bartalus István ugyan az olasz passamezzokkal veti össze ezt a dallamot[2], de ez a két vélemény, bármennyire szembe volt is szegezve annak idején, lényegében nem mond egymásnak ellent. Ugyanis Mátray ennek a Tinódi-dallamnak maí utódait kereste, Bartalus pedig az előképére gondolt s ez a két vélemény így nemhogy ellenkezésben állana, de szépen kiegészíti egy-

[1] Történeti, biblial és gunyoros magyar énekek dallamai a XVI. századból. Pest, 1859. 84. l.

[2] A magyar palotás zene eredete. Századok, 1893. 20. l.

mást s teljesen beleillik a lassú csárdásról hírdetett eddigi elméletbe. Különösség csak abban van, hogy a mai lassú csárdásnak olyan tökéletes formáját találjuk meg Tinódinál már a XVI. század közepén, a minőt az elmélet szerint nem volna szabad találnunk. A Vietorisz- és Kájoni-kodexekben egész sereg külföldi tánczdarabban megtaláljuk azt a sarkantyúpengéssel összekötött kádencziát, mely a mai lassú csárdásnak unalmassá vált sajátossága. De sehol, sem hazai, sem külföldi gyűjteményekben nem találtunk még egy másik példát, a mely csak távolról is úgy megközelítené a mai lassú csárdás műformáját, mint Tinódinak hivatkozott dallama.

Vajjon véletlenségnek tartsuk-e tehát ezt az egyezést? Vagy pedig azt mondjuk, hogy a mai lassú csárdás a XVII. század folyamán visszafejlődött, hogy a XIX. század elején újra elinduljon — Tinódi felé? Avagy fel kell zavarnunk az eddigi elméletet s egészen újat kell keresnünk? Ezek azok a kérdések, melyek Tinódi egyetlen dallamából folynak s a melyekre a végleges feleletet csak a jövő tudományos kutatás fogja megtalálni." — Eddig Seprődi (361. l.)

Seprődi úr engem vádol „felületesség"-gel, „délibáboskodás"-sal, „vétkes könnyelműség"-gel. Na kérem! egész könyvemben nincs ilyen felületesség, délibáboskodás és vétkes könnyelműség, mint Seprődi úrnak idézett okoskodásában, a midőn Mátraynak és Bartalusnak tévedéseire és hipotéziseire ráliczitál és rádupláz egy még nagyobb és könnyelmübb tévedéssel. — Mátray, Tinódinak ezt a *vontatott krónikás énekét* kedves dallama alapján összeköti a múlt század elejei toborzókkal; Bartalus a lant virtuózok olasz és olaszból leszármazó muzsikáját szintén a száz év előtti magyar mű és táncz zenével. Seprődi úr a két hipotézist összeüti hamarosan Tinódi krónikás énekéből — a mely *színezésre* népies, de nem gyors ritmusú, se nem táncznóta — nemcsak indulót és toborzót, hanem egyenesen lassú csárdást, tehát táncz-nótát fabrikál. Az igazságnak és a valószínűségnek nagyobb arczulütése el sem gondolható. Tinódinak minden éneke a kézírat végén levő két tréfás nóta (XVIII. és XXV. szám) kivételével mind vontatott menetű krónikás ének; *a kóta semmi de semmi támpontot* nem nyújt arra, hogy azt akár toborzónak, akár indulónak, akár pedig táncznótának (Seprődi szerint lassú csárdás), még csak merészeljük is venni. De ha szabad volna is — mert ha a szöveg arra utalna, igenis lehetne arról szó. — Határozottan *tiltja ezt pedig a szöveg*, és a dallam története is. „Ti magyarok, már istent imádjátok", soha a világon erre táncznótát nem énekeltek, mert — nem csak az én, hanem mindenki más megfigyelése szerint is — a magyar nép táncznóta alá csak annak megfelelő szöveget tesz, vagy érlel vagy változtat. Óh! annak a dalszövegnek rendkívűl nagy jelentősége van megvilágítás és ellenőrzés szempontjából is. Tinódinak ezt a dallamát megtaláljuk majdnem hangról-hangra, mint egyházi éneket a katolikus népénekek közt.[1] („Zúgódik, dúl, ful magában a világ"), és az akkor sem induló, sem táncznóta; megtalálta azt Erdély egyik falujában egy mai kutató és még akkor is *elég lassú* énekelt nóta[2] és a följegyző maga is csak énekelt és dúdolt nótának állította, „lassú csárdás tempó"-t ír föléje, de megjegyzi, hogy „most *kissé lassúbb* méretben éneklik és

---

[1] Illyés István: „Soltári Énekek 1633", közli Bogisich is, (Magyar egyházi népénekek a XVII. és XVIII. századból 29. l., meg Sztankó Béla is (Énekiskola III. rész).

[2] Ethnographia 1901. évf., 362 és 363 lap.

dúdolják, mint lassú csárdásainkat." De *most* lehet a lassú csárdásnál kissé lassúbb, de 350 évvel ezelőtt az nem lehetett ehhez legkevésbbé sem hasonló, vagy táncznóta. Pedig ez a följegyző épen Seprődi János volt. Gyakori eset, hogy lassú dallamok idők folyamán, de különösen a nép ajkán meggyorsulnak, de hogy a táncznóta vissza lassúljon búsongó, vagy csak középfajta nótává is: arra esetet nem tudok, nincs is, mint a hogy a folyó viz nem folyik visszafelé. Aztán milyen különös, ha ezt a krónikás nótát Seprődi úr meg meri tenni táncznótává és a dallam menetét háromszorosan gyorssá tenni a valószínűség és a szöveg kiáltó tiltakozása ellenére: akkor hogy vetheti nekem a szememre — mindig indiciumok alapján — tett lassitásaimat és gyorsításaimat. Hiszen ha ő krónikás énekből táncznótát csinál: akkor nem veszi észre, hogy nekem passust, privilégiumot és előleges feloldozást szolgáltat arra, hogy én is tetszés szerint oldjak és kössek, gyorsítsak és lassítsak, ahol és amikor csak jól esik. Ha az én szemembe meglátja a szálkát, miért nem látja meg a magáéban a gerendát? Bizony mondom, hogy „legönkényesebb" eljárásomban is óvatosabb vagyok, mint jelen esetben Seprődi. Csakhogy én nem kürtölöm teli torokkal a magam igazát, sem mást szídva, sem a nélkül. Hogy is jöhetett az eddig annyira reális Seprődi ilyen abszurd ötletre.

Bartalus a lantvirtuóz műzenét egy már aggkori értekezésében összeszerette volna kötni a 100 év előtti magyar palotás zenével. Seprődinek most kedves lett ez a pókhálóhíd elmélet, főleg mert én nem hiszem és azt idézetek képében ellenem vetheti. Menyjünk neki a kérdésnek egy kissé és formulázzuk lehetőleg szabatosan a kérdést: volt-e az 1790-től fellépő új magyar palotás zenének itthoni magyarországi közvetlen előzője, tradicziója, vagy visszamehet-e az magyarországi kapcsolatok révén Bakfarknak és társainak zenéjéig? Erre a kérdésre ma még — a mint könyvemben kitértem is rá — határozottan nem — ezzel válaszolhatunk — eddigelé. Bakfark — bár János Zsigmond fejedelem 1570-ben Oláh-Gáldon birtokot ajándékozott neki — visszament Páduába és ott is halt meg 1576-ban. János Zsigmond udvarába sok volt a nem sokat érő lengyel muzsikus és egy néhány képzettebb olasz zenész. Olasz zene mestere Petrus Italus koronként a szász városokban is eljárt, hogy zenészeket fogadjon.[1] Báthory Zsigmond udvara megint tele volt olaszszal és Bethlen Gábor udvaránál is olasz (spanyol, zsidó) nyilvánulnak meg a midőn muzsikálnak, színielőadásokat tartanak és olaszos mithologiai ballettet rendeznek. „Bethlen Gábor fejedelem írja 1628-ban mártius 5-én Alvinczinek, a nemes kassai lelkésznek: „A fejedelem asszony instituált volt egy tánczot, kiben 300 persona volt, igen szép inventió vala, maga más volt a fejedelemasszony. Alvinczinek Companálta volt Mercurius tisztinek a reprezentálását, ő jövén be elől szép gesztusokkal és illendő peroralassal hozza hírt az egész aktus felől, öltözete is illendő lévén, császár előtt is nevezetes lett volna az a balleth".

Az olasz befolyásnak nyoma, megvan a Vásárhelyi dalos-könyv „paskaméta" szavában, talán a fa-la-la refrainban, (mely a vilamella refrénjére

[1] Balassa Bálintnál is temérdek olasz nóta és táncz hatott; felszedhette ő ezeket Huszt várában is lengyel, meg más kóborlásai közt is. Az olasz széphistóriák is ekkor jelentek meg Kolozsvárott, meg Debreczenben és érdekes, hogy Giskardo és Gismunda históriájának első kiadásában egész olaszos formájú a szó „passamózát".

emlékeztet, mint czikkíró is észrevett) és általában abban, hogy a lant még mindig divatban volt; Barcsay Ákos fejedelem még verte a lantot; de már egypár évtizeddel később, mind ez csak mint távoli emlék élt. Apor Péter tényleg két korszaknak a határán áll: fiatal korából még emlékezik a „bakszamétá"ra, a melyről az ő idős korában már azt sem tudják, hogy micsoda és ugyanakkor említi, hogy „Neumódi"-val hogy tódul be a német kefolyás, a német-francia-tánczok, a minét, a stájer; szóval akkor tünt el zeneileg és kedélyben az olasz zenei befolyás.

Magyarországon, már félszáz évvel előbb szinte lehanyatlik az olasz hatás és teljesen úrrá lesz a német. Mert az nem tekinthető véletlenségnek, hogy mind a három tabulatúrás könyvünk a XVII. század 60-as éveiből származik (1663, 1669 és 1660—1670) t. i. a lőcsei, a Kájoni-féle és az Esterházy-féle és mind a három orgona tabulatúra, amely abban az időben Németországban még uralkodott,[1] de Olasz- és Franciaországban, a hol azelőtt is a lant tabulatúra mellett, csak másodrangú szerepet játszott — majd csak egészen kiveszett: kiszorította a modern-kóta.

Még Esterházy Pál fiatal kori versében asztala mellé állítja a lantost, „hadd verje a lantját" és énekeljen, — (olasz magyar hatás), — de ugyanakkor, a többi divatos zenét már Bécs felől kapja, bécsi retortán át, ha mindjárt az sokszor olasz is; pl. fiatalkori nótás listájában repertoire-ján ott szerepel a „Rossz ballet." Mi volt ez? 1661-ben Leopold császár és király udvarában adták Cesti-nek nagy látványos allegorikus balletjét: „Il pomo dovo"-t; ebben lovas vitézek táncza is szerepel, amiért is Rossz balletnek hívták és népszerű dallamai ilyen név alatt terjedtek el. Azután már nincs direkt olasz hatás, minden zenei újítást a magyarság nem Olaszországból vagy Lengyelországból kap, hanem egyenesen nyugatról Bécs útján. Rákóczi-udvarában a tisztek és Credron behozzák a pasgüctet, (passe préd) de Leopold császár udvarában már a gagliarda mellé — a mely az Esterházy könyvben is sűrün szerepel — már bevonul a menuette is. Hát most már azt kérdem Seprődi úrtól, hogy a XVII. számban hol látja és hol leli ő magyar úri-tánczna k azt a fajtáját, a mely különbözne a népies tánczoktól *és a melyet* az alaposságnak csak némi látszatával is *a verbung és a lassú előzőjének és ősének lehetne tekinteni*, vagy megtenni. Hát gondolja Seprődi úr, hogy ha erre nyom- és adat volna, hogy én nem szívesebben tenném meg a verbungot ős-magyar tánczna k és külföldi táncz megmagyarosodásának?

Azt, hogy az egykorú külföldi úri tánczok, már a XVII-ik században tartósan hatottak[2] és hogy a verbung nem 1788-tól, hanem Tinódi idejétől kezdve meg volt vagy alakult: ezt eddig egyetlen egy adat sem támogatja, mert hogy a külföldi műzenében már előbb megvoltak bizonyos képletek figurák és fordulatok, a melyek ma a magyar műzene egyes jellemzőinek látszanak, azt Osváth Uciellinek műveiből vett idézetekkel egyenesen meglepőn bizonyítja, csak épp az a baj, hogy Ucielli és Lavotta között 170

[1] Hogy Kájoni gyűjteményben sok az olasz műzene is, az nézetünkön nem változtat semmit, mert az akkori német gyűjtemények is (de még az angolok is) telis tele vannak olasz és franczia dallamokkal; hogy német gyűjteményből másolt Kájoni, az a német szerzők és szerzeményekből is kitűnik, mert azok az olasz gyűjteményekben *akkor még* nem szerepeltek.

[2] A mi csak egy kissé hatott és tágabb körökben is elterjedt, annak marad nyoma pl. a passmezonál és a lengyel változónál vagy általában a lengyel tánczná l,

esztendős űr tátong. És ezt az űrt csak adat töltheti ki, pontos, részletes, nyomról-nyomra vezető *pozitiv* adatok, mert erre vonatkozólag az eddigi adatok csak negativ eredményt mutatnak.

Fölkérem Seprődi urat, hogy a XVII. század *magyar* tánczaiból mutasson be verbungokat és lassu csárdásokat vagy ezeknek őseit; ugyanezt a kérést intézem hozzá, a XVIII. század nyolcz egész évtizedére vonatkozólag. Mert a negativumot én már kikutattam, az említett 170 vagy 200 éves űrt *pozitivummal* kell kitölteni; e nélkül Seprődi úrnak Tinódit, Bakfarkot és a verbungnak korát összekötő vagy összekötni akaró ötlete — miután ma már mégis több az ismeretünk, mint a Mátray, Bartalus idejében és Seprődinél különösen több az ösmeret — megmarad annak, a mi, t. i. pókháló hid és fantazmagória.

Próbáljuk a kérdést a kor másik végén megfogni és kérdezzük: volt-e Lavottának és Csermáknak magyar forrásuk és tradicziójuk, a mi a műzenét és magyar úri tánczot illeti; vajjon az új magyar palotás szerzői a népies gyors tánczoktól, az egyházias búsongóktól, a magyar skálától eltekintve, műzenei elemeket vehették-e innét hazulról és nem külföldről, az úri tánczban, a verbungban csak magyar tradiczió van-e vagy más? Mind e kérdésékre eddigelé nemmel felelhetünk, mert *a magyar népies és gyors táncznak* van negyed félszáz év óta kimutatható folytonossága és megszakithatlan tradicziója; de a verbungnak és lassú csárdásnak, valamint az egykorú magyar műzenének ilyen nincs.

Nézzük pl. a 18-ik századot; 1728-ban még a fiatal Amádé a (költő) hegedülésére Esterházy herczeg és Erdődy a bán magyar tánczra kerekednek; de azután a búsongón és népies tánczn ótán kívül zenét is csak egy-egy városban hallani és magyar műzenét éppenséggel nem. III. Károly utolsó éveiben történik meg, hogy Langlet altábornagy Nagyszebenben még a templomi toronyőröknek is eltiltja, hogy ősi szokás szerint a régi szép luteránus énekeket fújják, miután feleségének, a kegyelmes asszonynak papagája az ablakból eltanúlta az „eretnek nótákat". Dittersdorf, a híres zenész évekig van Nagyváradon, Patachich püspöknél; emlékirataiban dicsekedve szól arról, hogy zenészeinek tekintélyét még a megyei urakkal szemben is igyekezett megóvni, de magyar zenéről, pláne magyar műzenéről meg nem emlékszik; az operáiban sem fordul elő, pedig lett volna módja rá, mert az egyikben katonaság és huszár is szerepel. A pozsonyi és környékbeli magyar főuraknál egymást érték az opera előadások, némelyiknek zenéje és szövege is megjelent,[1] hol van azokban magyar? Haydn

[1] Pozsonyban már Mária Terézia idejében sűrűn volt opera előadás; a magyar arisztokraták közül nem egy olasz dal- és zenetársulatot tartott. Pl. Pozsonyban jelentek meg: *Bon* Girolamo Laricca matrica. Opera comica da rapresentarsi in musica nel sisgrom. Dedicata all' Illustr. ed eccdl. Don Luigi de'conti, di Batthyán. Pressburgó, Landerer 1760.

— Il fuito pazzó per amore. Musica di Sachini Pressburgó. Landerer 1770. Mindezekről Pozsonyban sem tudnak már semmit, külföldi utaimon bukkantam rájok. Azonkivül egy-két évtizeddel később gyakran adták Pozsonyban Sallicilnek és Chuidinak és Dittersdorfnak operáit.

III. Hogroises pour le Piano Forte publiées á l'occasion du Conzonnement de Sa Majeste' Imp. Roy. Marie Luissa' Pressburg le 7 Septembre 1808 composées par *Ferdinand Kauer* a Vienne chez Thadé Weigl Auteur et Editeur de Musique sur le Graben N. 1212, N. 1017.

Balli Ougaresi par Pianoforte composti e dedicati A. S. A S. la Principessá Leopoldina di Lichtenstein, nota Principessa d'Esterházy de Gui *N. Hummel* die Vienna Maestra di Concerto di S. A. il. Sign. Ppe regte d'Esterházy Op. 23. Contor delle arti d'industria a Vienna 527.

30 évig volt Eszterházán és csak mikor elköltözött Bécsbe, szóval 1790-től kezdve, amikor Pozsonyban és Pesten, Győrben, zenében is támadt magyar világ, csendül fel az ő műveiben is itt-ott a magyar ritmus és jelleg.

Ha valaki azt vetné ezek ellen, hogy a magyar műzenében nagyon sok elem közös a reneszánsznak és a baroknak olasz zenéjével, azt mondanám: lehet, de csak a rokoko-kor végének közvetítése révén. A XVII-ik század gagliardái tele vannak tüzes pontozott ritmusokkal (párbacsengőkkel) és a magyar műzenében és tánczokban mégis csak a XVIII-ik század végén lép fel, miután a rokokó zenéjében az előtt teljesen meghonosodott. A palotás zenének triolái is csak az egykorú külföldi zenére mennek vissza és nem a lantvirtuózok figuráira. Itt van pl. *Hummel*nek és *Kavern*ak a magyar tánczai 1805-ből és 1807-ből, témái, figurái, czifrázásai nem a 200 év előtti Padovába vezetnek, hanem az egykorú Bécsbe; persze Bécsen kivűl is van benne valami t. i. egy kis magyarosság.

A magyar tánczra különösen a verbungnak, mint úri tánczcznak a népies ugrós táncztól való különbözőségére két igen érdekes, eddig mellőzött adatot találtam. Már a pozsonyi névtelen — mint azóta nézetünket módosítva, nem Windischnek, hanem Klein Henriknek tartunk — megírta, hogy a magyar tánczcznak csak a frissét, a melyek „*Geschwinde oder Volkstänze*“ járják a nőkkel együtt és hogy a *gyors táncz a népies eredetű*. Most azt írja Péczeli József „A magyar koronának rövid históriájában“, szólván a győri ünnepségekről: „A zászlók mellett mindenütt zengedezett a dob, síp, trombita és a mezei muzsika szerszámok (duda?) A koronát vivő hintót Magyar Nótákat pengető Musikások követték.“ „Ugyan azon Magyar Hegedüsöket már előre megfogadván — — — Az egész városban egyedül nála lévén Magyar Hegedüsök,“ „Öröm volt látni; miként a Városiakkal és némely Nemesekkel, a falukból béjött szürős és botskoros pór nép is járta aprózva a Magyar tántzot a térséges utczákon. Járt fel s alá egyébb mezei fuvó muzsika is. Nevezetesen vezetett egyet a *Tanátsnak és a polgárságnak szine* a kik a kisded Ifjuságot is tantzoló Palotájokban meglátogatták volt, és *megjárták nálok* a *verbunkot*.“

Tehát az *úri osztály* (nem nőkkel, mert azt megemlítette volna, hanem csak a tanács és polgárság) járta a verbunkot (az már akkor úgy két éve divatba jött) és a pórnép *aprózta* a népies tánczot. Nevezetes, hogy 18 évvel előbb Bessenyei részletesen leírván az „Eszterházi vigasságok“-at, abban a magyar tánczról semmi említést nem tesz, pedig, ha egészen feledésbe nem ment volna az úri körökben, azt a franczia Rohan herczegnek bizonyára bemutatta volna Esterházy.

Csokonai „Dorottya“-jában először a férfiak egymásközti tánczát adja:

> Felséges állásba teszik termeteket
> Valódiba szedik férfiui képeket.

Tovább egy oldallal:

> Azonban *még ezek ekképen* folyának
> Tréfából kezet nyújt Bordáts Dorottyának
> Egy pár ugrós tánczczal őtet megkínálja.

Vagyis itt is — úgy, mint Berzsenyi híres költeményében, a mikor a férfi otthagyja hölgyét, hogy magában tánczoljon, ha rájön a „diadalmi dagály“ — csak a frissét a tánczcznak, az ugrást járják a hölgyekkel. Vagyis

a pozsonyi névtelennek (valószínüleg Klein Henrik) megfigyelése igaz; különben ezt példázza Hoffmannseg gróf is (munkámban idézve).

Erdélyben akkor még a magyar verbunkos tánczot nem ismerik; az 1790-iki kolozsvári magyar világban *Tsútsi* czigánybandája húzza a magyart (a régi népies tánczokat) „in ihren kothigen Stiefeln", de a finomabb zenét a Bécsből lehozatott Molitor látja el.

Különben a *körmagyar* sem akkor alakult ki, hanem évtizedekkel később és a palotás zeneszerzők erősen triolás záradékai (Lavottánál, Biharinál és Csermáknál is) csak akkor nyerték mai *igen egyszerüsített, tüzesen bokázó* záradékaikat. Ezt a ritmust és tánczot nemcsak a menuette és gavotte, hanem még az écossaise is nagyon befolyásolták.

Az is bizonyos, hogy a körmagyar ritmusa és koreografiája csak 70 év óta alakúlt ki annak, a hogy ma ismerjük (lásd a „Magyar Nyelv" márcziusi számát). Apponyi gróf párisi nagykövetnél 1827-ben járt magyar táncz még erősen *sétálós* lehetett, mert egy franczia szemtanú, Joinville herczeg (Lajos Fülöp fia) gyermekkori emlékei közt azt írja arról, hogy „une sorte de polonaise hongroise".

Épp úgy tény, hogy az új magyar palotás zenének előképe az *egykorú* műzene, az egykorú tánczzene és bizonyos részben az egykorú magyar énekelt népdal és az egykorú népies táncznóta volt; a verbungot és a Lavotta—Csermák-féle magyar hallgatókat Tinódival vagy Bakfforttal összekötni a hogy nem sikerült Mátraynak, Bartalusnak, Molnár Gézának, úgy nem sikerülhet Seprődinek sem. Én, a „délibáboskodó", vágom most vissza Seprődi úrnak, hogy csak maradjunk meg a reális tények vagy lehetőségek mezején és ne kalandozzunk el a fantázia birodalmába.

Mi magunk örülnénk a legjobban, ha a XVIII. századból rábukkannánk olyan magyar műzene- vagy énekgyűjteményre, a melyre azt mondhatnók: nó, ebből merítettek vagy fejlesztették Csermák meg Lavotta és kortársaik, és hálásan vennők, ha Seprődi úr itt nyomot mutatna, hogy az üresség helyett teltséget lásson. De, fájdalom, erre hiába várunk.

Seprődi úr egy helyütt azt mondja, hogy én értelmetlenül magyarázom a népdalt a népdallal.

Seprődi szerint:

„Ezek szerint lehetséges az a feltevés is, melyet Fabó könyvének 275. lapján találunk, a hol azt mondja, hogy „a magyar zene eredetére nézve egyházi ének és népdal". Ez a kijelentés már magában véve is kínosan hat. Mert vajjon mikép veheté a magyar zene eredetét a népdalból, tehát saját magából?"

A *könyvben:*

„Baj volt még az is, hogy a magyar zene eredetére nézve egyházi ének és népdal, tehát énekzene; Lavotta, Csermák és Bihari pedig az instrumentális zenét művelték, ambicziójuk lévén a klasszikus zene, magyar tartalommal. Ezt azonban nem tudták megvalósítani."

Ime, én csak azt állítám, hogy az új magyar palotás zene *fellépte előtt két alkotó részből állott*, t. egyházi énekből és népdalból (műzenéje nem volt)· és mind a kettő énekzene volt, míg ennek ellenében a palotás zene instrumentális zene volt. Vagyis *az akkori állapotot* jellemzem és az eredetek különbözőségével is illusztrálom. Ebből ferdíti Seprődi úr azt, hogy mikép vehette a magyar népdal eredetét saját magából. Ha Seprődi úrnak a vitatkozás ilyetén módja tetszik, én nem irígylem tőle;

folytassa a meddig csak jól esik neki. Egyáltalában Seprődi úrnak ellenvetései és kifogásai olyanok, mint az ördög meg a kísértet; csak annak félelmesek, a ki hisz bennük; ha igyekezünk megmarkolni őket, eltűnnek és nem marad meg belőlük semmi más, csak — mint jelen esetben — az érezhető rosszindulatnak kénköves bűze.

A mint már többször mondám, Seprődi úr ellenvetéseit nincs okom, hogy nyomósaknak tartsam és nincs okom, hogy őket komolyan vegyem; de egyet mégis szeretnék tudni, t. i., hogy az ellenvetések tartalmán kívül miért az egész czikkben az a rosszindulatú, sőt egyenesen gyülölködő hang? *Négy fejezete* a műnek volt Seprődi úrnak a kezében, mialatt az készült: a kurucz-időkről, a refrainről, a palotás zenéről és Dankó Pistáról szóló. A kurucz-fejezetről azt írta, hogy „érdemes volna ennek magának egy kötetet szentelni; mindjárt a kezdetben egész új világot tár fel ön előttünk." A palotás zenéről pedig: „Ezt a fejezetet pedig úgy írta meg, hogy soha senkinek sem kell ezt többé újra megírni."

Ha valaki a könyv terjedelmének egy negyedrészét elolvasta, azt megdicsérte, hogy nem hozott át ebből a dicséretből 70 oldalos kritikába *semmit sem, de semmit sem?* Vagy talán a dicséret csak privát levélbe való, a nyilvánosság elé csak a ledorongolás? Egy könyv, a mely mint adatgyűjtemény is egy csomó embernek való munka, nem érdemel mást, csak epés leszólást?

Vagy ha el tudta hozni Seprődi úr ebbe a czikkbe minden, éveken át felgyülemlett epéjét, miért nem hozott valamit el azelőtti igazságszeretetéből és — már csak következetességből is — miért nem emelte ki legalább azt a négy fejezetet, a melyektől előbb annyira el volt ragadtatva!? Mikor mondott igazat Seprődi úr: akkor, a mikor dicsért, vagy most, a mikor ádáz dühvel dorongol?

Igaz ugyan, hogy ez a rendszeres és személyeskedő ledorongolás nem ártott meg eddig senkinek, a kit Seprődi úr tolla hegyére vett; jó egészségben dolgozik Vikár Béla („egy mindenre kész úr"), Molnár Géza („a tintahal, a ki sötétséget csinál maga körül és a ki „A hét" iskoláját járta") és a Seprődi úr czikke felől mind tudományos reputáczióm, mind egészségem teljesen érintetlen marad; én erről a ledorongolási mániáról megmondtam neki a véleményemet és az rám nem ragad, bár szegény Dankó Pistával szemben erre is biztatott engem; de én ezzel az érzéssel és módszerrel szemben úgy vagyok, mint a kannibalizmussal: nem értem, nem érzem és a ki cselekszi, azt csak nézem és sajnálom.

Épp úgy nem veszem komolyan Seprődi úrnak azt a kijelentését, hogy a könyvem és a hatása csak kudarcz. Megbírálták és megdicsérték olyan tudósok, mint P. Thewrewk Emil és dr. Érdy Lajos; elismeréssel, sőt némelykor ünneplő dicsérettel fogadta az egész kritika és a mi több, az emberek elolvasták elejétől végig, köztük olyanok, mint Gárdonyi Géza és Eötvös Károly. A mű árát a mi szegényes viszonyainkhoz felette drágára szabta a M. T. Akadémia és a kiadás négyötöd részét az első hetekben szétkapkodták, sőt már második kiadásra is kaptam ajánlatot. Nem többet ér ez, mint a könyves pinczék és a vaskalapok esetleges dicsérete? „Placet victrix causa diis, sed victa Catoni" mondja Seprődi úr; de hát akkor hol van a kudarcz?

Talán nem szerénytelenség, ha most, ötnegyed év után, merem idézni Gárdonyi Gézát, a ki rögtön a könyv megjelenése után ezt írta nekem:

„Mit füstölögjön azon, hogy egyik vagy másik kritikus mit fog írni. Ez a könyv nem a hírlapoknak, hanem századoknak készült és én büszke vagyok arra, hogy e monumentális mű keletkezése az én nevemmel is kapcsolatban van."

Tehát tudósok (P. Thewrewk Emil, Érdy Lajos dr., bold. Kálmán Farkas stb.) megbírálták és jónak találták, költők lelkesedéssel dicsérik, a közönség elkapkodja s a mint örömmel meggyőződtem, meg is érti; tehát olyan siker, a milyennel magyar tudományos munka évtizedeken át egyszer ha dicsekedhetett. Hát honnan szedi Seprődi úr a kudarcz „ismérveit" és indokoltságát? Mert lehet, hogy Seprődi úrnak mindenek ellenére ez kudarcz, de ezt az alapos állítását is ép úgy elereszthetem fülem mellett, mint a többit. Ha egy azelőtt komoly kutató minden ok nélkül, legfölebb epéskedésből felcsap pamflet-írónak, az utóvégre sokszorta inkább az ő baja és nem az enyém.

Mert lehet ám kritikát írni tárgyilagosan, rosszindulat és gyülölködés nélkül is. Például Seprődi úr nagy hűhóval és kárörömmel hozza fel, hogy két szomszéd kóta között a fölirat kicserélődött („Pajkos táncz" helyett a szomszédja). Nos, nekünk más az eljárásunk, a mire csak egy pár esetet hozunk fel:

1903. deczemberében pár nappal előbb, sem mint az Esterházy-féle tabulaturás könyv énekeit a Kisfaludy-társaságban bemutattam, egy fiatal zsurnalista és zenekritikus a Pesti Hirlapban ösmertette a könyvet (melyet én már akkor átengedtem a M. T. A.-nak).

Ez az ösmertetés tele volt rettenetes sok tévedéssel; a clarinora írt daraboknál a primó clarinó és pro secundó clarinot pro primo clavironak és pro secundó clavirónak olvasta és magyarázta, pedig egy pillantás a kótára és a zenedarabokra, meggyőzhette volna az ellenkezőről; „adtam Chernelnek" helyett, az volt, „adtam Cornélnak". Az egyik versszerző nevéül a Pányvás Gézát hozta ki; Géza név a XVII. században! stb. Én ezt az urat ezen fiatalkori tévedéseiért sem akkor ezért, sem azóta ki nem szerkesztettem, kötelességemnek tartván mindenütt a kiméletes helyesbitést és a zenetörténetben munkálkodó erőknek egyesítését és fejlesztését. Mikor Molnár Gézával megesett, hogy a „Menj el, menj, szegény magyar"-t Hunyadi korabelinek vette, pedig akkor, mint páratlan ereklye, benne volna minden irodalomtörténetben, mikor a passa mezzo, saltarello és palotásokat felváltva használtatja, mikor a fermatát (𝄐) a magyar dal végén Bachtól vezeti le stb. Úristen, hányan biztattak, hogy rántsam le és én azt — bár de sokszor nem értek vele egyet — bűnnek tartottam, mert a magyar közönség minden lerántást elolvas, de úttörő könyvet csak ritkán. Énnekem ez nem kenyerem! Egyszer egy kutató nem ismert egy nótának hangnemére; a revizor Kereszti István konstatálta, mint később maga a közlő is, hogy az a legegyszerűbb d-moll; sem neki, sem másnak nem jutott eszébe azt mondani, hogy a közlő (Ethnographia 1901.) zeneileg analfabéta, hiszen ilyen állítás hülyeség és gonoszság lett volna; pedig Seprődi úr, a kivel (dormitat Homeros) ez a tévedés megesett, ilyen módon szokott általánosítani.

Mintha ultra modern zenész volna, Seprődi úr két igen csúnya akkorddal végzi a czikkét.

Az egyik, hogy a kritikusok dícsérete az előszóból táplálkozott, magyarán szólva, hogy nem a könyvet végig olvasva, a saját véleményét,

hanem az előszó alapján írták meg a kritikáikat, hát bizony ez nem csak gyanusítás, hanem egyenesen vád és rágalmazás; a mi több, íztől-ízig valótlan. Nem az előszó alapján írta meg kritikáit Kereszty István, a ki még a tartalomjegyzék hibáira is figyelmeztetett, Kálmán Imre, egyik legmodernebb zenészünk (Pesti Napló), sem a Budapesti Hirlap kritikusa, a ki még itt-ott ütött is rajtam egyet-egyet, sem Balogh Pál, a ki két tárczában írt róla részletesen a „Pester Lloyd"-ban, sem Merkler Andor a „Magyarország"-ban. Kik hát azok a kritikusok, a kik az előszó alapján irtak? Ilyesmit csak akkor állíthat vataki. ha mindjárt bizonyít is.

A másik állítás, hogy ezentúl minden komoly kutató vagy érdeklődő szemben fogja találni magát ezzel a művel, de nem mint útmutatóval, hanem mint akadálylyal.

Nos, én eleget vitatkoztam előzőimmel, de a komoly kutatókkal, Bartalussal, Mátray stb. sohasem álltam szemben, hanem mindig tanúltam belőlük, még a tévedéseiből, a melyeket elvetettem, ha kutatásaimból kialakult meggyőződésem annak ellene volt. Szembenéztem én eléggé a dolgokkal és mások véleményeivel, de sohasem szóltam le őket epével és gyűlölködéssel, hanem mindig tárgyilagos hangon, mert a ki epével és igazságtalanúl leszól valakit, az nem csak a leszóltat nem becsüli meg, hanem első sorban saját magát sem. Toldy Ferencznek irodalmi történetei bizonyára sokban elavúltak; értékelései, fölbecsülései, ma már a legtöbbször nem állanak meg; de nem forrásmunkák ma is még?

És vajjon Toldy Ferencz munkái akadályozták Gyulai Pált és a kettő együtt Beöthy Zsoltot, hogy a fiatalabbakról ne is szóljak! Hiszen minden nemzedéknek kötelessége korának tudását és ismeretkincsét újra meg újra átértékelni és azt kipótolni, megjavítani. 100 év óta mennyit írtak a franczia forradalomról? Thiess, Mignet, Michelet, Carlyle, Sybel, valamennyit elhomályosította Taine, még most az ő alaposságát — de nem művészi zsenialitását — tépdesi meg Aulard.

A mi a zene történetét illeti, ott meg különösen nagy a fejlődés az egyes időközökben. Emlékezetből el tudnék egy tuczat nevezetes német munkát sorolni, nemcsak Ambros, Forkel, hanem a Kiesewetter ideje óta, a melyek a német dallal és népdallal foglalkoznak; mindenik igyekszik haladni és eljutni a korabeli tudomány szinvonalára; de egyik sem szólja le gyűlölködőleg az előzőket, csak éppen tévedéseiket helyesbítik tárgyilagosan, adataikat, ha azóta jobb nincs, felhasználják és az úttörő szerzőket bizony megbecsülik. (Winterfeldnek 66 évvel ezelőtt megjelent nagy művét „Der ewangelische Kirchengesang" ma 100 frttal keresik és veszik; Cousenakkernak művein a német zenetörténészek pl. Bellermann és mások elégszer elverték a port, különösen elméleteit illetőleg (mert forrásreprodukcziói bámulatosak és örökbecsűek); mindamellett műveinek első kiadásait 500—600 frankkal veszik, sőt épp úgy, mint a Martin Gerbertéit, újra kiadják, negyedrész olcsón. Riemann máma Németország első tudósa; mindamellett egyik legutóbbi művének megjelenése alkalmából dr. Eugen Schmitz igen szigorú kritikát írt, telve dicsérettel és korholással is, a mely azonban soha sem epés vagy gyűlölködő.

Ha tehát Riemannról lehet kemény kritikát mondani és mindamellett attól ő nem lesz kisebb, az én fejemnek sem kell fájnia Seprődi úr különös epéskedésétől. Annyi bizonyos, hogy ez az úgynevezett kritika sem nekem, sem a művemnek meg nem árt.

Hát a nagyszabású magyar zene történet az legyen egyszerre olyan tökéletes és minden ízében szép, mint a Juppiter fejéből kipattant Minerva. Jobban tudom és érzem hiányait, mint Seprődi úr és az minden hiányai mellett is rövid $^3/_4$-ed év alatt forrásmunkává lett, a melyhez ha kell fordúlnak. (Pl. mikor Lavottáról és Szentirmay Elemérről írtak a lapok.) [1] A könyv 600 és egynehány oldalán lehet Seprődi úr felfogása szerint önkényesség vagy vitás felfogás stb.: de nincs egyetlen egy szándékos ferdítés vagy hamis adat. Bizony mondom, illett volna ezt kiemelni, hogy adatok állnak adatok mellett, hogy eddig volt egy néhány zenetörténeti értekezés, most van (a népdalt és népzenét illetőleg) egy magyar zenetörténet, a melyet — hiányai mellett is — megbecsűl a tudós, (nem Seprődi urat értem, csak a jóhiszeműt) és elolvas és megért és élvez a nagyközönség is. Csak tőlem függ, hogy mikor jelenjen meg a második magyar és egy német kiadása. Ha hiúság bántana, sietősen eleget tehetnék neki. Hogy egy eljövendő hason-tárgyú munkának ennél jobbnak kell lennie, az természetes; isten őrizz, hogy a későbbi ne lenne jobb az előzőnél. Sőt magának Seprődi úrnak is van egy csalhatatlan eszköze, hogy azt a művet igazán elavulttá tegye: írja meg jobban. Az könnyen megy, ha az ember egy évtizedet éjszakáiból rászán és elútaz, elkölt 13000 koronát (feljegyzések vannak róla), a miből visszakap honoráriumként 3000-et és ráadásul — a Seprődi úr jóindulatú és komoly (?!) — kritikáját. Természetes, hogy ennyi fáradtsággal ilyen munkát írni, kiváltképpen a felületes emberek szokása.

Egy érdememet azonban még Seprődi úr sem tagadhatja el: T. i. anyagot adtam neki egy 70 oldalos értekezésre. Oh! bár csak ebben is volna valami előző munkáinak komolyságából és értékéből!

Még azt is kifogásolta a kritikában, hogy művemben van sok mindenféle facsimile, kóta és vers, amelyeket mindig nem is tárgyalok: szóval hogy csak azért van ott, hogy lássék. Igenis sokszor csak azért; így van ez, nagyon sok német, franczia, angol zenetörténeti műben; [2] nálam meg miután egy embrióban levő és Bartalus halála óta tetszhalott tudomány ágról volt szó — különösen szükséges volt, hogy a mit a betűnek és a kótának ereje el nem végez, végezze el a kép propagandája. A kivel erről beszéltem, mind azt mondja, hogy, ha tettem, jól tettem és hogy a második kiadásba szövegből és képből is még többet adjak.

A tanácsot, ha a jó isten egészséget ád, majd annak idején meg is fogadom.

Fabó Bertalan.

---

[1] Maga Seprődi úr is, bár évekkel előbb hevesen kikelt ellene, ma már elösmeri a keleteurópai népzenék, közte a magyar is, rokonságát (lásd felolvasását a székely tánczokról) és verbungról, lengyel tánczról, változóról való nézeteimet. Rá fog még ő jönni több igazságomra is!

[2] A Naumann-féle német zenetörténet 294 illusztracziot, a Reissmann-féle kis német illusztrált zenetörténet kb. 150 képet és rajzot (facsimile) tartalmaz; az angol Mathew-féle (Manuel of musical history) 130-at az olasz, franczia és hollandiakról nem is szólva. Mikor az Erdélyi Múzeumban négy év előtt a Vásárhelyi és a Bocskor-féle énekeskönyvet néztem, belőlük facsimilet vétettem (éppen Seprődi úr intézte el szivességgel ezt a dolgot) ezekről én nem értekezni akartam, hanem akartam őket is könyvem díszéül. A franczia művésztörténetek, de még más történeti művek is igyekeznek és dicsekednek egykorú dolgok és lapok reprodukálásával, mint ezt teszik nálunk is pl. a „Magyar történeti életrajzok."

Felelet dr. Fabó Bertalan válaszára.

Mi hát a kritikai szigor?
— Ha nem is képesség, legalább akarat szolgálni az izlést és tudományt.
Mi a kritikai kiméletlenség?
— A személyes indokok megvetése.
(Gyulai Pál: Kritikai dolgozatok. 43. l.)

Figyelmesen végig olvastam dr. Fabó Bertalannak bírálatomra írt válaszát s őszintén megvallom, hogy nagy megnyugtatásomra szolgált. Ha talán voltak, a kik bírálatom iránt akár tudományos, akár érzelmi tekintetekből valamelyes aggodalmat tápláltak, e válasz után bizonyára minden kétségük szétoszlott. És a kik nem olvasták a megbírált művet, e válaszból megismerkedhetnek szinte mindazon hibákkal és hiányokkal, melyeket bírálatomban szóvá tettem s így mindenki maga megítélheti, mennyire volt bírálatom jogos és igazságos.

De a mi súlyosabb, kitűnik e válaszból inkább, mint magából a műből, hogy dr. Fabó Bertalant tudományos munkásságában olyan erkölcs vezeti, a mely semmi különösebb kiméletet vagy elnézést, a minőt a maga számára követelni akar, nem érdemel.

Minden megszorult és *más* érvekkel nem rendelkező szerző műve bírálóját rosszakarattal, epességgel vádolja s a bírálatot igazságtalannak, terméketlennek hírdeti. Így tesz Fabó is. De ez a fogás már annyira el van koptatva, hogy széles Magyarországon senki sincs, a ki ezeknek a szólamoknak felülne s ezeket az állításokat minden bizonyítás nélkül elhinné.

Én dr. Fabó Bertalan személye iránt soha sem voltam roszakarattal, sőt tudományos működésében is, a mennyire tudtam és a mennyire hozzám fordult, szívesen segítettem. Kell-e erre több bizonyíték, minthogy vele a magyar zene tudományos kérdéseiről leveleztem, őt a Kájoni-kodex hollétéről felvilágosítottam és e kódexből könyve számára adalékokat küldtem.

Ha tehát bírálatom szigorú, sőt kemény, annak semmi másban nem kell keresni az okát, csupán magában a műben, a mely felületesen és lelkiismeretlenül járt el a magyar zene és magyar népdal tudományos kérdései körül s ezzel hírbe hozta a magyar zenetudományt. Bírálatoma keménynyé nem az indulat s nem is a szavak tették, hanem maguk a

tények, a botlások, melyekért a felelősség s így a vád is nem engem, hanem szerzőt illeti.

Hogy pedig bírálatom mennyire termékeny vagy terméketlen, annak megítélését dr. Fabó Bertalan bízza másra! Ő, mint érdekelt fél, ebben eljárni nem illetékes. Én is, ha ezt kezdeném fejtegetni, abba az ízléstelenségbe esném, melybe jó magát most is válaszában annyiszor megforgatja, mikor magának és művének előnyös oldalait tartózkodás nélkül mutogatja, áldozásait és fáradozásait emlegeti s azokat, a kik művét megdicsérték, érthetően pártfogásába fogadja és védelmében részelteti.

Ezek az érzelmi és erkölcsi mozzanatok a válaszban nagy helyet foglalnak ugyan el, de őket több figyelemre méltatni igazán nem érdemes. Legfennebb még csak arra térek ki, hogy t. i. én leveleimben szerzőt hét kötet írására „csábítottam", ő egyet írt s ime, mégis fejére czitálom Kallimachos mondását: nagy könyv, nagy gonosz.

Való igaz, hogy én, a mint mindjárt bírálatom elején jelezni kívántam, szerzőt műve megírására biztattam. Ez is bizonyíték lehet, hogy bírálatomban nem vezetett semmiféle rosszakarat. De ugyanott azt is egészen őszintén, egyenesen megírtam, hogy mikor az *egész* művet a maga teljes tudománytalanságában magam előtt láttam, buzdító szereplésemet és minden serkentő tevékenységemet igaz szívemből megbántam. Most sem mondhatok mást, csak azt, hogy *maga a tárgy* hét kötetet is megérdemel; de kénytelen vagyok mindjárt hozzátenni, hogy nem *ilyen* köteteket értettem, a minőt szerző előállított. Ebből ez az egy is igen sok.

Ahhoz sincs semmi közöm, hogy szerző művének második magyar és német nyelvű kiadását készíti s mihelyt akarja, kiadót is kap rá. A dolog lényege ugyanis mégis csak az lesz, hogy ha a második kiadás is azzal a felfogással, módszerrel és tudományos erkölcscsel készül, mint az első, akkor annak is csak annyi köze fog lenni a zenetudományhoz és általában a komoly tudományhoz, mint az elsőnek.

Ezt annál könnyebb megjósolni, mert jóllehet magát tanulni szerető, tanulékony embernek mondja, vallomása szerint bírálatomból éppen semmit sem tanult. Elismeri ugyan munkájáról, hogy lehetnek benne hiányok, de egyetlen-egyet se tart szükségesnek bírálatom után kiigazítani.

Hát ez is az ő dolga. Kétségtelen azonban, hogy erre a magatartásra őt sem megírt műve, annál kevésbbé bírálatomra írt jelen válasza fel nem jogosítja.

Én ugyanis, mint maga szerző is érzékenyen panaszolja, a mű ellen számos és kemény kifogást tettem. Ezek javarészét, éppen a legsúlyosabbakat, nagy okosan elhallgatja és egyszerűen fel sem említi válaszában. Nincs egy szó is például azokról az erőszakos párhuzamokról, melyeket a dalcsiraelmélet mutatványaképpen felhoztam: a középkori magyar és tót népdalok viszonyáról, a Rákóczi- és Kossúth-nóta eredetéről. Hallatlanná

teszi mindama botlásokat, melyeket a Vietorisz- és Kájoni-kódexek megfejtésénél a betük olvasásában, a különböző nyolczadok fel nem ismerésével és a kétféle hangjegyirás összezavarásával elkövetett, — jóllehet ezek mutatják, hogy dr. Fabó Bertalan e régi hangjegyírásban teljesen járatlan. Nagy óvatosan elkerüli, hogyan igazította ő meg erőszakosan a Vietorisz-kódex elejére vetett útasítást és mélyen hallgat arról az *egy* magyar skáláról *is*, melyből ő a *másikat* választotta, mint szerinte helyesebbet. Nem szól arról se semmit, a mit a magyar népdal elméletéről, műfaji sajátságairól és felosztásairól kifejtettem, jóllehet ezen fordul meg az ő művének teljes értéktelensége, mert könyvét éppen az e körül támadt fogalomzavar teszi egészen használhatatlanná. De nem tudjuk meg válaszából azt sem: látta-e hát ő a *Kájoni*-kódexet és *Travnyik*-e a *Káka tövén költ a rucza* szerzője?

Vajjon mindezek érintetlenül maradnak a második magyar és német kiadásban is?

Ezekre a felsorolt tételekre, bár könyvének s így az én bírálatomnak is legnevezetesebb pontjai, egyetlen egy védekezése van: az elhallgatás. Ez a módszeres eljárás a tudományos világban meglehetősen szokatlan ugyan, de a magyar zenetudományban, sajnos, nem egészen ismeretlen. Ki van próbálva az a módszer is, melyet a továbbiakban, a szóvá tett s szerinte „vitás kérdések"-ben alkalmaz.

Abból áll ez a módszer, hogy — mint könyvében is lépten-nyomon láthatjuk — a dolgok lényegét és a kérdések kényes pontjait óvatosan kerüli; az elhallgatott főbenjáró kérdések árnyékából azonban fel-felkap egy-egy szilánkot s azt fújja, nagy apparátussal munkálja, mintha azon fordulna meg az egész; védekezik, a miben senki sem támadta; czáfolja, a mit senki sem állított s közben — a mi megszorult szerzőknél annyira közönséges és nem is vehető túlságosan zokon — egyes kisebb ferdítésektől, lódításoktól sem irtózik.

Legnagyobb szeretettel azonban olyan kérdéseket vet fel, a melyeket én bírálatomban, mint szorosabban oda nem tartozókat, csak futólag, egy-egy közbevetett mondatban érintettem, vagy a melyeket magam is problematikusoknak jeleztem. Ezekre a feleletet sem én nem tudom, sem dr. Fabó Bertalan s így szépen lehet róluk vitatkozni. És ezekkel jól el lehet terelni az olvasók figyelmét a szóban forgó dolog lényegéről, kivált ha sűrűn közbe tüzködjük, oda is, a hova tenni sem erkölcsi, sem tudományos jogunk nem volna, hogy t. i. a munkánkra irt bírálat rosszakaratú és igazságtalan.

A válasz czíme azonban („Vitás kérdések" stb.) még így is tárgytalan. Azok a kérdések ugyanis, melyek ott szóba kerülnek, legeslegnagyobb részükben egyáltalában nem vitások. Mindenki, akár ért a zenéhez, akár nem, ítéletet mondhat ezekben a kérdésekben; s mikor szerző

azokat mégis vitatja s mikor helytelen felfogásához egyszerűen csak makacsúl ragaszkodik, ezzel bírálatomnak ad igazat, mert elárúlja, hogy sem a tudományos módszerhez, sem a tudományos gondolkodáshoz nincs meg a kellő fokú érzékenysége.

Követeli például, hogy műveiben a nagy költőket ezután is szabadon idézhesse, mert abban az előkelő társaságban, melybe ezen a réven jutott, igen jól érzi magát. Mintha én kifogásoltam volna *egyáltalában minden* költőtől vett idézetet s kétségbe vontam volna a költői és művészi intuiczió jelentőségét! Az én egy mondatomnak, melyre hosszasan válaszol, csak annyi az értelme, hogy különbséget kell tenni a zenei tudományos mű és zenei novella vagy zenei regény között, a minőket külföldön már régóta, nálunk pedig újabban Gárdonyi, Herczeg és főleg Eötvös Károly irogatnak. Mivel ismerem a magam emberét, nehogy ismét a lényeg helyébe oldalúton egyéb kerüljön, megmondom, hogy én a zenei novellák és regények jelentőségét egyáltalában nem kicsinylem; sőt sok tekintetben tanulságosaknak tartom. De a különbségtételt, éppen a Fabóéhoz hasonló kritikátlanúl készűlt művekre való tekintettel, újra és újra hangsúlyozom.

A rokon népek zenéjével kapcsolatban csak azzal tud védekezni, hogy volt neki egynél több baskir dallama is a Rybakoff gyűjteséből, sőt voltak csuvasz, kazáni tatár és török adalékai is, hanem elhagyta azokat, nehogy a mű igen terjedelmes és költséges legyen. Ha ez igaz, csupán újabb bizonyíték, hogy szerzőnek nincs semmi érzéke a dolgok értékeléséhez. Könyve ugyanis tele van egészen henye közlésekkel: értéktelen nyugtákkal, már megjelent kótaczímlapokkal, semmit sem mondó latin hymnusdallamokkal, könnyen hozzáférhető adalékokkal, melyek a szövegben sokszor említve sincsenek. Sőt van kóta-példa (pl. 154. és 175. l.), a mely szóról-szóra kétszer is le van nyomatva a könyvben. Ezek mind belefértek, csak éppen a magyar zene eredetét bizonyító baskir, csuvasz, kazáni tatár stb. példák szorúltak ki belőle; s a mint feltüntetni szeretné, ezért volt ő kénytelen bizonyíték nélkül állítani. De ha mind ez igaz volna is: vajjon köteles-e a bíráló ahoz igazodni, amit szerző elhagyott? És nem kénytelen-e azt nézni, a mit magában a könyvben talál?!

Igen-igen furcsa eljárás az is, mikor a khalymik dallam ügyében engem a közlőhöz útasít, hogy ha gyanúm van, igazítsam el vele. Mintha bizony a forrás-tanulmány és forrás-kritika a biráló feladata volna és nem a szerzőé! Én a hivatkozott dallamot úgy ritmusában, mint dallamában nemcsak magyarosnak, de egészen magyarnak látom. Mivel magában az értekezésben, melynek függelékeül megjelent e dallam, nincs egyetlen szó is arról: ki által, mikor, hol, hogyan történt e dallam átírása, kérdésbe tettem, vajjon nem a hangjegyre tétel alkalmával lett-é ez a dallam ennyire magyar? Ehhez a kételkedéshez mindenkinek joga van; sőt ezeket a kétséges körülményeket a tudományos világ törvénye szerint már előzőleg

el kell igazítania annak, a ki ezzel az adalékkal tudományosan élni akar. És ha Fabó ezt a feladatot el nem végezvén, rám, bírálóra hárítja, tanúságot tesz magáról, hogy tudományos gondolkozása nem csak fogyatékos, hanem egyszerűen éretlen.

Bár a magyar zene eredetéről szóló véleménye Fabónak az ősi nyolczas versformán fordúl meg, a mely elmélet lehetetlenségét értékén túl is részletesen kimutattam, erre nézve alig van pár sora. S ebben is csak annyi, hogy sem én, sem Gábor Ignácz nem tudtuk őt elmélete helytelenségéről meggyőzni; ellenben „fényes elégtételt" szolgáltatott neki Kodály. Arról azonban mélységesen hallgat, hogy miben áll ez a „fényes elégtétel" s így nekem sincs mit hozzá szólanom.

Már többet szól arról, hogy a szöveg ritmusából lehet-e a dallamra következtetni? De erre nézve is egyetlen érve van csak, az az Osváth Jánostól vett idézet, amely azonban nem is szól mellette, mikor azt mondja, hogy *kétes esetekben csakis a szöveg ritmikus szerkezete lehet irányadó.* Mert ez ugyancsak igaz: a hol nincs egyéb, ott az az irányadó, a mi van. A szóban forgó kérdés azonban nem ilyen s az Osváth idézetének alá-húzása csupán el akarja terelni a figyelmet a tárgyról. Ugyanis itt szó sincs semmi kétes esetről, hanem arról, hogy egy ugyanazon szövegnek több különböző, sőt homlokegyenest ellenkező ritmusú dallama van. Abból tehát, hogy az ősi nyolczast *szövegileg* több nép költészetében megtaláljuk, egyáltalában nem következik, hogy azoknak a népeknek *zenéjük* is rokon, vagy hogy éppen egy eredetű. Erről van ott szó s ehhez Fabónak nincs semmi szava.

Védekezik, sőt dicsekedik azzal is, hogy könyvében a világon mindenről szó esik. Az ebből támadt fogalom-zavart és rendszertelenséget nem is állítja, mert „egyik fiatal, de neves zenekritikusunk arra azt mondta, hogy ez a legdícséretesebb hiba, a mi a műben elképzelhető." Én e kérdés felett sem Fabóval, annál kevésbbé azzal a fiatal, de neves zenekritikussal vetélkedni nem kívánok, hanem meghagyom szerzőt a maga gyönyörködésében: legyen az ő kedve szerint, ha ő többre becsüli a rendetlenséget a rendnél s a homályt a világosságnál. Csak éppen azt jegyzem meg, hogy itt sem egészen arról van szó, a miről Fabó beszél. Én ugyanis egyetlen rosszaló szót sem ejtettem arról, hogy a „történelmi és társadalmi háttért„ megrajzolni próbálta; erre nézve tehát felesleges volt védekezni.

Teljesen levegőből vett állítás, hogy „a verses levelek épp oly gyakran kaptak dallamot, mint más népdalok." Erre nézve egyetlen halvány bizonyítékot sem mutat fel Fabó, sem a középkorból, sem a kurucz korból, sem az elmúlt másfél századból. Ilyen gyökérnélküli állítás az is, hogy az a körmöczbányai virágének táncznóta. A hová hivatkozik (Beöthy: Képes irodalomtörténet: A népköltészet és gyűjtői) ott ugyan sem erre, sem az előbbi állításra egyetlen bizonyíték sincs. Közben pedig elárulja, hogy

azokról a vitákról és szóelemzésekről, melyek e szöveg első szava fölött (supra, sutra, zsúpra) folytak, soha egy szót sem hallott.

Újabb bizonyíték gondolkozásának tudománytalansága mellett, mikor azzal védekezik, hogy az 1510-iki adalékot látta, sőt le is fényképeztette, könyvében azonban mégsem ezt, *az eredetit* közölte, hanem a Csiky János *másolatát*, a ki az eredetin *változtatott*. Csiky legalább beismerte a változtatást, Fabó ellenben elhallgatja s így könyvével a közönséget egyszerűen félrevezeti. Nem egyéb félrevezetésnél az is, mikor e dallammal kapcsolatban erősködik, hogy ő a gyermekdalt is népdalnak, sőt egyik legbecsesebb fajtájának tartja. Az ellenkezőt én ugyanis sehol sem állítottam, sőt bírálatom elején, a hol arról van szó, hogy Fabó a népdal különböző válfajai közt nem tett különbséget, éppen a gyermek-dalt említem legelőször, mint a népdal egyik fajtáját. A „mindennemű bel- és külföldi folkloristák"-ra való hivatkozás tehát egyszerűen szemfényvesztés.

Hosszan szól a Szent Gellért legenda közismert helyéről, de az egésznek az a lényege, hogy neki ebben is fényes elégtételt adott Osváth János, és ha nem vagyok vele megelégedve, igazítsam ezt az ügyet én el, mert szívdobogva tőlem várja a két magyar haza. Ebben az éretlenségben még az ér a legtöbbet, hogy Fabó letagadja a maga erre vonatkozó elméletét, jóllehet könyve 48-ik lapján fekete betűkkel olvasható s bírálatomban is kuriózumképpen idézve van.

Szerzőnek a dalcsira-elmélet védelmére nem szándéka sok szót vesztegetni; megelégszik *Brandsch* egy kis értekezésére való puszta hivatkozással. Elég kár, mert a hiba tulajdonképpen nem magában az elméletben van, hanem abban a minden kritika nélküli alkalmazásban, melylyel Fabó használta. És e tekintetben nagy különbség van a Fabó meg a Brandsch tudománya között.

Az egyházi hatást illetőleg is térszüke miatt korlátozza magát. Ennyit is azonban csak úgy tud kihozni, hogy bírálatomnak egy mondatát az összefüggésből kiragadja s értelmét elferdíti. Az előtte és utána lévő mondatok világosan mutatják, hogy én arról szólok: énekelt-e a nép magyarnyelvű énekeket a *templomban*, tehát a *kultus keretében*, vagyis a latin himnuszokkal együtt voltak-e *magyar egyházi népénekek* a reformáczió előtt, vagy nem voltak? Hogy reformáczió előtti magyar nyelvű énekről tudok, azt Fabó bírálatomból is láthatja, hiszen hivatkozom ilyen énekekre. Azok a czitátumok tehát teljesen feleslegesek. Azt sem tudom, mit akart azzal „a tér szűke miatt" hosszasan feltálalt Colbert-adomával. Ha azt akarja mondani, hogy bírálatomban felekezeti szempont vezetett, ez is, mint a dalcsira-elmélettel kapcsolatban emlegetett eretnekség, (hogy t. i. neki eretnek híre van) nem egyéb puszta rémlátásnál.

Tinódiról adhatott volna — azt mondja — újat is, de nem adott; majd talán a második kiadásban adni fog. Balassát egészen idegenessé tettem stb.

Ezek mind olyan beszédek, a mire kár a szót vesztegetni.

Hamar áteshetünk azon is, a mi mondani valója a Vietorisz és Kájoni kódexek megfejtéséről van. Mert bár könyvének ez a legnagyobb botránya, az én összes kifogásaimat egyszerűen elhallgatja, csak éppen azt a teljesen tudománytalan felfogását vitatja, hogy neki joga volt az adalékok önkényes simításához és változtatásához. Minden komoly ember belátja, hogy Fabó fogalomzavarban van, mert összezavarja a tudományos és művészi szempontokat. De ezen felül határozottan rosszakaratú ferdítést is találunk itt az ő részéről, a mivel ki akar bújni a tudatlanság szégyene alól. Itt ugyanis nem arról van szó, a miről az ő példái szólnak, hogy t. i. *művészi czélból* lehet simítani, szebbé tenni a régi zenei adalékokat, hanem egyszerűen arról, hogy Fabó nem ismerte a Vietorisz és Kájoni kódexek hangjegyírását, nem tudta, hogy az egy csoportba írt betűk egy ütemet tesznek, és össze-vissza forgatta őket. Ez tehát nem a P. Horváth Ádám esete, a hol semmi ütemjelzés sem lévén, a közlő kénytelen maga valamilyet megállapítani; hanem az az eset, hogy a kódexek hangjegyírása szerint minden dallamnak meg van a maga határozott ütemjelzése s mikor Fabó azokat elsimította, ezzel az adalékokat egyszerűen meghamisította. És most azt akarná a világgal elhitetni, hogy a mit tudatlanságból tett, művészi czélból tette.

Ezt a megtévesztést kívánja szolgálni ez a mondata is: „Hogy én föltettem volna a XVII. századbeli zenészeknél a c-nek és cis-nek párosítását, másként, mint tollhibában; az olyan insinuatio, a melynek czáfolásával nem is fárasztom magamat. A vitának ilyen módszerét és eszközeit én Seprődi úrtól nem irigylem.“ Mert ez a mondat úgy van megfogalmazva, hogy lehetőleg senki se értse meg. És valóban nehéz is megérteni, hogy itt tulajdonképpen arról van szó, hogy Fabó a nagy *F* hangot *y*-nak nézte és *cis*-nek fejtette meg, s mikor látta, hogy az nem talál, *tollhibának minősítette c* helyett. Hát persze, hogy a c-nek és cis-nek „párosítását“ csak tollhibában „tette fel“ (minő magyarság!), mert hiszen ő minden ilyen esetet tudatlanságból tollhibának minősített és a szerint igazított ki, jóllehet ehhez semmi joga nem volt, mert a kódexben effajta tollhibák egyáltalában nincsenek. Az a gyanusítás tehát, melyre Fabó az én módszeremet illetőleg kifakad, nemcsak teljes mértékben tárgytalan, de nekem kell a leghatározottabban visszaútasítani ezt az ő eljárását, a melyre csak egyetlen enyhítő körülmény lehet, hogy mint megszorult ember, az éles borotvához is kapkod s olyan fogástól sem irtózik, a mely már nem is a tudomány, hanem az erkölcsi világ megítélése alá esik.

A mi aztán ezután következik össze-visszahányva a népiességről, népdalok szerzőiről, Káldyról, Kontiról, Dankóról (ferdités, hogy én őt Dankó *megtámadására* biztattam) stb., mind olyan dolgok, a melyek czáfolgatására semmi szükség sincs. A mi olyan belőle, hivatkozom birálatomra,

melyben okadatolva megtalálja mindenki a feleletet rá; legnagyobb részt úgyis ismétlés és félre csapongás, a melyet követni sem nem érdemes, sem nem szükséges.

Hanem térek arra a „két fölvetett és fölmerült kérdésre", mely a válasznak egy negyedét foglalja el s mely bírálatomnak arra az ártatlan kérdésére vonatkozik: Hogyan illeszkedik bele a lassú csárdásról szóló eddigi teoriákba Tinódinak Eger viadaljáról szóló éneke. Mivel erre nézve úgy sincsenek elfogadható adatok, nosza neki szalad Fabó és csinál belőle egész külön értekezést, a mely maga elég bizonyíték lehet mellettem, a ki kétségbe esve embernek és könyvnek hihetetlenül konfúzus és logikátlan gondolkozásán, nem az *egyes tévedésekért*, a melyet elvégre ki lehet igazítani, hanem az egészben megnyilatkozó zavaros és teljesen megbízhatatlan tudományos felfogásért, megírtam kritikámat úgy, a mint Fabó nem várta és a hogy megírni lelkiismeretbeli kötelességem volt.

Ez a szóáradat ugyanis mindjárt az elején egy hegymagasságú tudatlansággal indul meg. Ha ez nem volna ide téve akár akarattal, akár a nélkül, az egész értekezés füstbe menne, sőt e nélkül jóformán el se lehetne kezdeni az egészet. Nem kell tehát egyebet tennünk, mint rá világítani erre a ködoszlopra s azonnal eltűnik előlünk az egész délibáb.

A kérdés azon fordúl meg: hasonlít-e valóban Tinódi Eger viadaljáról szóló éneke a mai lassú csárdásokhoz, vagy pedig nem? Fabó persze tagadja s „*vontatott*", „nem gyors ritmusú" (?) dallamnak állítja. Ezt az ítéletét azonban vakmerően csak a levegőbe építi, a felelősség legkisebb érzése nélkül. Az a mai kutató ugyanis, a ki azt a dallamot a nép száján megkapta, véletlenül éppen én vagyok, a ki tehát első forrásból tudhatom, s az idézett helyen metronom jelzéssel is kifejeztem, hogy annak a dallamnak az időmértéke ugyanaz, a mi a lassú csárdásé, csak kissé lassúbb menetű. Ebbe az utolsó megjegyzésbe kapaszkodik bele Fabó, s úgy tűnteti fel, mintha ez a „kissé" azt jelentené, hogy „sokkal". De természetesen a legkisebb alap nélkül. Mert e dallam fölé irt metronom jelzésből, a ritmusból és dallammenetből minden hozzáértő azonnal megállapíthatja, a mint Mátray Gábor jó ötven évvel ezelőtt már meg is állapította, hogy ez a dallam a lassú csárdásszerű dallamok tipusából való.

Ha azt mondaná Fabó, hogy ez a dallam Tinódi óta megváltoztatta az időmértékét és ritmusát, s most ugyan hasonlít a lassú csárdáshoz, de régen nem hasonlított, ezt az állítását sem tudná ugyan a világon semmivel bizonyítani, de beszédének volna némi értelme. Ezt azonban ő nem mondja, hanem helyette tanúságot tesz egy újabb tudatlanságáról, mikor azzal vádol, hogy Tinódi jelzett dallamából *táncznótát fábrikáltam*. Ezt ugyanis én sehol, de sehol sem teszem s azt a dallamot táncznótának egyáltalában se nem mondom, se nem tartom. A vád csak azon alapúl, hogy a lassú csárdás időmértékjelzését adtam neki. Mert ő nem tudja,

hogy ez a két fogalom nem azonos fogalom és nem tudja, hogy vannak lassu csárdás tipusú és időmértékű dallamok, a melyekre azonban sohasem tánczolnak, s a melyeket éppen azért nem is lehet tánczónának nevezni.

Ime az agyagláb, melyre szellős palota épült. Belőle ennyi tartozik rám, bár az egészet hozzám intézi. Úgy tünteti fel, mintha én a Bartalus és Mátray elméletét vallanám s nem látja, hogy a Tinódi dallamával éppen a régi elméletek tarthatatlanságára mutatok rá. Ebből megítélhetni az egész elmefuttatást. A többi után futni haszontalan időfecsérlés volna.

Úgy látszik a „két felvetett és felmerült kérdés" közül Fabó csak ezt az egyet szánta „vitás"-nak, mert a másik ugyancsak érthető. Párhúzamos idézettel ugyanis azt akarná rám bizonyítani, hogy az ő állítását elferdítettem. Nem hiszem, volna józaneszű ember, a ki ezt onnan a párhúzamból is ki tudná sütni. Ott szóról-szóra az van mondva, a mit Fabó mondott s az értelméhez sincs semmi hozzá gondolva. Csak éppen rá akartam mutatni, hogy ez a meghatározás: a magyar zene eredetére nézve egyházi ének és népdal, nem egyéb fából való vaskarikánál. Annyi, mintha azt mondaná valaki: a víz eredetére nézve nedvesség.

A mi aztán e két vitás kérdés után van, ismét nem egyéb siralmas lamentálásnál, a melyet meg-megszakít a dicsekedésnek és öndicséretnek egy-egy rohama. Felsorolása az akadémiai birálóknak s idézet Gárdonyitól, a ki boldog és büszke, hogy neve e „századoknak készült" művel kapcsolatban van.

Mivel szerző akadémiai birálóinak és a lapoknak dicséretével olyan nagyra van, hogy az örömét én is növeljem valamivel, s hogy a dolgot is igazi világitásába helyezzem, szóról-szóra ide iktatom azt a felhivást, melylyel az Akadémia e művet a közönségnek ajánlotta:

„A magyar népdalnak" vagyis a magyar zene oroszlánrészének teljes fejlődéstörténetét és minden oldalról való megvilágitását adja ezen mű, amilyen összefoglaló nagy mű még a németeknél, franciáknál és olaszoknál is ritkaság. De még a magyar műzenére is rengeteg sok új és hiteles adatot tartalmaz és a jövő kutatás számára ott is felállitja a kereteket. A magyar történethez és irodalomtörténethez társulva szigoruan tudományos szinvonalon önálló kutatásokkal, ösmeretlen kódexek felfedezésével és bemutatásával, de a nagyközönség részére is elég népszerüen tárgyalja egyik legnagyobb kincsünket, a magyar zenét, magyar népdalt a legrégibb időktől a mai napig.

A sajtó és a tudományos körök már az egyes részletek megjelenésekor osztatlan lelkesedéssel üdvözölték (Tóth Béla „Esti levél"-ben) és a nagyközönség köréből is folytonos volt az érdeklődést tanusitó levelezés. Fokozza a mű becsét a rengeteg sok kótapélda és tudományos illusztráció (facsimile stb.) úgy, hogy az mint díszmű is megállja a helyét. Ezen szép magyar lelki és művészi kincsnek még a későbbi kutatás számára is első nagy feltárása és összefoglalása jelen mű, a magyar zene és népdaltörténetnek valósággal alapvető „standard work"-ja.

A ki ezt az ajánlást elolvassa, ha tárgyilagosan itél és komolyan veszi a magyar tudományosságot, okvetlenül három gondolat támad lelkében.

Első: hogy íme már az Akadémia is követi élelmes könyvkiadóknak azt az igen-igen közönséges eljárását, hogy a szerzők öndicsérő kritikáival kiván hatni a közönség vásárló kedvére. Második: ha ezt az 1907. deczemberében kelt felhivást az Akadémia 1909. májusában újolag szétküldözte, ez bizonyára azt jelenti — a mint szerző állitja is válaszában, — hogy a mű fogyatékán van s így második kiadás válik szükségessé. Harmadik gondolat: hogy ugyan miféle joggal emleget szigorú és igazságtalan kritikát az a mű, a mely az ország első tudományos intézetének *ilyen* ajánlásával lépett világ elé s a mely a valóságban annyi és olyan fajta fogyatékosságot árúl el, a minőt birálatomban kimutattam.

Több szót vesztegetni, akár a műre, akár a válaszra, felesleges; de van még egy mozzanat, a mely a tudományos világban páratlanúl áll s a mely már ezért is megérdemli a külön megfigyelést.

Fabó jobb ügyre érdemes buzgósággal felsorolja, kik miféle botlásokat követtek el a magyar zeneirodalomban? Felvonúltatja dr. Molnár Gézát és a Pesti Hirlap fiatal zsurnálista zenekritikusát, a ki a clarinot clavironak olvasta stb. Kitekint e czélból a külföldi zeneirodalomba is és nagyobb hatás kedvéért engem is oda ragaszt a sorozathoz. Ezt azonban ismét csak úgy teheti, hogy a mint már nála egészen megszokott eljárás, kilódítja az igazságot a maga igazi helyéről.

Az én esetem ugyanis ez volt. Kérdésbe tettem egy népi dallam hangnemét, mire az Ethnographia szerkesztője jegyzetben azt jegyezte meg, hogy az a legtisztább *d* moll. Erre én így válaszoltam: nem emlékszem, egy évvel ezelőtt micsoda okok mondatták velem e dal hangnemét kétségesnek; s bár *legtisztább d mollnak* most se mondhatom, mert a két középső dallamsor más hangnemet mutat s zárlatoknál sem lehet a quart-esés miatt a d mollnak megfelelő domináns összhangzatot alkalmazni, készségesen megismerem, hogy e dallam hangneme *d* mollnak elfogadható. Vezetett pedig ebben a megismerésben az a gondolat, hogy hiszen van a magyar népi dallamok közt több is, a melynek hangneme sokkal kétségesebb, mint ezé, a mely úgy nagyjában megközelíti a *d* mollt. Szó sincs tehát arról, mintha én valamely dallam hangnemét fel nem ismertem volna, mint a hogy F. el akarja hitetni. A vétség az én részemről — ha ugyan volt — abban volt, hogy kelleténél többre becsültem e dallam *d* molltól elütő sajátságait.

Ebből az esetből tehát Fabó nagyon gyér vígasztalódást meríthet. Mert ő a többit is azért szedte csokorba, hogy rajtuk vígasztalódjék.

Elfelejti azonban, hogy mind ama felsorolt botlások fölé ő tette fel a koszorút, mert nagy könyvet írván, senki oly nagy és oly számos botlást el nem követett, mint ő. És elfelejti, hogy ha ő vígasztalást talál is a mások botlásaiban, egy cseppet sem örvendhet rajta a magyar zenetudomány, melynek területén s melynek számlájára ez a gazdálkodás folyik. Leginkább

pedig arról feledkezik meg, hogy ezek a sajnálatos esetek éppen mellettem szólnak, a ki szigorú és kemény kritikát követelek és gyakorolok s nem mellette, a ki, úgy látszik, valami olyasféle „egymást kölcsönösen dícsérgető szövetkezet"-et szeretne összetimporálni a magyar zenetudomány munkásaiból.

Én semmi egyebet nem tettem, mint kellő mérték alá állítottam azt a művet, a mely a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában jelent meg s a mely azonfelül is magát irányadó és alapvető munkának hirdette, s lám most is forrásmunkának hirdeti, melyből eddig is sokan merítettek.

Az én mérlegem igen siralmas eredményt mutatott s ha szerző mégis sikerét látta, köszönje ezt ne a művének, hanem részint az Akadémia méltatlanúl kihasznált tekintélyének, részint annak a kritikátlan állapotnak, melyre ő maga is példákat idézett s melyre éppen ő a legnagyobb példa.

Erre nézve semmi más bizonyíték nem kell, minthogy birálatomnak egyetlen kifogására sem tudott válaszában elfogadható feleletet adni. A legfőbbekhez egyszerűen hozzá se szólott, a kisebbeket pedig, a mint láttuk, igyekezett elcsavarintani, hogy legalább láttassék valamit hozzá szólani. Egyebekben pedig beszél és értekezik, a miről senki sem kérdezte, s a mi a dolog lényegére nem tartozik.

Ezek után, úgy érzem, kár volna még egy szót is vesztegetni többet erre az ügyre.[1]

Seprődi János.

---

[1] Ezzel az *E. M.* is befejezte a vitát. *Szerk.*

IRODALOM.

Teleki Mihály levelezése. *IV. kötet.* Kötelességemnek tartottam volt olvasóim figyelmét felhívni arra a tudományra nézve éppen olyan jelentékeny, mint hasznos munkára, a melyre a kolozsvári egyetem tanára, Gergely Sámuel vállalkozott, a kiváló erdélyi embernek, Teleki Mihálynak terjedelmes levelezése kibetűzésével, összegyűjtésével s kiadásával. Megrajzoltam volt a híres kanczellárnak annyira mozgalmas pályafutását, igyekeztem megjelölni a jó hazafi s világos eszű diplomata szerepét. Elmondtam főképpen, menynyire becses a történelemre nézve az a mű, a melyre Gergely Sámuel életét szentelte; elmondtam volt, milyen szolgálatot tesz Teleki Mihály levelezése azoknak, a kik a Magyar Királyság diplomácziai történetének megírására fognak valaha vállalkozni és a kik a levelezésnek tizenkét kötetében nemcsak teljesen új, de tiszteletreméltó lelkiismeretességgel és tudással csoportosított s megvilágított okíratokat (adatokat) fognak találni. Nem fogom ismételni azokat a csaknem leküzdhetetlen nehézségeket, a melyekbe Gergely Sámuel buzgalma mindegyre beleütközött; megelégszem azzal, hogy újonnan bámulatomat fejezem ki csodálatraméltó kitartása felett akkor, a mikor a Levelezés negyedik kötete lát napvilágot. Az ebben foglalt levelek, a melyek 1666—1669 évekre esnek, Telekit hatalma hajnalán mutatják be; Apafy fejedelem bizalmát bírja s a folyamodók nagy száma a miniszter útján igyekezik a fejedelemhez jutni. A fejedelemség végre a béke napjait éli; de már jelentkeznek a láthatáron a vészfelhők. A magyarországi elégedetlenek egy Ausztria ellen irányzott magyar-török egyesség megkötése érdekében Apafy közbenjárásáért könyörögnek s a fejedelem, miniszterének tanácsára, hajlandó a magyarok kívánságának engedni; 1667 augusztusában követséget küld a Nagy Vezérhez s biztatást nyer tőle egy közös eljárás lehetőségére nézve; ezt a követséget megújítja 1667 októberében, de a nagyvezér határozatlan igéreteket tesz. Az eperjesi Conferencia (1669 április 14) kudarcza után a fejedelem ismét megkezdi a tárgyalásokat az ozmán birodalommal; de összezörren miniszterével s felhatalmazza őt, hogy menjen családjátan Kővárra, a fejedelemség határára; azonban továbbra is meghallgatja valácsait s reá hallgat, a mikor az elégedetlen magyaroknak egy újabb követét fogadja és 1670-ben a rendeket gyűlésbe egybehívja. Ez a kötet, a mint mondtam, Erdély külügyi politikája több homályos részletének megvilágítására alkalmas, nagyszámú okíratot tartalmaz; s ezért a történészre nézve megbecsülhetetlen értékű. A franczia közönség még jobban fog érdeklődni azok után, a melyek ezután fognak megjelenni és a melyek meg fogják ismertetni az Erdély, Magyarország és Francziaország közt a 17-ik század elején folyt tárgyalásokat. — Addig is, míg ezek a kötetek megjelennének, — még nyolcz fog megjelenni, — illendőnek tartjuk őszinte szerencsekívánatunkat fejezni ki Gergely Sámuelnek, a fáradhatatlan munkásnak, abból az alkalomból, hogy nagy feladatának egy ilyen fontos részét már megoldotta.[1]

---

[1] Miközben a mult füzet megjelent, kaptam kézhez a *Mercur de France*ban ezt az ismertetést. Mivel a *Mereur de France* nem jár mindenkinek, mivel ez ismertetés érdekes adalék arra, hogyan fogadták kint a Teleki-kódexet, nemcsak időszerűnek találtam a közlemény fordítását kiadni, hanem szükségesnek is a *P. N.* kalandozása miatt. *Szerk.*

ÚJ KÖNYVEK.

Adatok az egri egyházmegye történelméhez. Az egri egyházmegyei Irodalmi Egyesület választmányának megbízásából szerkeszti *Leskó József*. IV. kötet. Eger, nyomatott az érseki Lyceum-nyomdában. 1907. 8r. 551 l. Ára 7 K.

Alvinczy Sandor. Középiskolai reform-javaslatok. A közoktatásügyi minisztérium megbízásából. Budapest, ifj. Nagel Ottó. [Szent László-nyomda, Nagyvárad.] 1906. 8r. 246 l. Ára 2 K.

A magyar királyi Igazságügyminisztérium Könyvtárának **Címjegyzéke**. Budapest. 1909. Wodianer.

Felsőbánya. Irta: *Farkas Jenő*. Budapest (1909). Orsz. Monogr. Társ. [Légrádi Testvérek könyvnyomdája, Budapest.] 38 l. 4r. (Különlenyomat a Magyarország vármegyéi és városai „Szatmár vármegye" kötetéből.)

Ferenczy Árpád. A politika rendszere. (Alkotmány- és közigazgatástan.) Második kiadás. Budapest, 1909. Benkő Gyula könyvkereskedése. 8r. XII., 456 l. Ára 6 K.

Gaál Jenő. Magyarország közgazdasági- és társadalmi politikája a második ezredév küszöbén. Nemzetgazdasági és társadalom politikai tanúlmányok és beszédek rendszeres csoportosításban. I—II. kötet. Budapest, 1907. Kilián Frigyes utódának bizománya. [Paizs József k. ny. Pécsett.] 8r. I. kötet IX., 541 l. — II. kötet 3 lev., 560. l.

Gondolatok felhőfutása. Írta *Oláh Gábor*. Debreczen, 1909. Szabad kir. város könyvnyomda vállalat. 125 l. 8r.

Gyárfás Tihamér. Comoedia Erdély siralmas állapotjáról. Az első magyar jezsuita dráma 1668-ból. Gyoma, 1909. Nyomatott Kner I. könyvny. 43 l. 8r.

Hit és haladás. Mult és jövő társadalmi kifejlés fokozatos hitnyilvánulásaként fogva föl. I—II. kötet. I. kötet 2 lev., 291 l. — II. kötet 1 lev., 295—577 l.

Hóman Bálint. A magyar városok az Árpádok korában. Budapest. 1908. [Franklin-Társulat nyomdája.] 8r. XV., 128 l.

Horváth E. János. A kisgazda útmutatója. Mezőgazdasági tanácsadó. Wenninger Mátyás közreműködésével. I. rész. Budapest, kiadja a Szent-István Társulat. 1908. [Stephanaeum nyomda.] 8r. 85 l. 1 lev. Ára 60 fill.

Jelentés a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének 1907. évi működéséről. Szerkesztette *Mihalik József*. Budapest, Stephanaeum nyomda r.-t. 1909. 8r. 312 l., 1 lev.

Littke Aurél. Buda-Pest a török uralom korában. A város három egykorú képével. Budapest, 1908. Fritz Ármin könyvnyomdája. 8r. 49 l.

Lukcsics József. Középkori pápai adókönyvek. Budapest. Kiadja a Szent-István-Társulat Tud. és Irod. Osztálya. 1908. 8r. 28 l. [A Szent-István-Társulat Tudományos és Irodalmi Osztályának felolvasó üléseiből. 69. sz.] Ára 60 fill.

Milesz Béla. A Tiszafüredi Muzeum és közkönyvtár az 1905—1906. évben. 1907. Lőw-könyvnyomda. Eger. 8r. 12 l.

Oláh Gábor. Keletiek nyugaton. Debrecen szab. kir. város könynyomda vállalata. [1908.] 8r. 80 l. Ára 1 K.

Öveges Kálmán. Uj kis tűkör a magyar nép számára. Harmadik rész. Budapest. Kiadja a Szent-István-Társulat. 1908. [Stephanaeum nyomda.] 8r. 96 l. Ára 50 fill.

Párvy Sándor v. b. t. t., szepesi püspök, a Szepesmegyei Történelmi Társulat elnöke székfoglaló beszéde a Szepesmegyei Történelmi Társulat 1907. november 13-i közgyülésén. A közgyülés jegyzőkönyve. Függelék: a Társulat számadási kimutatásai 1901—1906. Lőcse. 1908. Reiss Józs. T. könyvnyomdája. 8r. 16 l.

Pillitz Benő. Veszprém vármegye növényzete. Veszprém. Nyomatott Krausz Ármin fia könyvny. 1908. 8r. 64 l. [A Veszprémvármegyei Múzeum kiadványai. II. szám.]

Sándor Imre. A széplaki Fetrichevich-Horváth család. [Különlenyomat a *Genealogiai Füzetek* 1808. évfolyamából.] Kolozsvár, nyomatott Gámán János Örököse könyvny. 1908. 8r. 41 l.; 1 mell.

A **Szepesmegyei Történelmi Társulat** évkönyve. XI. évfolyam. 1908-ik évi tagilleték. A Társulat határozata szerint és a szerkesztőbizottság közreműködésével szerkesztette *Kalmár Elek*. Lőcse. Nyomatott Reiss Józs. T. könyvny. 1908. 8r. IV. 370 l., 1 lev.; 1 mell.

Tolnavármegye muzeum-bizottságának 1907. évi jelentése. Szekszárd, 1908. Molnár-féle könyvnyomdai vállalat. 8r. 29, XI l.

A **Veszprémvármegyei** muzeumi bizottság és Muzeum-Egylet jelentése az 1907-ik évről. Veszprém, 1908. Nyomatott Pósa Endre könyvny. 33 l., 1 lev.

Vogl Máté. Szentek élete. Átdolgozott kiadás. Budapest. A Szent-István-Társulat kiadása. 1908. 350 l., 1 mell.